

ডাক-প্রবচন

[ডাক-ভাষিতা]

সংকলন আৰু সম্পাদন

ড° নবীন চন্দ্ৰ শৰ্মা

সোক-সংস্কৃতি গৱেষণা বিভাগ

গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়

॥ ❀ ॥ বাণী প্রকাশ ॥ ❀ ॥

পাঠশালা ● গুৱাহাটী ● কলিকতা

প্ৰকাশক :

শ্ৰীমহাকাশ চৌধুৰী

বাণী প্ৰকাশ

পাঠশালা ৭৮১৩২৫

ভাষা :

পাণবজাৰ

গুৱাহাটী ৭৮১০০১

১০ কৈলাস ৰোস ষ্ট্ৰীট

কলিকতা ৭০০০০৬

বেটুপাত আৰু ৰেখাচিত্ৰ

শ্ৰীমংকজপদ চৌধুৰী

তুলি-কলম

প্ৰকাশিকা

গুৱাহাটী-৭৮১০০১

প্ৰথম প্ৰকাশ

১৫ অগষ্ট ১৯৮৭

ৱেব : পৰৱৰ্ত্তমান ঠিকা বাৰেবোৰ

ছপা :

অকণোদয় প্ৰেছ

১৭ নং ২৬/১

অসমীয়া-৭৮১০০০

DĀK PRAVACAN or DĀK-BHĀNITĀ compiled and critically edited by Dr. N. C. Sarma, Dept. of Folklore Research, Gauhati University, Guwahati-14 and published by A. P. Chandhury Bani Prokash, Panbazar, Guwahati 781001, 1987.

Price Rs. 35.00 only

উছৰ্গা

যি গৰাকী অমুৰ্ঠান সদৃশ ব্যক্তিৰ আশিস-নিৰ্মালি আৰু
অস্তুহীন অনুপ্ৰেৰণাই সততে জাগ্ৰত আৰু উদ্দীপ্ত কৰিছিল, সেই
গৰাকী নমস্য সাহিত্যাচাৰ্য্য স্বৰ্গীয় অতুলচন্দ্ৰ হাজৰিকাদেৱৰ পুত্ৰ
পৱিত্ৰ স্মৃতিত।

শ্ৰীনবীনচন্দ্ৰ শৰ্মা

অৱতৰণিকা

১৯৮১ চনৰ মাৰ্চ মাহতেই গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ প্ৰাক্তন কলা-শুভ আৰু এই বিশ্ববিদ্যালয়ৰে লোকসংস্কৃতি গৱেষণা বিভাগৰ অৱসৰ প্ৰাপ্ত মুখ্য প্ৰফেছৰ, উত্তৰ পূব ভাৰতৰ লোকবিদ্যাৰ ডয়েন (Doyen) স্বৰূপ পৰম প্ৰফেছৰ ড° প্ৰফুল্লদত্ত গোস্বামীদেৱে মোক 'ডাকৰ বচন'ৰ এটি বিশ্বাসযোগ্য পাঠ নিৰ্ণয় কৰি বিষয়টোৰ ওপৰত প্ৰণালীবদ্ধ চিন্তা-চৰ্চা আৰু অৱলোকন কৰিবলৈ নিৰ্দেশ দিছিল। ইতিপূৰ্বে তেখেতে প্ৰীযুত অগদাশ শৰ্মাৰ (অভিলেখক) হতুৱাই গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পুৰণি পুথি সংৰক্ষণ বিভাগত বৰ্ষিত 'ডাকৰ বচন' পুথি এখনৰ প্ৰতিলিপি এটিও প্ৰস্তুত কৰাইছিল। প্ৰফেছৰ ছাৰে উক্ত প্ৰতিলিপিটোৰ সৈতে প্ৰয়োজনীয় প্ৰাসংগিক পুথি-পঞ্জি আদি আমাক প্ৰদান কৰি ডাকৰ বচনৰ ওপৰত প্ৰণালীবদ্ধ আৰু বিশ্বাসযোগ্য অধ্যয়নৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় পথ নিৰ্দেশনাত অস্বকূল পৰিৱেশ বচনা কৰি দিছিল। পৰম পূজ্য ছাৰৰ নিৰ্দেশ আৰু অভিতাবন লিখে ধৰি কামত ব্ৰতী হলেও, যদিও কামটো সম্পূৰ্ণ কৰোঁতে অশ্ৰুত্যাগি হোৱাৰে যথেষ্ট পলম হৈ গ'ল। দ্বিতীয়তে, প্ৰফেছৰ ছাৰৰ অভিলষিত পদ্ধতিৰে (desired manner) কামটো সম্পাদন কৰিব পাৰিলোঁ নে নাই তাৰ বিচাৰ কৰিব প্ৰফেছৰ সন্তুষ্টি পাঠক-পাঠিকাৰ।

'ডাকৰ বচন'ৰ কেইবাখনিও ছপা পুথি পোৱা যায়; কিন্তু এই ছপা 'ডাকৰ বচন' পুথিৰ পাঠবোৰ কোনো এখন বিশেষ পুথিৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত নহয় যেন লাগে। দ্বিতীয়তে, ছপা পুথিবোৰত বানান-পদ্ধতি সম্পূৰ্ণ ভাৱে আধুনিকীকৰণ কৰাৰ প্ৰৱণতা স্পষ্ট। তৃতীয়তে, দুই এখন ছপা পুথিত সংযোজিত অধিসমীক্ষক স্বাক্ষৰাৰ্থত সমীক্ষা বুলিব নোৱাৰি। অধিসমীক্ষক প্ৰদৰ্শিত প্ৰথম আৰু অন্তিম সমস্তা হ'ল : ডাক ঐতিহাসিক ব্যক্তি নে এক পৰম্পৰা। অসমৰ বাহিৰে আন আন প্ৰদেশৰ পণ্ডিত সকলেও এই বিষয়ত ঐক্যমতত উপনীত হ'ব পৰা নাই। 'ডাক-প্ৰবচন'ৰ অধিসমীক্ষক ডাকৰ ঐতিহাসিক ব্যক্তি নহয়, পৰম্পৰাহে সেই বিষয়ে প্ৰণালীবদ্ধ আলোচনা উপস্থাপন কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰা হৈছে।

ডাকৰ নামত চলা প্ৰবচনৰ নিৰ্দিষ্ট সংখ্যা বা সীম নিৰ্ধাৰণ কৰা এক প্ৰকাৰে অন্তৰ্ভুক্ত হৈ, কাৰণ সধাৰ লগে লগে ডাকৰ নামত চলা প্ৰবচনৰ সংখ্যা বাঢ়িয়েই আছে। ডাকৰ বচন:বাৰৰ ডাৰা-বীড়ৰ পৰা অতি সহজে অত্ৰমান কৰিব পাৰি যে, এইবোৰ উচ্চ প্ৰতিভা সম্পন্ন বচনৰ বচনা নহয়; সাধাৰণ ভাৱে লিখিব পৰি জনা জনব:হে বচনা। ডাকৰ বচন:বাৰ বিশেষ ভাৱে লোক সমাজত প্ৰচলিত। তেওঁ:লাকৰ মাজ:ৰেই কোনোবাই দেখিবোৰ লিনিবন্ধ কৰে লগতে অক কিছুমান প্ৰবচন সংযোগ কৰি দিয়ে। আকৌ এটা ডাক-বচনৰ আলমত আন কেইটিমান প্ৰবচন সৃষ্টি কৰাৰ প্ৰবণতাও নোপোৱা নহয়। উদাহৰণ স্বৰূপে কোনো কোনো 'ডাক-বচন' পুথিত উল্লিখ আছে : "লাজুকা বায়ুণ, কাহুৱা চোৰ।", ওজাপালি বিশেষ:ক বিয়াহ:গোৱা ওজাপালিৰ (দৰং) মাজত আকৌ এই প্ৰবচন:টা বিন্দ:ৰেই প্ৰচলিত : 'লাজুকা ওয়া, কাহুৱা চেৰ।' ওজাপালিৰ প্ৰসঙ্গত ডাকৰ নামত চলা প্ৰবচন এটি কিছু পৰিমাণে পৰিৱৰ্তিত হ'ল। তেনেদৰে আই-বাইৰ মাজত সৰ:সধনাই প্ৰচলিত 'য'ম নিলেও নিয়া, জোৱাই নিলেও নিয়া' লেফোক্তি-টে'ও কোনো কোনো অঞ্চলত ডাকৰ বচনৰূপে পৰিচিত। সেইদৰে 'গাহুত কঠন ওঠত তেল নাপাওতে চেববেল', 'আছেই-গক ন'বাবেই হাল থাকাতকে বোলে নাথাকাই ভাল' আদি প্ৰবচন ডাকৰ নামত প্ৰচলিত।

কুৰি-জোতিয় আদি বিষয়ক প্ৰবচন বজি মাত্ৰৰ মুখ পৰম্পৰা দূৰ অতীতৰ পৰা চলি আহি এণ-ডোণ বছৰৰ পূৰ্ব এগৰাকী কল্পনৈক পুৰুষৰ লগত অৰ্থাৎ ডাকৰ লগত সংযোজিত হৈছে। খ্ৰী: ৬ষ্ঠ শতিকাত ডাক নামৰ ঐতিহাসিক পণ্ডিত-কবি জনৰ উদ্ভৱ হোৱা:হৈ:তেন পূৰ্বৰ অসমীয়া কবি সকলৰ বিশেষ:ক ম'হৰ কদনী, হৰিহৰ বিধ ব:দ্বিধৰ বিধ। অংকদেৱ, মাধৱদেৱ, বামদেৱী, অনন্ত কদনী আদি প্ৰতিভাৱান কবি সকলৰ বচনাত পূৰ্ব কবি ডাকৰ নাম বা তেওঁৰ প্ৰবচন বজিৰ উল্লেখ থাকিব লাগিছিল; কিন্তু কাৰ্য্যত: তেনে হোৱা নাই। গতিকে ডাক, লোক ম'মসৰ সৃষ্টি। এদিন এনিশা:ন জয় স'ত কৰা এজন লোকৰ নামত লোক সমাজে পতিকা লোৱা অভিজ্ঞতা জাপি দিছে। খেতি-বাতি, ধোৱা-লোৱা, অ'চাৰ-বায়ুহাৰ, ম'ট-বাৰী, বেমাৰ-আজাৰ, ওপ-পাতি, বতৰ-প্ৰস্ফুটি আদি এণ এটা সমস্ত ই পৃথিবীৰ সৰ্ব:গণ্য, সৰ্ব:ফল্য, সৰ্ব:স্তৱ্য নব-নাৰীৰ অন্তৰ স্পৰ্শ কৰা বাস্তৱিক। বহুতৰ বা এই সমস্তা:বাজিয়েই আকৌ বিস্ত্ৰিত অভিজ্ঞতাৰ জয়গীড়। অভিজ্ঞতাই জয় বিধে স্ৱদী কবিতাৰ,

অস্বনিহিত অৰ্থ বিশিষ্ট প্ৰবচনৰ, যোজনাৰ, সাধৰণ। ডাকৰ নামত প্ৰচলিত প্ৰবচনবোৰেও এনেদৰেই জন্ম লাভ কৰিছে। বিভিন্ন অঞ্চলৰ লোক মানসে নিজ নিজ ধাৰণা আৰু বহুনাৰ অচকুলে একোজন কাল্পনিক ব্যক্তিৰ লগত সেই প্ৰবচনবোৰ সাঙুৰি দিছে আৰু তাৰ ফলশ্ৰুতিত ডাক, খনা, ঘাষ, ভাড, ডডৰ, ডডৰী, ডডলী, ডং আদি অনৈতিহাসিক ব্যক্তিসকলৰ বিকাশ সম্ভৱ হৈছে। লোক মানসে ইমানতেই সন্তুষ্ট নাথাকি এই কাল্পনিক ব্যক্তিসকলক বেলেগ কৰি বিভিন্ন অলৌকিক কথাবোৰৰ সৃষ্টি কৰিছে।

‘ডাক-বচন’ অথবা ‘ডাক-প্ৰবচন’ৰ পাঠ নিৰ্ণয় কৰা টান কাম। লিখিত পৰম্পৰাৰ পৰিসীমাত সীমিত কবি-সাহিত্যিকৰ কোনো এখন পুথিৰ বিভিন্ন পাঠৰ মাজত ন্যূনতম সমন্বয়তা বৰ্দ্ধিত নোহোৱাকৈ নাথাকে। গতিকে সেই পাঠবোৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি বা সাহিত্যিক গৰাকীৰ কালৰ অচমান সাপেক্ষ ভাষাতাত্ত্বিক দিশৰ প্ৰতি সচেতন হৈ সেই গৰাকী কবি বা সাহিত্যিকৰ কোনো এখন পুথিৰ সমীক্ষামূলক পাঠ নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি; কিন্তু ডাক যিহেতু ঐতিহাসিক ব্যক্তি নহয়, গতিকে তেওঁৰ কাল নিৰ্ণয় কৰা ডকহ, তাতে ডাকে ৰচনা কৰা মূল পুথি নথকাহেতু আৰু ‘ডাকৰ বচন’ সন্নিবিষ্ট পুথিবোৰৰ বিষয়বস্তু, বিষয়বস্তুৰ বিভাজন প্ৰণালী, ভাষা, শব্দৰূপ আদিৰ মাজত প্ৰায়ে মিল নথকা হেতু ডাক-প্ৰবচনৰ সমীক্ষামূলক পাঠ নিৰ্ণয় কৰা টানেই নহয় অসম্ভৱ।

সাম্প্ৰতিকলৈ পোৱা ডাকৰ বচন সন্নিবিষ্ট হোৱা পুথি সমূহৰ মাজত গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পুৰণি-পুথি সংৰক্ষণ বিভাগত সংৰক্ষিত ক্ৰমান্ব ২৩৭২ বিশিষ্ট (ক) পুথিখন তুলনামূলক ভাৱে পুৰণি আৰু নিৰ্ভৰযোগ্য হোৱা হেতু এই পাঠটোকে আদৰ্শ পাঠ (exemplar) স্বৰূপে গ্ৰহণ কৰি বাকী কেইখন মান পুথিৰ পৰা প্ৰবচনবোৰৰ পাঠান্তৰ দিয়া হৈছে। এই পুথিখনত (ক) চন-তাৰিখ আদিৰ উল্লেখ নাই। জন্ম-প্ৰকৰণেৰে আৰম্ভ হৈ যাত্ৰা-প্ৰকৰণত পুথিখনৰ সমাপ্তি ঘটিছে। পুথিখন সম্পূৰ্ণ যেন লাগে। ইয়াত মুঠতে ১৭টা ফলক (folio) আৰু প্ৰতিটো ফলকৰ দুটাকৈ পৃষ্ঠা আছে। প্ৰতিটো ফলকৰ পৰিমাণ ৪০ ছে: মি: × ১০ ছে: মি:। সাঁচিপাতত লিখা এই পুথিখনৰ প্ৰতিটো পৃষ্ঠাত ২ টাকৈ শাৰী আছে। বাহৰ পৃষ্ঠাত এটি চিত্ৰও অংকন কৰা দেখা যায়। গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পুৰণি পুথি সংৰক্ষণ বিভাগত ‘ডাকৰ বচন’ৰ আন এটি অসম্পূৰ্ণ প্ৰতিলিপি আছে। এই বিভাগতে ডাক-

চৰিত্ৰ-পুস্তক' লীৰক আৰু ২৮৮৭ ক্ৰমাংক বিনিষ্ট (৬ পৃথি) আন এটি প্ৰতি-
লিপি সংৰক্ষিত হৈছে। ১৭৮৬ শকৰ পুহ মাহৰ ১২ তাৰিখে কৃষ্ণাৰাদলী
তিথিৰ দিবা তিনি প্ৰহৰ যাওতে দৰঙৰ চপাই নিবাসী শ্ৰীবিষ্ণোৰাম ডেকা
বড়ুৱাই পুথিখনৰ লিখা কাম শেষ কৰে। আবন্তনি আৰু পবিলম্বাশ্বিৰ
প্ৰতি দৃষ্টিপাত কৰি পুথিখন সম্পূৰ্ণ বুলি কব পাৰিলেও বিষয়বস্তুৰ ফালৰ-
পৰা পুথিখন সম্পূৰ্ণ বুলিব নোৱাৰি; যিহেতু ইয়াত মাত্ৰ অশুকবৰ লক্ষণ,
কপুকবৰ লক্ষণ, নাৰীৰ লক্ষণ, জ্যোতিষ প্ৰকৰণ, বন্ধন প্ৰকৰণ, গৃহলক্ষণ,
কৃষি লক্ষণ, টোকনৰ গুণ সম্বলিত বচন কেইটিমানহে পোৱা যায়। তুলী
পাতত লিখা এই পুথিখনত মুঠতে ১৫টা ফলক আৰু ২২টা পৃষ্ঠা আছে।
প্ৰতিটো পৃষ্ঠাৰ পৰিমাণ ২০ ছে: মি: $\times$ ২ ছে: মি: আৰু প্ৰতিটো পৃষ্ঠাত
৭ টাকৈ শাৰী আছে। প্ৰতিলিপিটোৰ লিখন-শৈলী বামুণীয়া আৰু ইয়াৰ
অৱস্থা বৰ ভাল। বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতত্ত্ব বিভাগত 'ডাকৰ বচন'ৰ কেই-
বাটিও প্ৰতিলিপি আছিল, যদিও তাৰে কেইবাটিও প্ৰতিলিপি ইতিমধ্যে
নোহোৱা হৈছে। বৰ্তমান এই বিভাগত 'ডাকৰ বচন'ৰ তিনিটা প্ৰতি-
লিপিহে পোৱা যায়। 'ডাক-ভণিতা' লীৰক পুথিখনৰ (ক্ৰমাংক : ১৪০৫,
৭ পৃথি) লিখক ধনঞ্জয় কাকতি, চন-তাৰিখ আদিৰ উল্লেখ নাই। সাঁচি-
পাতত ৰচিত এই পুথিখনত মুঠতে ২৬ টা ফলক আছিল; কিন্তু প্ৰথম
ফলকটো হেৰাইছে। ২ ক পৃষ্ঠাৰ পৰা ২৬ ৰ পৃষ্ঠালৈ থকা এই পুথিখনৰ
প্ৰতিটো পৃষ্ঠাৰ পৰিমাণ ৩২ ছে: মি: $\times$ ৭½ ছে: মি:, শাৰীৰ সংখ্যা ৮;
১০ ম পৃষ্ঠাত এটা চিত্ৰ আছে, যাৰ লগত 'ক' পুথিত অংকিত চিত্ৰৰ
সাদৃশ্য লক্ষ্যণীয়। লিখন শৈলী লহকৰী। এই বিভাগতে সংৰক্ষিত দ্বিতীয়খন
অসম্পূৰ্ণ 'ডাকৰ বচন' (ক্ৰমাংক ৫৩৭, 'গ' পৃথি) পুথিখন ১৮৮৮ শকৰ ১৫
আহিনত লিখা হৈছিল। লিখকৰ নাম-ধামৰ উল্লেখ নাই। সাঁচিপাতত
ৰচিত এই পুথিখন মুঠতে ১০টা ফলক আছে আৰু প্ৰতিটো ফলকৰ পৰিমাণ
১৬½ ছে: মি: $\times$ ৬ ছে: মি: আৰু প্ৰতিটো পৃষ্ঠাত ৬টাকৈ শাৰী আছে।
পুথিখন অসম্পূৰ্ণ আৰু লিখাবোৰ অস্পষ্ট। এই বিভাগতে 'ডাকৰ বচন'ৰ
তৃতীয় এটি অসম্পূৰ্ণ প্ৰতিলিপি (ক্ৰমাংক ১১২ 'ব' পৃথি) পোৱা যায়।
প্ৰতিলিপিটোত নাই লিখকৰ নাম-ধাম-চন তাৰিখ আদিৰ উল্লেখ। সাঁচিপাতত
ৰচিত পুথিখনত মুঠতে ১১টা ফলক আছে, পৃষ্ঠাৰ সংখ্যা ২০; প্ৰতিটো
ফলকৰ পৰিমাণ ২৬½ ছে: মি: $\times$ ৭½ ছে: মি: আৰু প্ৰতিটো পৃষ্ঠাত ৮ টাকৈ

পাৰী আছে। অল্পসংখ্যক সমিতিত সংৰক্ষিত 'ডাক-বচন' পুথিখন অসম্পূৰ্ণ আৰু মুঠেই নিৰ্ভৰযোগ্য নহয়।

ওপৰোক্তিত হাতে লিখা পুথি কেইখনৰ ওপৰিও 'ডাক-প্ৰবচন'ৰ পাঠ নিৰ্ণয়ত কেইবাখনো ছপা 'ডাকৰ বচন' পুথিৰ সহায় লোৱা হৈছে। এই পুথি সমূহৰ ভিতৰত পণ্ডিত হেমচন্দ্ৰ গোস্বামীৰ দ্বাৰা সম্পাদিত 'অসমীয়া সাহিত্যৰ চ'নেকি', 'ঐশ্বৰ্য'; শিৱনাথ ভট্টাচাৰ্যৰ দ্বাৰা প্ৰকাশিত 'ডাক-চৰিত্ৰ' বা 'ডাক-ভণিতা', দত্তীৰাম দত্তৰ দ্বাৰা সংকলিত 'ডাকৰ-বচন'; শ্ৰীঅতুলচন্দ্ৰ বৰুৱাৰ 'ডাকে বোলে স্তনা উপায়', শ্ৰীহেমবৰ্ণ বৰ্মণৰ দ্বাৰা সংকলিত 'সম্পূৰ্ণ ডাকৰ বচন' উল্লেখযোগ্য।

'ডাক-প্ৰবচন'ৰ সংকলন, সম্পাদন আৰু সমীক্ষা আদিৰ যত্নী স্বৰূপাৰ্থত পৰম আৰ্হেয় গুৰু, প্ৰফেছৰ ড° প্ৰফুল্লদত্ত গোস্বামীদেৱ। সম্পাদক মাত্ৰ বয়স হে। হেৰেণ্ডতৰ পৰা সততে উৎসাহ-উদ্দীপনা আৰু অশ্ৰুপ্ৰেৰণা নোপোৱা-হেঁতেন 'ডাক-প্ৰবচন'ৰ কাৰ-কল্লা লাভ কৰিব নোৱাৰিলেহেঁতেন। 'ডাক-প্ৰবচন'ত সংগ্ৰহিত *Foreword* লিখক আলোচনাটিও আৰ্হেয় ছাৰে লিখি দি পুথিখনৰ সৌষ্ঠৱ আৰু মূল্য বৰ্ধিত কৰি সম্পাদকক কৃতজ্ঞতাৰ পানত আৱদ্ধ ৰাৰিছে।

মনিপুৰ বিশ্ববিদ্যালয়ৰ হিন্দী বিভাগৰ প্ৰফেছৰ ড° কৃষ্ণ নাৰায়ণ প্ৰদাদ মাগধ ডাঙৰীয়াই পুথি-পঞ্জিৰে আমাক বিস্তৰ ভাবে সহায় কৰিছে। হেৰেণ্ডতৰ ওচৰতো আমি ঋণী।

গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ লোকসংস্কৃতি গৱেষণা বিভাগৰ মূখ্য প্ৰফেছৰ ড° বাৰেন্দ্ৰনাথ দত্ত দেৱে প্ৰাসংগিক আৰু প্ৰয়োজনীয় দিহা-পৰামৰ্শৰে সম্পাদকক উপকৃত কৰিছে। হেৰেণ্ডতৰ ওচৰতো সম্পাদক চিহ্ন কৃতজ্ঞ।

প্ৰ'গ্ৰেজ্যটিষ কলেজৰ অসমীয়া বিভাগৰ প্ৰাক্তন সুৰকী অধ্যাপক শ্ৰীপদাধৰ দেৱশৰ্মা, উক্ত কলেজৰ অসমীয়া বিভাগৰ সুৰকী অধ্যাপক ড° ভগবান চন্দ্ৰ মৰল, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অসমীয়া বিভাগৰ বিভাগ ড° নৈলেন ভট্টাচাৰ্য; উক্ত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ নব্যভাৰতীয় ভাষা বিভাগৰ বিভাগ ড° সত্যেন্দ্ৰ নাৰায়ণ গোস্বামী, ড° বাণীকান্ত শৰ্মা, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ সংস্কৃত বিভাগৰ সুৰকী প্ৰফেছৰ ড° মুকুন্দ মাধৱ শৰ্মাদেৱৰ ওচৰতো আমি কৃতজ্ঞ।

ড° প্ৰবীণ চন্দ্ৰ দাস, ড° ভৃগু ৰোহন গোস্বামী, শ্ৰীবসন্ত কুমাৰ দেৱ

গোবামো, শ্ৰীৰবীন শৰ্মা, শ্ৰীজ্যোতিষ ভাগৱতী, শ্ৰীবিজয় শৰ্মা আদিৰ সহায়
সহযোগ উল্লেখযোগ্য।

পৰিশেষত, পুথিখনি পোহৰলৈ অনা বাবে বাণী প্ৰকাশৰ সন্মিতি আৰু
উদ্যোগী প্ৰকাশক শ্ৰীমুত অৰিফাৰ চৌধুৰী আৰু শ্ৰীমুত গিৰিপদ চৌধুৰীলৈও
এই ছেগতে শলাগৰ শব্দই আগবঢ়াইছে। অতি কম সময়ৰ ভিতৰতে
পুথিখন ছপাই উলিয়াই দিয়া বাবে অকণোদয় প্ৰেছৰ কৰ্মীসকললৈও ধন্যবাদ
জনাইছে।

যত্নৰ ক্ৰটি নকৰা স্বত্বেও 'ডাক-প্ৰবচন'ৰ ছপাত কেইটিমান ভুল বৈ
গ'ল। বিশেষকৈ ৩ পৃ:ত 'কবিতা'ৰ ঠাইত 'কবিয়া'; ১০ পৃ:ত 'তিৰিৰ'
ঠাইত 'তিৰিৰ'; ২৭ পৃ:ত 'সাদৰ'ৰ ঠাইত 'মানৰ'; ৩২ পৃ:ত 'নেমু'ৰ
ঠাইত 'মেমু'; ৩৭ পৃ:ত 'বোলে'ৰ ঠাইত 'বোস'; ৫৮ পৃ:ত 'বিস্তৃতি'ৰ
ঠাইত 'বিস্তৃতি', ৪৪ পৃ:ত 'ভবনি'ৰ ঠাইত 'ভবনি'; ৪৫ পৃ:ত 'বিষ্ণু'ৰ
ঠাইত 'বিষ্ণু'; ৫২ পৃ:ত 'পোট'ৰ ঠাইত 'গোট'; ৫৪ পৃ:ত 'তুঙ্গতুঙ্গ'ৰ
ঠাইত 'তুঙ্গতুঙ্গ', ৫৯ পৃ:ত 'ওবা'ৰ ঠাইত 'ওবা'; ৬১ পৃ:ত 'বিনাস'ৰ
ঠাইত 'বিলাস'; ৭৩ পৃ:ত 'কানে'ৰ ঠাইত 'কোনে'; ৭৪ পৃ:ত 'পাৰেমান'ৰ
ঠাইত 'মাৰেমান'; ৭৫ পৃ:ত 'ঘব'ৰ ঠাইত 'ঘব'; ৭৭ পৃ:ত 'স্বকা'ৰ
ঠাইত 'স্বকা'; ৭৯ পৃ:ত 'সিংহ'ৰ ঠাইত 'সিংহ'; ৮৪ পৃ:ত 'নিদিবা
ভবা'ৰ ঠাইত 'দিবাভবা'; ১০৯ পৃ:ত 'বুজিফ'ৰ ঠাইত 'বুজিফ'ৰ
ছপা হৈছে। আশাৰেণী এই অৱস্থিত ক্ৰটিৰ বাবে সহন্য পাঠক পাঠিকাই
ক্ষমা কৰিব। পুথিখনে সহন্য পাঠক সমাজৰ পৰা অকণমান মৰম পাবলৈ
লক্ষ্য হলেই আমাৰ পৰিশ্ৰম হ'ব সাৰ্থক। ইতি—

শান্তিপুৰ হিল চাইল্ড, গুৱাহাটী-২

১৫ আগষ্ট, ১৯৮৭

চিত্ৰসূচী

১. জন্ম-পত্ৰিকাৰ চাৰিসাগৰ,	চিত্ৰ ১
২. ধ্বজাদি অষ্ট বিভাজন,	চিত্ৰ ২
৩. দিশাধিপতি গ্ৰহ,	চিত্ৰ ৩
৪. নিৰিক্ষয়াত্ৰা,	চিত্ৰ ৪
৫. ষাণ্মত্ৰ বালি, অধিপতি গ্ৰহ আৰু নক্ষত্ৰৰ স্থান,	চিত্ৰ ৫
৬. ডাক-প্ৰেৰচনৰ দুটি পৃষ্ঠা,	চিত্ৰ ৬

বিষয়-সূচী

এক : Foreword : Dr. Praphulladatta Goswami

Retired Professor of Folklore,
Gauhati University. i-ii

দুই : ডাক-প্ৰবচনৰ কথাবল : ১—৯৭

অগ্নি প্ৰকৰণ ২, ধৰ্ম প্ৰকৰণ ৪, ত্ৰায় প্ৰকৰণ ৭, নীতি প্ৰকৰণ ১১, বাজত্ৰাদি প্ৰকৰণ ২৮, বন্ধন প্ৰকৰণ ২৯, গৃহীনী লক্ষণ ৩২, পৰিত্ৰাণ কথন ৪১, বৰ্ণাদি লক্ষণ ৪২, বুয় লক্ষণ ৪৬, হলবাহন ক্ৰম ৪৮, অখাৰ লক্ষণ (কুৰি লক্ষণ) ৪৯, জ্যোতিষ প্ৰকৰণ ৫২, যমঘট কথন ৫৩, বাজা লক্ষণ ৭৬, গৃহ লক্ষণ ৭৯, দ্ৰব্যগুণ কথন ৮১, নাপ লক্ষণ ৮৫, কুপুকুৰ লক্ষণ ৮৬, অমুকৰ লক্ষণ ৮৭, নাৰীৰ লক্ষণ ৮৮, টোকন-নাল আদি ৯২, টোকনৰ গুণ ৯০, ওপৰকি : ডাকৰ অগ্নি আৰু মৰণ ৯৪

তিনি : শব্দ নিৰ্দেশিকা : ৯৮—১৩৬

চাৰি : কেইটিমান প্ৰবচনৰ সবল ব্যাখ্যা : ১৩৬—১৪৭

পাচ : অধিসৱীকা : ১৪৫—২২৭

১ম অধ্যায় : অলম আৰু ভাৰতৰ বিভিন্ন প্ৰান্তত প্ৰচলিত

ডাকৰ পৰম্পৰা : ১৪৫—১৯১

- (১) অসমত ডাকৰ পৰম্পৰা : ১৪৭
- (২) বঙ্গদেশত প্ৰচলিত ডাক-পৰম্পৰা : ১৫২
- (৩) উৰিষ্যাত প্ৰচলিত ডাক-পৰম্পৰা : ১৬৫
- (৪) মিথিলাত প্ৰচলিত ডাক পৰম্পৰা : ১৬৮
- (৫) ভোজপুৰী ক্ষেত্ৰত প্ৰচলিত ডাক-পৰম্পৰা : ১৭৫
- (৬) উত্তৰ প্ৰদেশত প্ৰচলিত ডাক-পৰম্পৰা : ১৭৭
- (৭) তড়-ডৰী-পৰম্পৰা : ১৮৩
- (৮) বাজবানত প্ৰচলিত ডাক-পৰম্পৰা : ১৮৭

২য় অধ্যায় : ডাক' পদৰ অৰ্থ : ১৯১—২০২

৩য় অধ্যায় : অসমীয়া ডাক-প্ৰবচন : ২০৩—২২০

ডাকৰ বচনৰ ভাষাতাত্ত্বিক বিশ্লেষণ : ২০৭—২১৯

৪ৰ্থ অধ্যায় : উপসংহাৰ : ২২০—২২৭

ছয় : প্ৰৱৰ্ত্তনী : ২২৮—৩২১

দাত : সংবাদদাতা : ২৩১—২৩৪

আঠ : পৰিনিষ্ট : ২৩৪—২৩৭

নও : নিৰ্ঘট : ২৩৮—২৪৩

Foreword

By Dr. Praphulladatta Goswami

Retired Professor of Folklore, Gauhati University

Dakar Bachan or *Dak Charit*, maxims attributed to one *Dak*, supposed to be the son of Varaha-mihira, sixth-century astronomer, are popular in the rural world of Assam. The sayings (*bachan*) deal with necessary knowledge or experience on such subjects as cultivation, choice of cattle, desirable qualities in a woman, cooking astrology.

Similar sayings are also found in various parts of India, say, Bengal, Bihar, Orissa, Rajasthan. The Bengali *Khanar Bachan*, maxims attributed to Khana, 'daughter-in-law of Varaha and wife of Mihira, have a good deal in common with the Assamese sayings. Dr. Nabin Chandra Sarma of the Folklore Research dept. of Gauhati University has fixed for the first time an authentic text of *Dakar Bachan* based on the earliest manuscript available and collating several others. He has shown the extra-territorial connections of the maxims and done a scholarly job by pointing out that *Dak's* sayings are not unique to Assam; they are part of an all-India tradition.

For want of linguistic or other corroborative evidence we are not able to conclude that the sayings are as old as Varaha-mihira's time. I had suspected that they were not old but rather fairly modern. In fact, Dr. Sarma has not found any manuscript which can claim to be even of the eighteenth century. The language suggests that the sayings originated in western Assam, in districts like Kamrup and Darrang. Medieval Assamese writings up to the eighteenth century or even later do not seem to have made any reference to either *Dak* or any saying attributed to him. We can, of course, concede that the sayings had remained in an oral form for some time before being put down in writing.

Dr. Sarma in his learned commentary, has shown that the sayings associated with such names as Dak, Khana, Dank, Ghag Bhaddari or even Agasti in Tamilnadu cannot be pointed to any historical figure. The association of Dak or Ghag with Varaha-mihira and various tales concerning their birth and death constitute a sort *purana* created by the folk mind. The Assamese Dak, for instance, was the child of Varaha-mihira and a potter-woman and he lost his life untimely in water. Ghag has a similar origin as well as death, but his mother is a milkmaid. Dank on the other hand, is born of a Brahmin lady.....Dak does not seem to have any connection with *Dakarnava*, a Tantric text.

Apparently these sayings have had a long tradition, spreading through the centuries over large parts of India. One or two Maithil scholars have traced their Dak to the sixteenth century, though the sayings attributed to him are rather modern. The Assamese Dak cannot be taken so far back. The astrological part of the sayings and even certain maxims having a bearing on agriculture are likely to have had their inspiration in Sanskrit works.

I had long desired that someone should take up the maxims attributed to Assam's Dak and edit them by fixing an authentic text. In fact, while I was in the Folklore Research dept of Gauhati University, some twelve years ago, having seen a manuscript of Dak's sayings in the manuscript collection of the university had it transcribed. Dr. Sarma has made use of this copy. Dr Sarma has put the Assamese sayings in an all-India perspective. This is a learned study done in depth as well as extension. Dr. Sarma also points out that there are still some sayings attributed to Dak but not set on paper yet.

Sd/ P. Goswami

The first part of the book is devoted to a general discussion of the theory of the firm, which is based on the assumption that firms are profit-maximizing entities. This part includes chapters on the theory of production, cost functions, and market structures. The second part of the book deals with the theory of consumer behavior, which is based on the assumption that consumers are utility-maximizing entities. This part includes chapters on consumer choice, indifference curves, and budget constraints. The third part of the book discusses the theory of public goods, which are goods that are non-excludable and non-rivalrous. This part includes chapters on the provision of public goods, the free-rider problem, and the role of government. The fourth part of the book discusses the theory of externalities, which are costs or benefits that are imposed on third parties by the actions of others. This part includes chapters on the measurement of externalities, the internalization of externalities, and the role of government. The fifth part of the book discusses the theory of information economics, which is concerned with the effects of asymmetric information on economic outcomes. This part includes chapters on signaling games, screening games, and adverse selection. The sixth part of the book discusses the theory of game theory, which is a mathematical framework for analyzing strategic interactions between rational individuals. This part includes chapters on Nash equilibrium, cooperative games, and dynamic games. The seventh part of the book discusses the theory of institutional economics, which is concerned with the effects of institutions on economic behavior. This part includes chapters on the evolution of institutions, the role of culture, and the impact of legal systems. The eighth part of the book discusses the theory of development economics, which is concerned with the economic growth and development of developing countries. This part includes chapters on the causes of poverty, the role of foreign aid, and the impact of globalization. The ninth part of the book discusses the theory of environmental economics, which is concerned with the economic aspects of environmental protection. This part includes chapters on the valuation of environmental goods, the pricing of pollution rights, and the design of environmental policy instruments. The tenth part of the book discusses the theory of health economics, which is concerned with the economic aspects of health care delivery. This part includes chapters on the financing of health care, the allocation of resources, and the evaluation of health programs. The eleventh part of the book discusses the theory of labor economics, which is concerned with the economic aspects of the labor market. This part includes chapters on the determination of wages, the effects of trade union power, and the impact of immigration. The twelfth part of the book discusses the theory of capital economics, which is concerned with the economic aspects of capital markets. This part includes chapters on the determination of interest rates, the effects of monetary policy, and the impact of financial innovation. The thirteenth part of the book discusses the theory of international economics, which is concerned with the economic relationships between different countries. This part includes chapters on trade theory, exchange rate theory, and the effects of international trade. The fourteenth part of the book discusses the theory of macroeconomics, which is concerned with the overall performance of the economy. This part includes chapters on aggregate demand, output, employment, and inflation. The fifteenth part of the book discusses the theory of microeconomics, which is concerned with the behavior of individual agents. This part includes chapters on supply and demand, perfect competition, and imperfect competition. The sixteenth part of the book discusses the theory of applied economics, which is concerned with the application of economic theory to real-world problems. This part includes chapters on agricultural economics, industrial organization, and regional development. The seventeenth part of the book discusses the theory of econometrics, which is concerned with the statistical analysis of economic data. This part includes chapters on regression analysis, hypothesis testing, and forecasting. The eighteenth part of the book discusses the theory of economic history, which is concerned with the historical development of the economy. This part includes chapters on the origins of capitalism, the Industrial Revolution, and the Great Depression. The nineteenth part of the book discusses the theory of economic philosophy, which is concerned with the ethical foundations of economic theory. This part includes chapters on distributive justice, efficiency, and the role of government. The twentieth part of the book discusses the theory of future economics, which is concerned with the economic challenges of the future. This part includes chapters on climate change, technological progress, and global inequality.

[illegible]

‘ডাক-প্ৰবচন’ৰ পাঠ সমীক্ষাত গ্ৰহণ কৰা পুথি :

- ক. ডাকৰ বচন, পুৰণি পুথি সংৰক্ষণ বিভাগ, গুৱাহাটী বিশ্ব-বিদ্যালয়, পুথিৰ ক্ৰমান্ব ২৩৭২
- খ. ডাক-চৰিত, বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতত্ত্ব বিভাগ, গুৱাহাটী, পুথিৰ ক্ৰমান্ব ১৪০৫
- গ. ডাকৰ বচন, বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতত্ত্ব বিভাগ, গুৱাহাটী, পুথিৰ ক্ৰমান্ব ৫২৭
- ঘ. ডাক-ভণিতা, বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতত্ত্ব বিভাগ, গুৱাহাটী, পুথিৰ ক্ৰমান্ব ১১২
- ঙ. ডাক-চৰিত্ৰ, পুৰণি পুথি সংৰক্ষণ বিভাগ, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়, পুথিৰ ক্ৰমান্ব ২৮৮৭
- চ. ডাক-চৰিত, অম্বুসন্ধান সমিতি, গুৱাহাটী

ছপা পুথি :

- ছ. ডাকৰ-বচন, দণ্ডীৰাম দত্ত সম্পাদিত, ১৯৬৮
- জ. ডাক-চৰিত্ৰ বা ডাক ভণিতা, শিৱনাথ ভট্টাচাৰ্য্যৰদ্বাৰা প্ৰকাশিত, চতুৰ্থ তাণ্ডৰণ,

শ্রীকৃষ্ণায় নম :

অথ জন্ম প্ৰকৰণ

উপজিয়া ডাকে বালন্ত বাক ।
পোঞাতি বাখি চার পুতাক ॥^১
ধুৱাই পখলাই কোলে লৈব জেবে ।
ভালে ভালে ফুল পৰিব বেবে ॥^২
হৰিধ্বনি কৰি নাভি কাটিবা ।
দঢ় গুপ্তি কৰি গাঠি বান্দিবা ॥^৩
গোবৰ সৃষ্টি সূচলি কাঠে ।
সেকিলে নাভি হৰি অনা ॥^৪
একে কাঠে লাৰি চাৰি ।
দুই কাঠে ফুক পাৰি ॥^৫
তিনি কাঠে কৰিয়া এক
জেনে লাগে তেনে সেক ॥^৬
লোন ৰালক দি থৱাব বাল ।

ছ, জ, একদিনা ডাক ভয় লাগিল। ভয়িত পৰিয়া মনে গুলিলা ॥
দেখে অন্ধকাৰ প্ৰদীপ নাহ। চপুটেৰ কৰি মাৰক চাই ॥
শ্মশৰ তথত মাত্ৰ অতথ। শ্মশৰে মেলি চাই পুত্ৰৰ মুখ ॥
ওচৰৰ দুই তিৰী আসিয়া। জনাৱে অগ্নিক তুষে ফুকিয়া ॥
পিৰিক পাবাক কৰে আগুন। নালাগে দেখিয়া উঠয় থক ॥

১. ছ, জ : হেন দেখি পাছে মাতিল ডক। পোৱাতী বাখিয়া চা পুতাক

৪ ক : গোবৰ সৃষ্টি নবুজি কাঠে নহবে নাঠ।

৬ ছ, : দুই কাঠে ফুক পাৰি। জ. দু পাৰি

তেবে স্তন বস লুইয়েক ভাল ॥^১
 কলা তুলসি বেসৰ পাত ।
 মথা সনে খন্দি পটাত ॥^২
 তপত কৰিয়া জননি থাইব ।
 তেবেসে জননি দঢ়ক পাঠিব ॥^৩
 জেবে স্মৃতিকা ৰাখিব জিৱ ।
 জতন কৰিয়া বৈশ্য পিব ॥^{১০}
 বাৰি পুষ্প কিত্তিৰমূল খুদ্র গোষ্ঠাক ।
 বটিয়া খুৱাইব নথাকে বাহি ॥^{১১}
 অপৰাজিতা ইহবতি ইহাব মূল ।
 জানি দিব দমনল ॥^{১২}
 অহিতে শিশুক জনে নেদেখি
 অভ্যাস্তবে থৈবা স্মৃজন ৰাখি ॥^{১৩}
 পূবলৈ শিবে শিশু স্মৃয়াইব ।
 স্মৃতিকা ৰাখিব অগ্নি জলাইব ॥^{১৪}
 দিনত শিশুক নাচাবি জনে
 নিসাত ৰাখিব মাৰে জতনে ॥^{১৫}
 সপুত্ৰনি নাৰি সঙ্গে নেড়িব ।
 মাৰে মাৰে মাৰে জাগি দেখিব ॥^{১৬}

ক যেনেইক লাগে তেনেইক মোৰ । জ. যেন লাগে তেল মোক ।

১০. ছ. জ. দিব
 ১২. ছ. জ. অপৰাজিতাৰ একটি ফল । জানি শুনি দিব দমন মূল ॥
 বাসি জয়ন্তী পুষ্পক লব । তাৰ ক্ষুদ্র শিপা অল্প মিলাইব ॥
 অল্প বেঙ্গেনা শিপা তাহাকো দিব । স্মৃধাত খুৱাইব তেবেসে জীৱ ॥
 ১৩—১৪ ছ. অহিত জনে শিশুক নেদেখি । অভ্যাস্তবে থৈব দঢ়কে ৰাখি ॥
 ছ. পূৰ্ব শিবে শিশুক স্মৃয়াই । স্মৃতিকাৰ কাথে ৰাখিব জুই ॥
 খ. পূবলৈ শিবে শিশুক স্মৃয়াই । পোৱাতি ৰাখিব আগ জলাই ॥
 ১৫—১৬ খ. ইহজন সবে জাগি থাকিব ।

উৎপত্তি কালে তৃসৰ্ত্ত জানি ।
 স্মৃতিকা কাথৰে নথৈবা পানি ॥^{১৭}
 স্মৃতিকা কাথৰে বাখিব অস্ত্ৰ ।
 সান্নিধ্যানে মাৰে বাখিব বস্ত্ৰ ॥^{১৮}
 গৃহ চাৰি চুকে দ্বাৰ মুখত ।
 সিজু বচ আনি কইবে সতত ॥^{১৯}
 ঔষচ বাৰে মঙ্গল্য কৰি ।
 সূৰ্য্যক দেখাইবা নয়ন ভৰি ॥^{২০}

অথ ধৰ্ম্ম প্ৰবৰণম্

দধি দুগ্ধ সালি অন্ন ।
 প্ৰবন্ধে জিতো কৰাই ভোজন ॥^১
 সিজনে পাৰে যদি ইন্দ্ৰিয় জিনিত ।
 তেবে বিক্যাগিৰি পাৰে সাগোৰ তৰিত ॥^২

ছ. নিশাত বাখিব মাত্ৰ যতনে ।

- ১৭—১৮ খ. উৎপত্তিকালত কুশল জানি । স্মৃতিকাৰ নিকটে নথৈবা পানি ।
 ছ. অপুত্ৰী নাৰী সঙ্গ নধৰ । নিশাত মাত্ৰ আগি থাকিব ॥
 কাথত লোকে হাই নকৰিব । স্মৃতিকাৰ কাথে পানী নথৈব ॥
 জ. নিমন্ত্ৰ তন্ত্ৰ তুষাত্তৰ জানি । স্মৃতিকা নিকটে নথৈব পানী ॥
 স্নানদে বান্ধিব কটিৰ বস্ত্ৰ । স্মৃতিকা নিকটে বাখিব অস্ত্ৰ ॥
- ১৯—২০ খ. ঘৰৰ বাহ্যত চাৰি চুকত । বচ সিজু বগৰি কব সতত ।
 অসৌচৰ বাৰে মঙ্গল কৰি । সূৰ্য্যক দেখাব নয়ন ভৰি ॥
 ছ. গৃহৰ চাৰি কোনে দ্বাৰ মুখত । সীজু বচ আনি কইব সতত ।
 পঞ্চম দিনত মঙ্গল কৰি । সূৰ্য্যক দেখাইব নয়ন ভৰি ॥
 পথে কিম্বা মাসে গণক আনি । কৰিব গণনা বেধক মানি ॥
 লোণ তেল জ্বলা সত্যত দিব । সমাজে চাহিয়া নাথ কৰিব ॥
 পিতৃ অহুসাৰে পুত্ৰৰ নাম । মাতৃ অহুগৰি দুহিতা নাম ॥
- ১—২ খ. প্ৰবন্ধিয়া নিতে কৰে ভোজন ॥
 সিজনে যদি ইন্দ্ৰিয় জিনিত । বিক্যাগিৰি লাগৰ পাৰে তৰিত ॥

ব্ৰাহ্মানৰ পিতৃ দেৱ অৰ্চন ।
 ক্ষেত্ৰিয় গনৰ জুহু কৰন ॥^৩
 নৃপতি সবৰ প্ৰজা পালন ।
 বৈশ্যৰ বাণিজ্য ধন আৰ্জন ॥
 শূদ্ৰৰ স্বধৰ্ম্ম নিতি সেৱন ॥^৪
 জেবে ধৰ্ম্ম কৰিবা জানি ।
 পুখুৰি খানিয়া ৰাখিবা পানি ॥^৫
 বৃক্ষ ৰোপনত অধিক ধৰ্ম্ম ।
 মঠ মণ্ডপ সোভন কৰ্ম্ম ॥^৬
 জেই দিয়ে তাকে পাই ।
 পৰলোকে বসি খাই ॥^৭
 অনিত্য দেহাত নাহিকে আস ।
 ধনে জনে বস্ত্ৰে কিবা বিশ্বাস ॥^৮
 জি জনে দিয়ে অন্নৰ সাৰি ।
 সি জন নাজাই যম নগৰি ॥^৯
 অন্ন জল জানা অধিকে দান ।
 তাত কৰি শ্ৰেষ্ঠ নাহিকে আন ॥^{১০}

৩-১ জ. ক্ষেত্ৰিয় সবৰ প্ৰজা পালন ॥

খ. বিপ্ৰে বৃষ্টি কৰে যাহাৰ শিৰে । প্ৰতি নিতে জাৰ ভোজন থিৰে ॥
 পিতৃ মাতৃৰ নিতে বন্দৱ চৰণ । ডাকে বোলে তাৰ সাধক জীৱন ॥
 সৰ্ব গুণিয়াক ভাতে নাটে । তুট পুত্ৰ জাৰ নিতে কাটে ॥
 অপুচক ভৈলে পাত্ৰ নোহে ভাল । দস্ত খসিলে কিহৰ গিভাল ॥
 জ্যোতিস পঢ়ে গ্ৰহৰ নাই পিত । দস্ত ভোক্তা নভৈলে কি
 কৰে বহু বিস্তে ॥
 বৈচুহুয়া মৰে আপুনি বিধে । নৃপতি হুয়া প্ৰজাক হিংসে ॥
 শিৰে নবন্ধে মাধৱৰ পাৱ । সবে বিবৰ্ণনা জানিবা মানৱ ॥

৫-৬ ক. ব্ৰহ্ম ৰোপন অধিক ধৰ্ম্ম । ৪. খ. পৰলোকে গৈয়া সুখে পাই ॥

খ. মঠ মণ্ডপ গুৰুতৰ কৰ্ম্ম । ধনজন বস্ত্ৰত কিবা বিশ্বাস ॥

৯-১০ খ. তাত পৰে নাহিকে আন ॥ প. তাত পৰে বড় নাহিকে আন ॥

ভাল দ্ৰব্য জেখনে পাইব ।
 দেবতা দ্বিজক তেখনে দিব ॥^{১১}
 কালিৰ ভাগক ৰাখে জতনে ।
 প্ৰসংসে তাহাক ৰবিৰ নন্দনে ॥^{১২}
 সোনাৰ তুল্য কহা দান ।
 ডাকে বোলে তাৰ স্বৰ্গত থান ॥^{১৩}
 দ্বিজনে কৰে অন্নৰ সাল্য ।
 তাহাৰ নাহি যমের খেলা ॥^{১৪}
 দধি দুগ্ধ অন্ন বিপুল ।
 ইসৰ দানক নাহিকে তুল ॥^{১৫}
 ডাকে বোলে সেহিসে সাৰ ।
 আপুনি মৰিলে কি কৰে জাব ॥^{১৬}
 ব্ৰহ্মা বিখ্য বজ্ৰ দেৱা ।
 সকলে কৰে গঙ্গাক সৱা ॥^{১৭}
 গয়া প্ৰয়াগ বাৰানাসি জাই ।
 গঙ্গা স্নানত সবাকৈ পাই ॥^{১৮}
 কপা সোনা হিৰা অমোহ্য ।
 গঙ্গা জলক কেহো নোহে তুল্য ॥^{১৯}

১১-১২ খ. ভাল দ্ৰব্য সব জেখনে পাইব । গ. কালিৰ ভাগক ৰাখে দ্বিজন ।

১৩-১৪ খ. তাৰ নহৈ জানা যমৰ খেলা । গ. সেই জনত নাই জমৰ খেলা ।

১৫-১৬ খ. দুগ্ধ সব কৰিয়া য়েলে । ঔষধ দান সত্য বোল ॥

ডাকে বোলে ভেবে সেহিসে সাৰ । তাহাক চাডিয়া নাহিকে আৰ ॥

গ. দধি দুগ্ধ দেই অন্ন বিপুলে । ঔষধি দানত বৈদ্য বোলে ॥

ডাকে বোলে সেহি সাৰ । তাহাক চাডিয়া নাহিকে আৰ ॥

জ. ঔষধ দানত নাহিকে তুল ।

১৭-১৮ খ. গ. গয়া গয়া বাৰানাসি জাই ।

১৯-২০ খ. সোনা কপা হিৰা তুল্য । গঙ্গাৰ জলৰ নোহে মূল্য ॥

অন্ত লোকে অন্ত পাণ কৰে । পৰধন পৰ দাৰ হবে ॥

জত মহাপাপ সকলে কৰে ।
 পৰ ধন পৰ নাৰিক হৰে ॥^{১০}
 যদি সিতো গঙ্গা স্নান কৰে ।
 সকলে পাতোক তাহাৰ হৰে ॥^{১১}
 প্ৰথমে ঘৰে উপবাস কৰি ।
 তিৰ্থ জাত্ৰাক জাইবেক লৰি ॥^{১২}
 গঙ্গা জলত চাৰিবে প্ৰাণ ।
 মুকুতিত বিনে নাপাইবে আন ॥^{১৩}

অথ ন্যায় গুৰুৰণম্

বুঝিয়া শুঝিয়া বাকিবে আৰি ।
 তেবেসে সত্ৰক জিনিবে পাৰি ॥^১
 তাৰ মুখে কথা হৈবেক বাক ।
 ধৰ্ম কৰি কথা সোধন্ত বাজ ॥^২
 দঢ় কৰি ছইব সাথি চয় ।
 তেবেসে সাধিব সকলে জয় ॥^৩

-
- গ. সনা সপা হিৰা মুকুতাৰ মূল্য । গঙ্গাৰ জলে শুহিকে তুল্য ॥
 জতলোক জতপাপ কৰে । পৰোৰ ধন পৰ নাৰি হৰে ॥
 ২১-২২ খ. জেবে গৈয়া গঙ্গা স্নান কৰে । তেখনে পাপ সন্মুখে হৰে ॥
 প্ৰথমে ঘৰত কৰি উপবাস । পাছে চলি জাই গঙ্গাৰ পাস ॥
 জ. যদি গয়া গঙ্গা স্নান কৰে ।
 ২৩ খ. গঙ্গাৰ তিৰত চাৰিলে প্ৰাণ । মুকুতিত পৰে নাহিকে আন ॥
 গ. গঙ্গাৰ জলত চাৰিলে প্ৰাণ ।
 জ. হোৱন্ত মুকুতি স্বৰ্গ প্ৰধান ॥
 ২. খ. কথা শুধিব সত্যৰ ধানে । ধৰ্মাধৰ্ম বিজনে জানে ॥
 গ. সাধিক শুধিব সত্যৰ ধানে । ধৰ্মাধৰ্মক জিজনে জানে ॥
 ছ. দঢ়কে কৰিবা সাক্ষী সকল । সাক্ষীহে জানিবা জয় মঙ্গল ॥
 জ. সাক্ষী মুখে কথা কয়ই বাজ । যদি ধৰ্ম কৰি সোধন্ত বাজ ॥
 ৩-৪ খ. দঢ় কৰি সাধিক আগে । সাধিব মুখেহে জিনিব লাগে ॥
 জেৱে ভাল মুখে সাথি কৰিব । তেবেষে সত্যত জায়ে জিনিব ॥

জেবে ভাল কপে সাখি কহিব ।
 তেবেসে সততে জায় জিনিব ॥^৪
 ডাকে বোলে আগে ন্যায় সাজ ।
 ন্যায় হাৰিলে অধিকে লাজ ॥^৫
 ভাল লোক চাই সাখি কৰ ।
 ধৰ্ম্মাধৰ্ম্ম জাৰ তাৰ গোচৰ ॥^৬
 সাখি পঞ্চ সপ্ত নৱ জন ।
 বেদ বেত্তা তিনি হোৱে ব্ৰাহ্মণ ॥^৭
 ঐক সাখি চন্দ্ৰ সূৰ্য্যৰ সৰি ।
 তাক নামানিবা কৈলো সংহৰি ॥^৮
 শূনা কথাতে দেই পৰিষ্কা ।
 কথা পোচন্তে কবয় বক্ষা ॥^৯
 হেন জন ভৈলে নৰকে ভাই ।
 বোলন্তু ডাকে দৈবে বাধা নাই ॥^{১০}
 এক এক কৰি সুধিব কাৰ্য্য ।

- গ. দৃঢ়কৰি সাখি কাৰ্য্য আগে । সাখি মুখে মিত্ৰে জিনিতে লাগে ॥
 ঘ. দৃঢ় কৰি সাখি কৰিব আগে । সাখি মুখে জিনিব লাগে ॥
 জ. দৃঢ় কৰি থৈব সাক্ষী সবল । সাখি হাতত তেবে কুশল ॥
 ৫-৬ খ. তাকে বোলে আবে জায় সমাজ ।
 গ. সদলোক জানি সাখি কৰ । ধৰ্ম্মাধৰ্ম্ম জয় জাহাৰ গোচৰ ॥
 ঘ. ভাললোক জানি সাখি কৰ ।
 জ. ধৰ্ম্ম কথাত যাৰ গোচৰ । ভাল সাক্ষী দিয়া চাপ ওচৰ ॥
 ৭-৮ খ. গ. সাখি পাঞ্চ সাত চাৰিজন । তিনি দুই জেবে হোৱে ব্ৰাহ্মণ ॥
 একলে একত সুধিব কাৰ্য্য । বসিয়া থাকিব সত্ৰাৰ মাঝ ॥
 ঘ. সাখি লবা চাৰিজন ।
 জ. সাক্ষী নৱসাতাধিক চাৰিজন ।
 ৯-১০. খ, গ, ঘ. জ পাঠত নাই ।

বসিয়া থাকিব সভাৰ মাঝ ॥^{১১}
 নায় স্থিৰ চাৰিজন সঙ্গ ।
 সাথিৰ বোলে গায়ৰ ভঙ্গ ॥^{১২}
 জি গায়ত নাহিকে সাথি ।
 ডাকে বোলে তাক থৈবাহা বাখি ॥^{১৩}
 যদি সত্য কৰি সোধন্তু গায়
 ডাকে বোলে তেবে স্বৰ্গক পাই ॥^{১৪}
 মধ্যস্থ ঠেলি মাতয় জেবে ।
 ডাকে বোলে নকৈ পৰিব তেবে ॥^{১৫}
 মন্দ লোক যদি হোৱয় সাথি ।
 সপত কৰায়া তাহাকো বাখি ।^{১৬}
 জানিয়া জিজ্ঞানে অসতঃ কয় ।
 পৰিবে নকৈ নাহি সংসয় ॥^{১৭}
 সাথি যুখে যদি ভঙ্গক জানি ।
 মধ্যস্থ জনৰ বচন মানি ॥^{১৮}
 সাথিক দেখাই ঋনক দিব ।
 পত্ৰত নাম লেখি বাখিব ॥^{১৯}

১১ খ, গ. ঘ. পাঠত নাই ।

জ. ধন আশ এৰি শুৱিব সাকী । বাজাক তেবে ধৰ্ম্মে ফুৰে বাখি ॥
 বিজনে ধৰ্ম্মত নকহে সাকী । ডাকে বোলে তাক থৈবাহা বাখি ॥
 সত্য কৰি যদি সাকী নকহে । যমদূতে নিয়া স্বৰ্গত থহে ॥
 ধৰ্ম্মক এড়িয়া কহয় য়েবে । ডাকে বোলে নৰকে পৰিবে তেবে ॥

১২ গ. গায়ৰ উচিত চাৰিজন সঙ্গ । ঘ. গায় স্থিৰ চাৰিজন সঙ্গে ॥

১৪ ছ. ডাকে বোলে তাৰ স্বৰ্গত ঠাই ।

১৬ খ. সপত কৰায়া তাহাক বাখি । গ, সত্য কৰি তাহাকো বাখি ।

ঘ. সত্যত কৰয় তাক ডাক বাখি । ছ. সপত কৰাইয়া তাক বাখি ।

১৭-১৮ খ. জানি জিজ্ঞানে মিচা কই । নৰকত পৰে সিতো নিচয় ॥

গ. জানিয়া জিজ্ঞানে মিচাক কয় । নৰকোত্ত পড়ে জানিবা নিশ্চয় ॥

সাথি যুখে যদি কথা জানি । মধ্যস্থ জনৰ বচন মানি ॥

ঘ. জানিয়া জিজ্ঞানে ধৰ্ম্মলয় । নৰকত সিতো পড়ে নিত ॥

লাভ মূল জতেক ধন ।

ঘৰতে হৈব উপাৰ্জন ॥^{২০}

স্বৰ্গৰ সাথি যদি নাই খতত ।

পৰিক্ষা কৰিয়া বুজিবা তত্ত্ব ॥^{২১}

স্বামিৰ দোষে ভুতাব দণ্ড ।

স্বীৰ দোষে স্বামি বণ্ড ভণ্ড ॥^{২২}

ভেদ দণ্ড সাম দান ।

চাৰি ৰূপে ত্ৰায়ক দান ॥^{২৩}

বাপে পোৱে যদি কন্দল বাজে ।

পুত্ৰক দণ্ডিব পণ্ডিত বাজে ॥^{২৪}

সুদ্র ভনে যদি বধে বিপক ।

বধিবে নৃপতি সিটো সুদ্রক ॥^{২৫}

সজ্জনে যদি গোবধ কৰে ।

ভিক্ষা মাগি ভূমিৰ বাৰে বচ্ছৰে ॥^{২৬}

গঙ্গা স্নান কৰি নিস্তাৰ পাই ।

প্ৰায়শ্চিত্ত কৰি গৃহক জাই ॥^{২৭}

২০. খ. লাভমূল যতধন । গ লাভ মূল জত ধন । ঘ লাভ মূল যত
যত ধন ।

২১-২২ গ. বিনৰ সাথি জদি নাই খত । পৰিখা কৰিয়া বুজিবো তত্ত্ব ॥

স্বামিৰ দোষত ভুতাব দণ্ড । স্বীৰ দোষত স্বামিৰ দণ্ড ॥

ঘ. ধন দি বিপদ নাহিকে খত । পৰিখা কৰিয়া বুজিব তত্ত্ব ॥

— — — । স্বীৰ দোষত স্বামিৰ অন্তৰ ॥

জ. স্বৰ্গৰ সাথী নাহিক অন্ত । পৰীক্ষা কৰিয়া তত্ত্ব বুঝিবন্ত ॥

২৪ খ. পুত্ৰক দণ্ডিব পণ্ডিতৰ মাৰে । গ. পুত্ৰক দণ্ডিব পণ্ডিতৰ মাৰে ॥

ঘ. পুত্ৰক দোষিব পণ্ডিত বাজে ।

২৬ খ, ঘ, জ, সজ্জনে যদি গুৰু বধ কৰে । গ সজ্জনে জদি গুৰু বধ কৰে ।

.. ভিক্ষা মাগি খাইব বাহু বচ্ছৰে ॥

জেবে অন্ন জল জ্ঞাতিয়ে খাই।
তেবেসে তাহান নিৰ্মল কাই ॥^{২৮}

ষথ নিৰ্টি প্ৰকৰণ

বিপ্ৰে বৃষ্টি কৰে জাহাৰ শিৰে।
প্ৰত্যেক দিবসে ভোজন কৰে ॥^১
পিতৃ মাতৃৰ নিতে নমে চৰন।
বোলন্ত ডাকে সাৰ্থক জ্বিন ॥^২
সাঠি বোচ্চৰত বোলে আই।
আসাঢ় শ্ৰাবনত দোহে গাই ॥^৩
পুহত আহ জেঠত সালি।
তেবে জানিবা গৃহস্থালি ॥^৪
যেবে জসি জস বথানে আনে।

২৮ পৰবৰ্ত্তী অংশ খ. গ. সবলে নিৰ্মলে কিমৰ নিচা। পাঞ্চে পঞ্চাঙ্গে
কিমৰ বিয়া ॥

অনাচাৰি ভৈলে কিমৰ মাৰ। অজ্ঞানী জনত কিহৰ ভাৱ ॥

ছ. ৰাগ নজানি গাহয় গীত। পৰ দ্বীত মন কৰয় স্থিত ॥

ওৰে গাহে খজুৱাই খজ। বোলন্ত ডাকে তিনিও গক ॥

আপন কাৰ্য্যক যি কৰে হেলা। তাহাৰ ঘৰে নাই লক্ষ্মীৰ খেলা ॥

ক্ৰোধ ভৈলেও যি মাতে বাপা বুলি। শত্ৰু কো বিজনে ধৰে
আকোৱালি ॥

ৰক্তে খঙ্গে সদা হানি নেড়য়। তাৰ গৃহে সদা লক্ষ্মী থাকয় ॥

নীতি-প্ৰকৰণ খ, গ, ও পাঠত পোৱা নাযায়।

১. ক. ভোজ কৰে। ছ. দিনে দিনে বিপ্ৰে কৰে আশীৰ্বাদ। ঈশ্বৰ নিৰ্মালা
দিয়ে প্ৰসাদ ॥ বিপ্ৰ হস্ত দিবয় নিৰে। প্ৰতিদিন ভোজন কৰে ॥

জ. ভক্ত গুৰু বিষ্ণু নাম নিচিনে। কাহাত বলে চয় শত্ৰু জিনে ॥

৩ ছ. বাঠী বছৰত বোলয় আই।

৪ ক. পুহত আহ জেঠৰ সালি।

তেবেসে গৃহস্থ আটি খাই ধানে ॥^৫
 তেবেসে পুত্র পিতৃত পোচে কার্য্য ।
 তেবেসে নৃপতি য়েবে কাটি মাৰি লয়ে বাজ ॥^৬
 সৰ্ব্ব গুনিয়াক ভাতে নাটে ।
 ছষ্ট পুত্র জাৰ নিতে কান্দে ॥^৭
 অপোচ পাত্র নোহে ভাল ।
 দস্ত খসিলে কিসৰ গিতাল ॥^৮
 জ্যোতিষ পঢ়ে গ্রহৰ নাই স্থিত ।
 নেদিলে নাথালে কিসৰ বিত্ত ॥^৯
 বৈজ্ঞ হুয়া মৰে আপুনি বিসে ।
 নৃপতি হৈয়া প্রজাক হিংসে ॥^{১০}
 শিৰে নবন্দে কৃষ্ণৰ পায় ।
 সবে বিড়ম্বন জানিবা মায় ॥^{১১}
 বান্ধন সালত জাৰ নাবাজিল পটা ।

---

৫ জ. তেবেসে বশ বধানে আনে । তেবেসে গৃহস্থৰ আটিব ধানে ॥

৬ ছ. সেহি পুত্র পিতৃত শোধে কাজ । তেবে নৃপতি কাটি মাৰি লঞ
 বাজ্য ॥

জ. ষিটো পুত্রে পিতৃত পুছে কাষ । জানিবা নৃপতিয়ে লয়ে বাজ ॥

৮ খ. অপুচক ভৈলে পাত্র নোহে ভাল । দস্ত খসিলে কিহৰ গিতাল ॥

ছ. ছষ্টা স্ত্রী যাৰ নাহিকা ভাল । দস্ত সৰিলে কিহৰ গীতাল ॥

জ. ছষ্ট পুত্র যাৰ নিতান্ত কান্দে । অপুত্র স্ত্রী নোহয় ভাল ।

১০ খ. দস্ত ভোক্তা নষ্টিলে কি কৰে বহু বিত্তে ॥ বৈজ্ঞ হুয়া মৰে আপুনি
 বিসে ।

ছ. দস্তা ভোক্তা নাই কিহোৰ বিত্ত ॥ বৈজ্ঞ হুয়া মৰে আপুনি বিসে ।

জ. দণ্ডভুক্ত বিনে কি কৰে বাত ॥

১১ খ. জ. শিৰে নবন্দে মাধৱৰ পায় । সবে বিবদনা জানিবা মায় ॥

ছ, শিৰে নবন্দে গোবিন্দ পায় । সবে বিবদনা জানিবা মায় ॥

স্নান সময়ত জাৰ নঠৈল ফোটা ॥^{১৭}
 সিত কালত জাৰ নাহিকে বস্ত্ৰ ।
 যুদ্ধ সময়ত নাহিকে অস্ত্ৰ ॥^{১৮}
 যজ্ঞ অবসানে নাহি দক্ষিণা ।
 বোলন্ত ডাকে পাচো বিড়ম্বনা ॥^{১৯}
 অসতিৰ সত্য নাহি একোকাল ।
 দুহক ভাল নোবোলে মতোয়াল ॥^{২০}
 চোৰে ভাল নেদেখে চন্দ্ৰৰ জ্যোতি ।
 দুষ্টা স্ত্ৰীৰ নাই পুত্ৰত বতি ॥^{২১}
 জুইক দৃষ্টি সূৰ্য্যক পিঠি ।
 কৰাই মুঠি মাহ গুটি ॥^{২২}
 চাইত পৰিলে ঘূত হোৱে নষ্ট ।
 দণ্ডকাৰ ভৈলে গঢ় হোৱে ভ্ৰষ্ট ॥^{২৩}

১২. বান্ধন শালত নবাজয় পাটা । স্নান অবিহনে নহল কঁটা ॥
 জ. স্নান অবসৰে নঠৈল ফোটা ।
 ঙ. স্নান সময়ে নবাজিল ঘটা ॥
- ১৩ ছ. আঘণ পুহত নাহিকে বস্ত্ৰ । ...বুলন্ত ডাকে সাতো বিবম্বনা ॥
 জ. শীতকালে যাৰ নঠৈল বস্ত্ৰ । যুদ্ধ সময়ত ধুকাইল অস্ত্ৰ ॥
 ...বোলন্ত ডাকে পাচো বিড়ম্বনা ॥
- ১৫ খ. অসতিৰ সত্য নাই একোকালে ।
 ছ. অতিথিৰ সত্ৰ নাই একোকালে । দুহক ভাল নাপায় মতোয়ালে ॥
 জ. অসতীৰ সত্ৰ নাহি একোকালে । দুহক ভাল নেদেখে মতোয়ালে ॥
 ইয়াৰ পিছত ছ. ধনী নিধনী কিহৰ মিত্ৰবৃত্তী । বলাী নিৰ্বলী কিহৰ
 হাতাহাতি ॥
 বলবন্তৰ সকল পিনে বল । বেই পোনে চলে সেই পোনে চল ॥
- ১৭ খ. কৰাইক মুঠি মাহক খুটি ॥ ...দণ্ডকাৰ নহলে গঢ় হোৱে নষ্ট ॥
 ছ. অগ্নিত দৃষ্টি সূৰ্য্যক পিঠি । মাহক খুটি কৰাইক মুঠি ॥
 .....শাহুকে সহিতে জল হ'এ ভ্ৰষ্ট ॥
- ১৮ জ. ....মাহক খুটি কৰাইক মুঠি ॥ ...দণ্ডকাৰ হৈলে গঢ় হোৱে ভ্ৰষ্ট ॥

ডাক প্ৰবচন

চিতল খণ্ডে গঢ়িব কুঠাৰ ।
 বক্ৰভাৱে গঢ়ব ব্যৱহাৰ ॥^{১৯}
 উৰিসা ঘৰত বাবিসা থাকে ।
 জুবত কক্কাৰ বাপেকে ৰাখে ॥^{২০}
 অসতি চোৰে কৰে সঙ্গ ।
 এই তিনি শ্ৰায়ত ভঙ্গ ॥^{২১}
 নিষ্ফল জিৱন ধৰয়াই নিয়ে ধৰি ।
 নিষ্ফল জিৱন নিতে লোড়ে ধৰি ॥^{২২}
 নিষ্ফল জিৱন খণ্ড পৰবাস ।
 নিষ্ফল জিৱন পৰত কৰে আস ॥^{২৩}

১৮ ৰ পিছত জ পাঠত : বাঘ চাব লাগিলে বোন্দাকে চাবা ।
 ভাল মানুহ চাব খুজিলে আলিলৈ যাবা ॥

১৯ খ. বক্ৰ ভঙ্গি হলে গঢ় ব্যৱহাৰ
 ২০ খ. ছ জ. উৰুবা ঘৰত বাবিসা থাকে ।
 ৩ বক্ৰভাৱত কৰ ব্যৱহাৰ ॥

২০ ৰ পিছত 'ছ' পাঠত : সম্পৰ্ক দেখি ৰাখে গৃহত । শত্ৰু সহিতে একা
 চলে পথত ॥

ক এই তিনি চাৰি নিয়াত ভঙ্গ ॥
 ২১. খ. চোৰেৰে জিতো কৰে সঙ্গ । এই তিনি শ্ৰায়ত ভঙ্গ ।
 ছ. চোৰে সহিতে যি কৰে সঙ্গ । এই সবৰ জানিবা সদায় ভঙ্গ ॥
 জ. অতি বড় গ্ৰাসে খায় তাত । ধৰুৱা গৃহস্থক নিদিয়ৈ যাত ॥
 চোৰে এৰে কৰে সঙ্গ । ই তিনিৰ জানিবা ভঙ্গ ॥
 তিৰোতাৰ গৰু ৰখা দেখিবলৈ কুজিৎ । মুনিৰ ভাত ৰন্ধা যিবহে
 উচিত ॥
 ২২ ছ. নিষ্ফল জীৱন নিতে চাই ধৰি । নিষ্ফল জীৱন যি পৰৰ ধাৰী ॥
 খ. নিষ্ফল জিৱন নিতে লোৱে ধৰি । নিষ্ফল জিৱন ধৰুৱাই নিএ ধৰি ॥
 ২ ছ. নিষ্ফল জীৱন অকাৰ্য্যে প্ৰবাস ।
 খ. নিষ্ফল জিৱন খণ্ড প্ৰবাস । নিষ্ফল জিৱন পৰত আস ॥

সবলে নিৰ্বলে কিহৰ নিয়া ।
 পাচে পক্ষাসে কিহৰ বিয়া ॥ ২৪
 দুৰাচাৰি ভৈলে কিসৰ মার ।
 অক্ষেমি জনৰ কিহৰ ভাৱ ॥ ২৫
 অপবাদিৰ কথাত নাহিকে বঙ্গ ।
 অকাটন কটাৰিৰ উঠে খঙ্গ ॥ ২৬
 ধনিৰ জয় সকলে বঙ্গ ।
 ডাকে বোলে নিধনি হৈলে ভঙ্গ ॥ ২৭
 ধনি জাই গাৱ যোকাৰি ।
 নিধনিক জাই ঠেলা মাৰি ॥ ২৮
 নিধনি জন জি ঘৰে জাই ।
 আচোক ভাত পানি মাতো নাপাই ॥ ২৯
 আহে জাই বহে উকুৰ ।
 কৈব পৰা আহে চহাল কুকুৰ ॥ ৩০
 অপবাদি হই নাথাবা নেওতা ।
 বেলি পৰি গেল নহল সোধাতা ॥ ৩১

২৪ জ. পক্ষে পক্ষা কিহৰ বিয়া ।

২৪ ৰ পিছত জ প ১৪০. ছাগৰে বাঘৰে কিহৰ মতামতি ।
 হাতৰে গুৰুৰে কিহৰ হতাশতি ॥

২৫ ছ. দুটো যদি কিহৰ মার । গোবৰ মিছা সদ শুভায় ॥

জ. দুটা খুঁ হৈ কিহৰ মার । অক্ষম জনৰ কিহৰ ভাৱ ॥

২৬ ক. অপবাদিৰ কথাত নাহিকে বঙ্গ ।

খ. অকাটন কটাৰি লাগয় খঙ্গ ॥

২৭ ক. ধনিজয় সকলে বঙ্গ । ডাকে বোলে নিধনি হলে হল ভঙ্গ ॥

৩০ ক কৈব পৰা আহিছে চহলে কুকুৰ ।

খ. আহে জাই বহে উকুৰে । কিলেই খেদে চহাল কুকুৰে ॥

জ. আহে জাই বহে উকুৰ । বগে আহে চহাল কুকুৰ ॥

৩১ ক. অপবাদি হই নাথাবা নেওতা ।

জ. অপবাদী হলে নপাই মাছতা । বেলি পৰি গৈল নোহে সোধাতা

খোৰা পিৰা ফটা পাত ।
 মুখ চাই বান্ধনি নেদিয়ে ভাত ॥ ৩২
 ছোৰা চুকত দিয়ে ঠাই ।
 খালা নাখালা সোধোতা নাই ॥ ৩৩
 নিধনি ককা বেঙ্গেনা পকা ।
 দৰিদ্ৰৰ সোদৰ ভাই ॥ ৩৪
 ঠকাহি দিয়ে জেঠালকে ।
 বোয়াৰি থাকে মুখলৈ চাই ॥ ৩৫
 আসনৰ বৰ্জিত তিনি জাৰ খুৰা ।
 মিত্ৰৰ বৰ্জিত পিৰে সূৰা ॥ ৩৬
 গাইৰ বৰ্জিত ওলোমা বাহি ।
 স্ত্ৰীৰ বৰ্জিত ঘনে তোলে হাহি ॥ ৩৭
 নষ্ট হল কৃষি মাঝে হল বাট ।
 নষ্ট হল স্ত্ৰী নিতে বেহাই হাট ॥ ৩৮

- ৩২ খ. মুখ চাই বান্ধনি পৰসে ভাত ।
 ছ. খোৰা পিৰা ফটা পাত । মুখ চাই বান্ধনি নেদিয়ে ভাত ॥
 জ. খোৰা পীড়া ফটা পাত্ৰ । মুখ চাই বান্ধনী হাছে মাত্ৰ ॥
- ৩৩ খ. খালে নাখালে সোধোতা নাই ।
 ছ. . . . . সোধন্ত . . . . .
 জ. খালেনে নাখালে সোধোতা নাই ॥
- ৩৪ খ. বেঙ্গেনাৰ পকা নিধনিৰ ককা । দৰিদ্ৰৰ সোদৰ ভাই ॥
- ৩৫ খ. ঠকাহি দিয়োতে গল ফাটি জাই । ভাই বোৱাৰীয়ে আছে
 মুখে মুখে চাই ॥
- জ. ঠকাহি দিয়োতে । গল ফাটি গৈল । ভাই বোৱাৰীয়ে মুখ চাই ॥
- ৩৬ খ. . . . . স্ত্ৰীৰ বৰ্জিত সূৰাই ঠাহি ॥
 ঘৰৰ ভাল নাই যাৰ নাই বুঢ়া ॥
- ৩৭ খ. নষ্ট গেল কিৰিৰি মাঝে হ'ল বাট । নষ্ট গেল তিৰি . . . . . ॥
 ছ. ভাল কৃষি নষ্ট হ'এ মাজে হয় বাট । ভাল তিৰি নষ্ট হ'এ নিতে
 কৰে হাট ॥
- খ. ভাল তিৰি নষ্ট গেল ঘনে বেহাই হাট ।

ভাল কাপুৰ নষ্ট গেল নিতে লগে ঝাপত ।
 ভাল পো নষ্ট গেল মুহুৰিলে বাপত ।^{৩১}
 নষ্ট গেল আঠিয়া নিতে ঝাপত তঁৰে ।
 নষ্ট গেল মাগুৰ মাচ ঢৰা জুইত পোৰে ॥^{৪০}
 ডাকৰ বচন বেদৰ বানি ।
 পো লাগা তিৰোতা ঘৰলৈ নানি ॥^{৪১}
 তোকে বঞ্চে মোকে বঞ্চে ।
 পালে বস্ত্ৰ পুতেকলৈ সাঞ্চে ॥^{৪২}
 বুঢ়া গকৰ শিঙে ভাৰ ।
 ঘৰিনি মুখৰা পো জুয়াৰ ॥^{৪৩}
 পানিৰ বাটত নহবা আগা ।
 অপৰানি কুটুম্ব নহবা লগা ॥^{৪৪}

ভাল বাৰি নষ্ট গেল মাঝে হ'ল বাট ॥

৩৯ খ. ভাল পো নষ্ট গেল মুহুৰিলে বাপত । ভাল কাপোৰ নষ্ট গেল
 নিতে লই জাপত ॥

ছ. ভাল বস্ত্ৰ নষ্ট হ'এ নিতে উৰে জাপত । ভাল পো নষ্ট হ'এ
 মুহুৰিলে বাপত ॥

৪০ খ. নষ্ট গেল মাগুৰ মাচ ধৰা জুইত পোৰে । নষ্ট গেল আঠিয়া ঝাপত
 পোৰে ॥

জ. নষ্ট গৈল আঠিয়া ঝাপত গোৰে । নষ্ট গৈল মাগুৰ জুইত পোড়ে ॥

৪১ খ. ডাকৰ বচন বেদৰ বানি । পো লগা তিৰতা ঘৰলৈ নানি ॥

৪২ খ. তোকে বঞ্চে মোকে বঞ্চে । পালে বস্ত্ৰ পুতেকলৈ সাঞ্চে ।

৪৩ ছ. বুঢ়া গোকৰ শিঙে মহাভাৰ । ঘোকগী যদি হ'এ যুজাৰ ॥

যাৰ ঘোকগী অনাচাৰ হয় তাৰ ভাল কখনো নয় ॥

জ. বুঢ়া গকৰ শিঙে ভাৰ । ঘৰগী মথা ঝপে যুৱাৰ ॥

৪৪ খ. পানিৰ বাটত নহবা আগা । ঘনি কুটুম্ব নহবা লগা ॥

ছ. পানীৰ বাটত নহবা আগা । তখীয়া কুটুম্ব নহবা লগা ॥

জ. পানীৰ বাটত নহবা আগা । তখী কুটুম্ব নহবা লগা ॥

ছুটা জীৱ নহৈবা ভাই।
 ঘন পোতাতিৰ নহৈবা জোয়াই ॥^{৪৫}
 নাহালে নপৰে কিহৰ আছধান।
 পৰিলে শালি তুহ পতান ॥^{৪৬}
 টেৰা বেকা ভৈলে কিহৰ ধৰনি।
 মাতুহ অমাতুহ নাজানিলে কিহৰ ঘৰিনি ॥^{৪৭}
 অকাৰ্য্যত তুন কাটে।
 অনালোৱে কমাৰ শাল পাতে ॥^{৪৮}
 ৰীজাৰ গঢ় বিদি চাই।
 এই তিনিক দণ্ডিবে জুয়াই ॥^{৪৯}
 কাৰ্য্য নাই নিতে ফুৰে ৰাতি।
 জুই সালত বান্ধে গাতি ॥^{৫০}
 টেলেকা নাওৰ উপৰ ভৰা।
 বোলন্ত ডাকে-তিনিওঁ মৰা ॥^{৫১}

- ৪৫ ছ. ছুটা জীৱ নহৈব ভাই। ঘন পুত্ৰতিৰ নহৈবা জোয়াই ॥
 জ. তুট তিৰীক নিদিবা ঠাই। ঘন পোতাতিৰ হুহুবা জোয়াই ॥
 ৪৬ খ. নাহালে নপৰে কিহৰ আছধান। বোল মাত নললে কিহৰ কিৰিবিয়ন ॥
 ছ. নপৰিলে আহ জুবুলি ধান। পৰিলে শালি হএ পতান।
 জ. নহলে নপৰে কিহৰ আহ। মাত বোল নহলে কিহৰ শাহ ॥
 ৪৭ খ. টেৰা বেকা নহলে কিহৰ ধৰনি। মাতুহ অমাতুহ নাজানিলে কিহৰ ঘৰি ৰণী
 . ব্ৰাহ্মণৰ মন্দ বেদ নপৰা। শূদ্ৰৰ মন্দ আধা বুঢ়া ॥
 বেকা বেকী হৈলে কিহৰ ভুই। ফকত কঠিলে কিহৰ জুই ॥
 ভাল মন্দ নজানে কিহৰ ঘৰণী। ফটা কাপুৰৰ মিছা অৰণী ॥
 ৪৮ ছ. অকাৰ্য্যত তুন কাটে। অনা লয়াই কমাৰে শাল পাতে ॥
 ৫০ খ. কাৰ্য্য নাইকোতে ফুৰে ৰাতি। জুইৰ কাথৰত বান্ধে গাতি ॥
 জ. অকাৰ্য্যত ফুৰে ৰাতি। জুইৰ কাথত বান্ধে গাতি ॥
 ৫১ খ. টেলেকা নাওৰ ওপৰ ভৰা। বোলন্ত ডাকে তিনিওঁ মৰা ॥
 ছ. টেলেকা .....।
 জ. টুলুকা .....।

কি কৰে সৰব সিঙ্গে ।

কি কৰে খোৰাৰ বিঙ্গে ॥^{৫২}

কি কৰে অন্ধলাৰ চাহি ।

কি কৰে সোলাৰ হাহি ॥^{৫৩}

কি কৰে যুতৰ ঘোল ।

কি কৰে নিধনিৰ বোল ॥^{৫৪}

জাৰ নাই তজুঁ তুল ।

সি জানে কি লাভ মূল ॥^{৫৫}

বাগৰ মিঠা বৰাৰি ।

জিভাৰ মিঠা থাৰি ॥^{৫৬}

তিৰিব মিঠা সুঠানি ।

ডাকে বোলে বেস্তা মাততে জানি ॥^{৫৭}

বাগ নাজানে গাই গিত ।

পৰব স্মীত কৰে চিন্ত ॥^{৫৮}

ওৰে গাই খুজাই খুছ ।

ই তিনি বনৰ পশু ॥^{৫৯}

গায়ন নাচে নাহিকে মাত ।

ভাল বোয়নিৰ চিঙ্গে তাত ॥^{৬০}

৫২ খ. ... কি কৰে ঘোৰাৰ বঙ্গে ॥

ছ. কি কৰে মেঘৰ শিঙ্গে । কি কৰে খৰাৰ বিঙ্গে ॥

জ. কি কৰে শবৰ শিঙ্গে । কি কৰে খোৰাৰ বিঙ্গে ॥

৫৩ খ. কি কৰে সোলাৰ হাহি । কি কৰে অন্ধলাৰ চাহি ॥

ছ. কি কৰে দেওৱাৰ হাঁসি । কি কৰিব অন্ধলাই চাহি ॥

জ. কি কৰে শোলাৰ হাঁহি । কি কৰে অন্ধৰ চাহি ॥

৫৫ জ. যাৰ নাই তজুঁ তুল । সি কি জানে বাণিজ্যৰ মূল ॥

খ. জাৰ নাই তজুঁ তুল । সি কি জানে বাণিজ্যৰ মূল ॥

৫৬ জ. বাগৰ মিঠা বড়াৰি । যুবাৰ মিঠা নাৰি ॥

৫৭ জ. তিৰীৰ মিঠা দামী । ডাকে বোলে বেস্তাৰ মাততে জানি ॥

ভাল বান্ধনিৰ কেচা খৰি ।
 কিজ কোব নাই আহুকালতে মৰি ॥ ৬১
 কেসৰি নষ্ট গেল টিপটিক পুসি ।
 মানুহ নষ্ট গেল অগোঁহো দুসি ॥ ৬২
 ফটা কথাত উৰহ হই ।
 বেজা তিৰিত ধাপ ধন থই ॥ ৬৩
 অসতিজনক বোলে পণ্ডিত ।
 তিনিওঁ কথাৰ লাগে খণ্ডিত ৬৪
 সাৰে নাজানে আখান খান ।
 গকয় নাজানে গৃহস্থৰ পান ৬৫
 যমে নাজানে একটো পো
 কমাৰে নাজানে দুখিয়াৰ লো ৬৬
 ছুটে নাজানে সন্তৰ বোল ।
 বিবালি নাজানে মৰগিয়াৰ মোল ৬৭
 দৈৰ পানি পাটৰ কানি ।
 কায়স্থ জনৰ অপৰানি ॥ ৬৮
 আপদ কালত স্মৃতিৰনি বানি ।
 নাইকিয়াতকৈ তাকে মানি ৬৯

৬৩ খ. ফটা কথাত উৰহ বাহু লই । বেজা তিৰিত আপন ধন থই ॥

৬৪ খ. অসতি জনক মানে পণ্ডিত । এই তিনিও লাগে খণ্ডিত ॥

ঘ. অসতিৰ কথা লাগে খণ্ডিত । ধৰ্মক জানিলেই মূৰ্খো পণ্ডিত ॥

৬৫ খ. সাৰে নাজানে আখান খান । সাঙে নাজানে গৃহস্থৰ পান ॥

৬৬ খ. জমে নাজানে একটো পো । কমাৰে নাজানে দুখিয়াৰ লো ॥

৬৮ ক. দৈৰ পানি পাটৰ কানি ।

খ. দৈৰ পানি পাটৰ কানি । কায়স্থ জনৰ অপৰানি ॥

৬৯ খ. আপদ কালত উচিত বানি । নাইকিয়াতকৈ তাকে মানি ॥

সৰু স্ত্ৰী কাটে বোয়ে তাত ।
 চুবুৰি চহলিয়াই কুশুনে মাত ॥৭০
 আগে বই পাচে বাই ।
 সেহি গৃহস্থৰ লাখেৰু বই ॥৭১
 বাট বুলিবা দেখি ।
 কৰি লবা লেখি ॥৭২
 দণ্ডে দণ্ডে তিয়াবা পাৰ ।
 জে ছব লাগে তেহুৰে জাৰ্জ ॥৭৩
 পৰব গোহালিত কিহৰ আস ।
 লোকৰ ঘৰত কিহৰ নিবাস ॥৭৪
 জৈত আপোনাক লোকে নসয় ।
 সি থানে থাকিলে অশুখ হয় ॥৭৫
 নিফল গোচৰ ডালবিয়া নকৰে কান ।
 কৃষিৰ নিফল পথৰত নফলে ধান ॥৭৬
 লৰৰ নিফল আগত আছে নই ।
 জীৱ নিফল পাটিত নাই পই ॥৭৭
 উৰিসা ঘৰত বধে বাতি ।
 ধনৰ গৰ্ব্বত এড়ে জাতি ॥৭৮
 আতপৰে হুখি তিনিওলোকে নাই ।
 আৰ উদ্ধাৰ বিমু লোকে নাপাই ॥৭৯

৭০ ক. ডাণ্ডে ডাণ্ডে তিয়াবা ..... ॥

৭৪ খ. পৰোৰ গোহালিত কিসোৰ আস । লোকৰ ঘৰত কেনে নিবাস ॥

৭৫ খ.গ. জৈত আপোনাক লোকে নসহই । সি থানে থাকিলে শ্বখ নহই ।

৭৬ খ. গোচৰৰ নিফল বকরা নকৰে কান । খেতিৰ নিফল পথাৰত নাই ধান ॥

৭৭ খ. লড়ৰ নিফল আগত নৈ । জীৱিৰ নিফল পাটিত নাই পৈ ॥

৭৮ খ. উৰুবা ঘৰৰ চালত লাউ । সিগিৰিৰ স্থৰে নখাউ ॥

৭৯ খ. ভোজনৰ বস ভুজি ভোকে । বানিজ্যৰ বস বেহাই লোকে ॥

ভোজনৰ বস ভুঞ্জে ভোখে ।
 বানিজ্যৰ বস বেহাই লোকে ॥৮০
 কথাব বস ভোৱনত সাৰ ।
 জাত্ৰাব বস আনে বই ভাৰ ॥৮১
 কথাত পৰ বস নাই জেবে কব জানে ।
 কৃষিত পৰ বস নাই জেবে নেনিয়ে বানে ॥৮২
 ভোজনত পৰ বস নাই জেবে পৰিসে আই ।
 নৌকাত পৰ সুখ নাই পৰে নিয়ে বাই ॥৮৩
 ৰাজ্যক চিনিবা দানত ।
 ঘোড়াক চিনিবা কানত ॥৮৪
 তিৰিক চিনিবা ঠানত ।
 খুৰক চিনিবা সানত ॥৮৫
 পঢ়াই পঢ়ে ৰোৱে পান ।
 এই তিনি নিচিন্তে আন ॥৮৬
 ধোবাৰ বাহি কমাৰৰ কালি ।
 পসাৰিৰ মোল কুটনিৰ বোল ॥৮৭
 নটে বোলে পাক দি আহি ।

৮০ খ. যাত্ৰাব বস আনে বই ভাৰ । যাত্ৰৰ বস ভুৱনতে সাৰ ॥

৮১ খ. কথাব সুবস কব জানে । কৃষিৰ সুবস নিনিএ বানে ॥

৮৩ খ. ভোজনৰ বস পৰিসে আই । নাবৰ বস লোকে নিএ বাই ॥

৮৪-৮৫. ছ.জ. তিৰিক চিনিবা ঠানত ।

২০ খ. পঢ়ে পঢ়াৱে ..... ।

৮৭-৮৮ খ. কমাৰৰ কালি ধোবাৰ বাহি । নটে বোলে পাক দিয়াহি ॥

পহাৰিৰ স্নান কুটনিৰ বোল ।

ঘ. ডাকে বোলে আমি ভাল ছবুলি । ধুবুনি মালিনি নটি গোআলি ॥

ছ. কমাৰৰ কালি ধোবাৰ বাহি । নটে বুলে পাক দি আহি ॥

পহাৰিৰ কটা মাছ সুখনা পান । জুন জুন গুৱা লাক পিঠা টান ॥

পাঞ্চৰো কথা উৰাবা হাহি ॥৮৮
 বোগৰ লঘু কুকুৰি কান ।
 বনৰ লঘু বৰসি বান ॥৮৯
 অসতিৰ কথা লাগে খণ্ডিত ।
 ধৰ্ম্ম জানিলে মূৰ্খো পণ্ডিত ॥৯০
 নিচৰ সঙ্গত হুহিবা কথা ।
 একো কালে নাপাই বেধা ॥৯১
 নৰৰ লঘু লেব লেবোয়া ।
 তিৰিৰ লঘু ঘৰ দেৰোয়া ॥৯২
 তেবেসে মানিক আন্ধাৰ ৰাতিয়ো জলে ।
 তেবেসে তক জদি হালি জাই কলে ॥৯৩
 তেবেসে সতি স্বামি সঙ্গ
 তেবেসে বিছা ধন ধৰ্ম্ম পাই ॥৯৪
 খাটিবা নৃপতিৰ পাস ।
 বেহা কৰিবা সো কপাস । ৯৫
 বিহা কৰিবা একে মূলৰী ।
 স্বৰণ কৰিবা কেবলে হৰি ॥৯৬
 উকষা ঘৰত চালত লাউ ।
 সি গিৰি মুখে ভাত নাখাওঁ ॥৯৭
 আহাৰ ব্যৱহাৰ নকৰি লাজ ।
 লাজ কৰিলে হবাই কাৰ্য্য ॥৯৮

- ৯০ খ. .... বিদ্যাবৃত্ত হলে হোৱয় পণ্ডিত ॥
- ৯১ খ. নিচৰ সঙ্গত থক বা কথা । একো কালে তেবে নাপাইবে বেধা ॥
- ৯৬ খ. .... স্বৰণ কৰিবা কেবল হৰি ॥
৯৭. বিহা কৰিবা একে নাৰি । স্বৰণ কৰিবা কেবলে হৰি ॥
- ৯৮ খ. পথাৰে বেহাৰে নকৰিবা লাজ ।

আপৰনি ছই চুপচুপনি খাই।

মৰকিয়া হালে দুবতলি বাই ॥৯৯

নিয়াত খাটে তিৰিত খাটে।

এই দুইক আলাগতে কাটে ॥১০০

কাটা নাকত কিহৰ ঢাকনি।

জাচি জাই জে কিহৰ বান্ধনি ॥১০১

অসোধন ভৈলে কিহৰ পাত্ৰ।

তিনিকো জানিবা বৰ্ৰৰ মাত্ৰ ॥১০২

বাই মৰা ভিনিহি।

কঠিয়া মৰা কৃষি ॥১০৩

খুৰাই পেলোৱা আপৰ।

এই তিনিডা নাহি সাদৰ ॥ ০৪

বলধ মৰ্কট ভোচা কুকুৰ।

সি গৃহস্থৰ ধান্য শুচুৰ ॥১০৫

ক্ষৌৰত হুন্ধ নটৰ হাত।

উদ্ধৰনিৰ হুন্ধ জ্ঞাতিৰ ভাত ॥১০৬

ঘাটে শুদ্ধি ভোমৰ নাও।

সজ্জাত শুদ্ধি তিৰিৰ পাওঁ ॥১০৭

৯৯ খ. আপৰনি ছই ভিক্ষা মাগি খাই। মৰকিয়া হালে দুবতলি বাই ॥

ঘ. আনৰ ছই ভিক্ষা মাগি খাই। মৰকিয়া হালে দুবতলি বাই ॥

১০০ খ. বাটত আক্ৰোণ্ডে তিৰিত খাটে। এই তিনিক আলাগতে কাটে ॥

ঘ. বাটে ঘাটে তিৰিত খাটে। এই তিনিক নিলাগতে কাটে ॥

১০১ খ. কাটা নাকত কিহৰ ওৰনি। জাচি গলে তাই কিহৰ বান্ধনি ॥

১০২ খ. অপুচক হলে কিহৰ পাত্ৰ। তিনিকো জানিবা বৰৰ মাত্ৰ ॥

জ. অসুচক হৈলে কিহৰ পাত্ৰ। তিনিকো জানিবা বৰৰ মাত্ৰ ॥

১০৩ খ. বাই মৰা ভিনিহি। পানিএ মৰা কিৰিসি ॥

১০৪ খ. খুৰাই পেলোৱা আপৰ। এই তিনিডো নাইকিয়া সাদৰ ॥

১০৫ খ. বলধ গক মৰ্কট কুকুৰ ভোচা। সি গৃহস্থৰে নকৰিবা বাস্য ॥

১০৬ খ. কাৰ্য্যত হুন্ধ নাপিতৰ হাত। উদ্ধৰত হুন্ধ চুৱা ভাত।

১০৭ খ. বাটত হুন্ধ ভোমৰ নাও। সজ্জাত হুন্ধ তিৰিৰ পাত্ৰ ॥

বাৰিসা কুমাৰৰ নিকিনিবা চক ।
 তিনি সলনিয়া নিকিনিবা গক ॥১০৮
 মাছৰ নিকিনিবা সৰু কুটা ।
 জী নানিবা বজাৰ লুটা ॥১০৯
 আদহি তিৰোতা নানিবা ঘৰক ।
 ঘৰে ঘৰে ফুৰে লৰক ফৰক ॥১১০
 বাই নগলে কিহৰ লাটি ।
 মাচ নগলে কিহৰ ঘাটি ॥১১১
 স্নেহ নহলে কিহৰ সোদৰ ।
 ভাৰ্য্যা নহলে কিহৰ ঘৰ ॥১১২
 মহ বামুন বৰা ।
 পানি নাপালে তিনিও মৰা ॥১১৩
 চাগ চাএ চাই ।
 বৰসন হলে তিনিকো নাপাই ॥১১৪

১০৮ খ. বাই নগলে কিহৰ লাটি । মাচ নহলে কিহৰ কাটি ॥

১০৯ খ. নেহান নহলে ..... ।

* 'খ' পাঠত থকা অতিৰিক্ত প্ৰবচন :

লগুৱা বামুনক দুবাচৰ । জাককৱা থলিহা হাবানথোৰ ॥
 বিয়াৰ বামুন তপ্তনৰ কুশ । চেচুৰ ভোম ঢোকা বৰিষনৰ তুষ ।
 পথাৰে নগৰে নাঙ্গল ইষ । ঘৰ বাৰি নাৰি জানিবা বিষ ॥
 আনৰ কাৰ্য্য কাজ আনে কৰে । নিজ কাৰ্য্য কৰে সকলে নৰে ॥
 উঠজা ঘৰ বকতা জী । গিৰিহঁতৰ হবয় জী ॥
 দিবা ভাগে নলগালে বাতি । নদ্বিৰ কোলক নজাইবা বাতি ॥
 সাক স্নেহেতি দিনত বাচে । মেহিতো ঘৰত লক্ষি আছে ॥
 জি ঘৰত অতিথি স্নেহা নকৰে । লক্ষি নাথাকে তাহাৰ ঘৰে ॥
 নিতে নিতে জিতো বিপ্ৰ ডুঙাই । তাহাৰ সাকল আয়ু সন্ধাই ॥
 কিৰিলি পান পুজ ধন । তথাপি নৰে নিচিন্তে আন ॥

সকলো বন এডি পকা ধান দাবা। পকা ধানো এডি সিঁজা ভাত খাবা ॥
সিঁজা ভাতো এডি বাজ সেবাইল জাবা ॥

বায়ু ভূমিত ঘনে দিবা আলি। যদি নহই সালি পাৰিবা ডাকক গালি।
অপরাধি চই নথালে গুণ। বেলি পৰিগেল নহল মোখোত্তা ॥

মাঠি বৎসবত বোলে আই। আহাৰ শাওনত দোহে গাই ॥

পুহত আহ জেঠত মানি। ডাকে বোলে সেই গৃহস্থানি ॥

জালৰ লৰফৰ লাক্ষি । ভাৰৰ লৰফৰ সাক্ষি ॥

কাটোক নকাটোক লোএ । পোহোক নোপোহোক পোএ ॥

এক তিৰতাৰ পৈ জুড়ৰ পুত্ৰ । দুই তিৰতাৰ পৈ গাতৰ এন্দৰ ॥

তিনি ত্রিষত্য পৈ নপাই ভাত । চাৰি ত্রিষত্য পৈ যুৰত হাত ॥

বামুণে শগুনে বিচারে মৰা । আলু কচ বিচারে বৰা ॥

ভোমে বিচারে মাচরে নৈ । তিরতা বিচারে ধনবস্তি পৈ ॥

ভাঙি সোনারি বিচারে নগর । বকর। ফু হনে বিচারে জগর ॥

জানব জবত কোনে পিয়ে পানি । কাব ভগিনি মরে কাব হই হানি ॥

ভূঞা কিনিবা মাঝত খাল । চোঁরাণি আনিবা মাইকি ভাল ॥

অল্পজন বড় হই। অমাণ্ডে মান্যক পাই ॥

নিধনিব কিছু হই ধন আপুনাত কৰি বৰ

কাকো কিছু নেদেখায় ।

মিতিবব স্বৰ্ণে চমাহে বৎসৰেকে জাবা ।

পিড়াখন পাৰা বনে ঘনে নেজাৰা ॥

কেটেবা জেঙ্গেবা খাবা ॥

এদিনৰ মিঠিৰ দুদিনৰ মিঠিৰ । তিনি দিনৰ পৰা চুবানিৰ কুকুৰ ॥

পোৰা মাচ নষ্ট গেল ঢেমেচিয়া জুই।

ଅନ୍ଧି ନନ୍ଦ ଗୋଲ ମସବ ଘରତ ଥିଏ ॥

চাল নষ্ট গেল কাতি মতাত । ঘর নষ্ট গেল ভবভুবিয়া কথাত ।

ওড় শিলিখা কোড়ত ঘঁহি । ডাকৰ বচনে হল মহি ॥

যবে নপাই টুঙ্গা । যবে পড়লি স্কন্ধা ॥

যবে অলপ পানিৰ যাছ । যবে নদিৰ কোলৰ পাচ ।

ভকতি আতাইতাই নিচো কপটিয়া শুক আসাধাবী ॥

কাপৰে চোপৰে জেইটি । পৰম ভকত সেইটি ॥
 চাগত চাৰিপোন কুকুৰত মহা ।
 সালগ্ৰাম কাৰ্ত্তিক ধৈ নটিনিক বোলে বহা ॥
 কেকাই কেকাই ভাত খাই ভাকে বোলে জৰ ।
 ঘৰৰ কথা বাজ কৰে ভাকে বোলে পৰ ॥
 জেঠ মাহত জুই জুপুৱাই সি কিহৰ জৰ ।
 মিতিৰ ছই জুহুকিলে তাকে বোলে পৰ !
 জন্মনৰো ভাল যদি দীৰ্ঘ কৰি কান্দে ।
 অকুলিয়ো ভাল যদি জুকিয়াই বান্ধে ॥
 ভকণ জৰত নথাই দৈই ।
 এঞা ভাজিলে নথাবা এদা চৈই ॥
 কালুক পিম্পলি এদা খাই । ভাকে বোলে তাৰ কাহ পলাই ॥
 জুহালত সোএ পোৰা মাটি খাই । কোন ছুখে বিয়নি জিএৰ পলাই ॥
 হাৰি নবনালে কিহৰ পন্ত । কাপোৰৰ ভিত্তৰত নবনালে কিহৰ খন্ত ॥
 চোৰ ডকাইতৰ জাৰ সৰণ । আঞ চৰাত তেলৰ ভৰন ।
 আখৰ তপত । ভিবিৰ সপত । কুহুৰক বুলিবা চৈই ।
 কচুপাতৰ পানী । কৰে টন্বল । তিনিবো সপত সেই ॥
 পাইকক পিয়ল ভাটৌৰ সিকল ।
 ভিৰতাক কিম কটাৰিক শিল ॥
 মাটিত কোবালে নাচে তাকে বোলে বান্দৰ ।
 গলত ধৰি খাই চুমা তাকে বোলে মাদৰ ॥
 বাৰি নস্ত কৰে জে বোৱা গুড়ি । ঘৰ নস্ত কৰে লেড়েলি বুঢ়ি ॥
 গোহালি নস্ত কৰে চেবেলি গাই । মেল নস্ত কৰে বেলেগেতিয়াই ॥
 ঘৰৰ বুঢ়া । পথাৰৰ মূঢ়া ॥ পানিত নাও । গুৰজনত তাঁও ॥
 মগনিয়াৰ কুঠাৰ তিনি ভোলনিয়াৰ পো ।
 তিনিবো মূৰত ধৰি তিনিও কান্দে চকুত নাই লো ॥
 কাপ মহি পাত । তিনি মিলি আখৰৰ জাত ॥
 দৰিনে গাজে তাকে বুলি খৰ । জেঠ মাহত আপ ললে । ভাকে বোলে জৰ ॥
 পুৰে গাজিলে ধান, উত্তৰে গাজিলে বান । দৰিনে গাজিলে হানে ।
 পচিয়ে গাজিলে আনে ॥

প্ৰথম বাজান্যাদি প্ৰকৰণম্

ডাকে বোলে বঢ়া চুটা নামাতি ।

লগতে কুৰিবা দিনে বাতি ॥^১

ভেবেসে বাজাৰ দয়াক পাই ।

ধন জন শূখ ভেবে মিলাই ॥^২

জি বাজায় প্ৰজাক পালে ।

তহিতে বসতি কৰিবা ভালে ॥^৩

বাজাৰ সেৱাত সবাকৈ পাই ।

এতেকে বাজাক সেবে সদায় ॥^৪

এক মন কৰি সেবিবা বাজ ।

বসিয়া থাকিব সকলৈ কাৰ্য্য ॥^৫

দেশ কাল ভায় বুজিয়া মনে ।

সেবিবা বাজাক বহু জতনে ॥^৬

লোকৰ কথাৰ মুহিবা আগা ।

পৰৰ কথাত মুহুৰা লগা ॥^৭

ভাইৰ শত্ৰু ভাই । কোৰৰ শত্ৰু হাই ॥ পিড়ৰ শত্ৰু ঝাঞ্চে ।

গিদ্দাৰ শত্ৰু সাঞ্চে ॥

ভুই কিনিবা মাজত খাল । চোয়ালি আনিবা মাইকি ভাল ॥

ডিক বলধা ওলাই মাটি । মাইকি ভালে জিহুক জাতি ॥

ভোজন ভ্ৰমণ মৰণ বাণি । ডাকে বোলে নিশ্চয় নজানি ॥

পথাৰত নপড়ে জাৰ লাঙ্গলৰ ইস্ । ঘৰ বাড়ি হুহি আনিবা বিস ॥

আহাৰ বেহুহাৰে নকৰি লাঙ্গ । লাঙ্গ কৰিলে হবাই কাজ ॥

আঠে পথে খাই তিত্তা । জমে থাকিবৈ ডবাই তিত্তা ॥

৩. খ.গ. জৈতে বাজা..... । তৈতে বসতি..... ॥

৫. খ.গ. একমন কৰি সেবিব বাজ । এতেকে নিজিবে লম্বো কাজ ॥

৬. খ. দেশ কাল মাজ..... ।

গ. দেশ কাল ভায় ভায় দেখিব মনে । সেবিব বাজাক বোহ জতনে ॥

জি হুবুজে বাজকাৰ্য্য ।
 ডাক নপঠাবা সভাৰ মাজ ॥^৮
 জি ঠাইত বাজাব অধিকে কৰ ।
 পুখুৰি পাৰত বান্ধে ঘৰ ॥^৯

অথ বন্ধন প্ৰকৰণম্

চিত জেবোৱা চলি কাতি ।
 বতা হেঙ্গেবা খাগৰা মুঠি ॥^১
 স্বাস দীৰ্ঘ কৰি দিবা ফু ।
 তেবে দেখিবা জুইৰ মু ॥^২
 সোকোতাৰ পাত বেসুয়াৰৰ ঝোল
 তৈলৰ ওপৰে দিয়া ভোল ॥^৩
 পোৰোলা সাক ৰোহিত মাছ ।
 ডাকে বোলে সেই বাঁজুন সাচ ॥^৪

-
৮. খ. যি হুবুজে বাজাৰ কাৰ্জ । ডাকে নপঠাইবা সভাৰ মাজ ॥
 খ.ঘ. ডাকে বোলে বচা-টুটা নমাস্তি । লগত ফুৰিবা দিনে-ৰাতি ॥
 তেবেবে বাজাৰ দায়াক পাই । ধন জন নুথ অধিক মিলাই ॥
১. খ. চিত জেবোৱা চলি কাতি । তেবেবে দেখিব জুইৰ কান্তি ॥
 গ. চিত্ জেবোৱা চলি কাতি । তেবে দেখিবা জুইৰ কান্তি ॥
 খ.জ. চিত জেবোৱা চলি কাতি । তেবে দেখিবা জুই-কান্তি ॥
২. খ. উৰাহ দিঘলাই দিবা ফু । তেবে দেখিবা জুইৰ মু ॥
 গ. উৰাহ দিঘলাই দিবা ফু । তেবে দেখিবা জুইৰ মুখ ॥
 ঘ. উশাস দিঘলাই দিবা ফুই । তেহে দেখিবা জুই-মুই ॥
 জ. উশাস দীৰ্ঘে দিবা ফুই । তেহে চাবা জুইৰ মুই ॥
৩. খ.ঘ. সোকোতাৰ পাত বেসুয়াৰৰ জোল । তৈল ওপৰত দিয়া ভোল ॥
 গ. সখুতাৰ পাত বেসুয়াৰ জোল । তৈলোৰ উপৰে দিয়া ভোল ॥
৪. গ. জুইৰ পাত... ॥ ঘ. গ. মাগুৰ মাচোক কাটি কুটিয়া ।
 ছ. পালঙ্গ শাক . ।

মাগুৰ মাচক কচি কুটিয়া ।
 হালধি মৰিচ হিজক দিয়া ॥^৬
 তৈল লোন দি কৰিবা পাক ।
 এই বেজন সাৰ বোলে ডাক ॥^৭
 কাঠৈ মাচক কচি কুটিয়া ।
 হালধি মৰিচ হিজক দিয়া ॥^৮
 ওলোট পালট কৰিবা পিঠি ।
 খাই পাইবা তেবে দৃষ্টি ॥^৯
 চেঙ্গা চেঙ্গেলি জামিৰৰ বসে ।
 কাহুদি দিয়া জেবে পৰিসে ॥^{১০}
 মুখৰ অকচি ছৰক জাই ।
 আচোক নৰ দেৱো মোহ পাই ॥^{১১}
 ইলিহ মাচক কচি কুটিয়া ।
 ত্ৰিকটু দিয়া তৈলে ভাজিয়া ॥^{১২}

৬. ক. এই বেজন সাৰে..... ॥ খ.গ.ঘ.....সাৰ..... ॥
 ৭. খ. কাঠৈ মাচক কচি কাট । তুকণ্টি দিয়া তৈলত ভাজ ॥
 গ. কাঠৈ মাচোক কাটি কুটিয়া । তৈল দি পেলাবা ভাজিয়া ॥
 ঘ. কাঠৈ মাচক কচি দহিয়া । ত্ৰিকটু দিয়া তৈলে ভাজিয়া ॥
 ঙ. কাঠৈ মাচক কাচি কুটিয়া । শিকট দিয়া তৈলে ভাজিয়া ॥
 ৮. খ. ওলত পালত কড়িয়া পিঠি । খায়া পাবা ভোজন মিঠ ॥
 গ. ওলত পালত কৰিয়া পিঠি । খায়া পাইবা ভোজন মিঠ ॥
 ঘ. ওলটা পালটা কৰিবা পিঠি । খাই পাইবা সেই ব্যজন মিঠা ॥
 ৯. গ.....কাহুদিয়া কাহুদি জদি পৰিসে ॥
 ঘ. ....কাহুদি দিয়া জামিৰ বসে ॥
 ১০. খ.....আচোক বকচি দেৱতাগো ভোল জাই ॥
 ১১. খ.....তুকণ্টি দি তৈলত ভাজিয়া ॥

এই বেঞ্জন জি জনে খাই।
 আত্ৰৰ সদৃশ মুখ গন্ধাই ॥^{১২}
 কচ বচ চিতলৰ আদখান।
 নেমু লোন দি বুঝি পৰিমান ॥^{১৩}
 আকে খাই পাই সন্তোষ প্ৰচুব।
 আন বেঞ্জনক কৰিব ছৰ।^{১৪}
 চাউল দিবা জতেক।
 পানি দিবা তিনি ততেক ॥^{১৫}
 পাগ আহিলে দিবা কাঠি।
 তেবে কৰিবা জুই ভাঠি ॥^{১৬}
 জেবে নিসিজে চাউল।
 তেবে বুলিবা ডাকক বাউল ॥^{১৭}
 পকা তেতেলি বুঢ়া বৰালি।
 বিস্তৰ কৰি দিবাহা জালি ॥^{১৮}
 বাঢ়ি দিবা টেঙাৰ ঝোল।
 খাবাৰ বেলা মুণ্ড নোতোল ॥^{১৯}

১২. খ.ঘ.....এই ব্যঞ্জনক.....।
 ১৩. খ.....নেমুদি বুজিবা তাৰ পড়িমান ॥
 ১৪. খ.ঘ.....আন ব্যঞ্জন সবে কৰি ছৰ ॥
 ১৫. খ.ঘ. চাউল দিবা জতেক ততেক.....।
 ১৬. খ. উতল আহিলে দিবা কাঠি। তেবে কৰিবা জাল ভাঠি ॥
 গ. উতল আহিলে দিবা কাঠি। তেবে কৰিবা জালোক ভাঠি ॥
 ১৭. খ. ভেঙে যদি.....।
 : তেবে জদি নিসিজে চাউল।
 ঘ. জদি দেখা নিসিজে চাউল।
 ১৮. ঘ. বুঢ়া বৰালি পকা তেতেলি.....।
 ১৯. গ. কাঠি দিয়া দিবা টেঙাৰ ঝোল.....।
 ঘ. ....খাইবাৰ বেলা ....।
 ছ. পাঠৰ পৰা :

অথ গৃহিণী লক্ষণম্

শুক ভায়ে শুক বংসে ভৈল উতপতি ।

স্বামিত বিনা নাহিকে গতি ॥^১

মধুৰ বচনে বোলে সদায় ।

স্বামিৰ বাক্য কিচো নেপেলাই ॥^২

সম দন্ত লাবণ্য মাত ।

গৃহে বাতি সন্ধ্যা বেলাত ॥^৩

বন্ধন কৰে বচন মিষ্ট ।

সেহি গৃহিণী বুলিবা ইষ্ট ॥^৪

সামুৰিত পুচি কৰে আয় ব্যয় ।

সি নাৰিক সদা লক্ষ্মি নাচাড়য় ॥^৫

শুক সেৱা অতিথি পূজে ।

সেহি নাৰি সুখে ভোগ ভুঞ্জে ॥^৬

কাণ উপৰ কৰি দিবা জাল । তেবে বুজিবা আঞ্জা ভাল ॥

যেবে নাহি মহলা ভাল । তেবে দিবা বহুত জাল ॥

অন্ন দিবা বাৰি তিনি । আঞ্জা দিবা ক্ষুধা জানি ॥

বাঁহ চিত্ত চলিয়া কাটি । আখা পানী কৰিবা জুতি ॥

পানী দিবা আখা পাতি । লোৱা বান্ধনি থৰিব জুতি ॥

কচ-বচ চিত্তনাথ অ'দখান । মেম লোণ দি বুজি পৰিমাণ ॥

ভুঞ্জিয়া পাচে ছাগ মা'স থাইব । দেহৰ কাপ্তি উজ্জ্বল পাইব ॥

১. ঘ. পতি পদ বিনে নাহিকে গতি ॥ ছ. স্বামী বিনা নাই অত্যন্ত মতি ।

ভ. পতি পদ বিনে আনত নাই মতি ॥

৩. ছ. সোম সৰু দন্ত সৰু লাবণ্য মাত । গৃহে বাটি দেই সন্ধ্যা বেলাত ॥

ভ. সম সৰু দন্ত ..... ।

৪. ঘ. সৰু স্তন কাটে বান্ধে মিষ্ট । সেই গৃহিণী কৰে সদা তুষ্ট ॥

ছ. বন্ধন কণ্ঠ বাঞ্ছন মিষ্ট । সেই গৃহিণীক বুলয় ইষ্ট ॥

৫. ঘ. সামুৰিত মোদি কৰে অ'ই ব্যয় । সেই নাৰিক সদা লক্ষ্মি নাচাৰায় ॥

ছ. সামুৰিত সদি কৰে যত কষ । সেই নাৰীক নছাৰে ধৰ্ম ॥

৬. ঘ. শুক পদ সেৱা অতিথি পূজে । চিৰকাল নাৰি স্বৰ্গক ভুঞ্জে ॥

ছ. স্বামীক সেৱা অতিথিক পূজে । .....

বোজ্রত কাটি থই সুখাই ।
 বাবিসা চাৰি মাস বসি থাই ॥^১
 কৰা কৰা কৰি সাধে ধন ।
 বাৰিব বিশ্বাসে কৰি জতন ॥^২
 স্বামি সেৱা গধূলি বাতি ।
 সেহিসে নাৰি লক্ষ্মি জাতি ॥^৩
 কাখত কলচি জলক জাই ।
 তলমূৰ কৰি কাকো নাচাই ॥^৪
 জেই পথে জাই সেই পথে আসে ।
 ডাকে বোলে ভাল মনত ভাসে ॥^৫
 জিতো প্রভাতে নিজা জাই ।
 বাহি সজ্জাত সূৰ্য্যে পাই ॥^৬
 উদয় কালত নিলিপে ঘৰ ।
 ডাকে বোলে তাইক কৰ অন্তৰ ॥^৭
 কুচিত নাৰিত জাহাৰ আস ।
 তাহাৰ কেনে জিয়নে আস ॥^৮
 অল্প বুলিলে পাৰয় গালি ।
 ডাকে বোলে তাইক খেদা নিকালি ॥^৯

-
১. ঘ. বোজ্রত কাটি-কুটি খোৱন সুখাই । বৰ্ষাত চাৰি মাস বসিয়া থাই ।
 ছ. বোজ্রত কাটি কুটি থএ সুখাই । বুঠি জৈলে বন্ধে বসিয়া থাই ।
 জ. বোজ্রত কাটি কুটি থএ জুজাই । বৰ্ষা চাৰি মাসে বসিয়া থাই
 ৮. ছ. কৰা কৰি সাধে ধন । সদাই মুখত মিট বচন ।
 জ. কড়া কৰি সাধে ধন ... .. ॥
 ২. ছ. স্বামীক পূজে গোধূলি বাতি ... .. ॥
 ১১. ছ. বিটো নাৰী প্রভাতে ... .. । বাহি খয়্যাক সূৰ্য্যে দেখেই ।
 ১২. ছ. পৰ বেলাত নিলিপে ঘৰ । ডাকে বুলে ডাক এবিধো ঘৰ ।
 জ. ... .. ডাকে বোলে তাইক ছাড়িয়ে নৰ ।

গৃহিণি হুই বোলে কটুৰ ।
 আই নাচাই বাঁয় কৰে প্রচুৰ ॥^{১৫}
 ওলাই গৈয়া নাহে সকালে ।
 অৱশ্যে তাইক ছুটা বোলে ॥^{১৬}
 জিতো স্ত্রীৰ আউল ঝাউল কেস ।
 কন্দল কৰে বিপৰিত বেস ॥^{১৭}
 অল্প খাই পেলাই প্রচুৰ ।
 ডাকে বোলে তাইক নিকাল ছৰ ॥^{১৮}
 কন্দল শূনি বাহিৰে জাই ।
 নাচ গিত শূনি সত্বেৰে খাই ॥^{১৯}
 সেই স্ত্রী সমে জি কৰে বাস ।
 তাহাৰ কেনে জিবনে আস ॥^{২০}
 অখিতি দেখিলে খঙ্গে চাই ।
 সেই জনি মৰি যমপুৰে জাই ॥^{২১}
 ভাল বস্তু পালে আপুনি খাই ।
 তাইক পাইলে যমে মুখ নাচাই ॥^{২২}
 জি গৃহিণি হুবুঁঝি খাই ।
 স্বামিৰ নাজানে অভিপ্রাই ॥^{২৩}
 ভাল বু'লিলে কৰে খঙ্গ ।
 তাইৰ সঙ্গে নিমিলে বঙ্গ ॥^{২৪}
 বোজ্জত বান্ধে কাঠে খেৰে ।
 বৰ্ষাত বান্ধে চালে বেৰে ॥^{২৫}

১৭. খ. জি গৃহিণিৰ আউল-ঝাউল কেস । কন্দল কৰাই বিপৰিত বেস ।

গ. জি গৃহিণিৰ আউল বাউল কেস । কন্দল কৰে বিপোৰিত বেস ।

২০. খ, গ. সেই নাৰি সঙ্গে জি কৰে বাস । তাৰ কেনে জীৱনত আস ।

হাতত জি জনি পৰিসে লোন ।
 তাইৰ ঘৰে নাথাকে সোন ॥^{২৬}
 এক বোলন্তে হুণ্ডন বোলে ।
 স্বামিৰ সজ্জা পাব্বে ঠেলে ॥^{২৭}
 অতি দীৰ্ঘে হোৱে বাণ্ডি ।
 সেই জনি হোৱে বাণ্ডি ॥^{২৮}
 পিঙ্গল নয়নে চক্ৰা আতি ।
 কৰাল নয়নে পিঙ্গটা জাতি ॥^{২৯}
 জাব পেট পিঠি উচলা দান্ত ।
 তাইক দেখিলে লক্ষ্মিৰ অন্ত ॥^{৩০}
 স্বামিক মাৰে বধে দেৱৰ ।
 ডাকে বোলে তাইক নানিবা ঘৰ ॥^{৩১}
 ঘুনটিত জি জনি থাকে ঘেঙ্গাই ।
 খঙ্গত স্বামিক বোলে বপাই ॥^{৩২}
 ধৰনি কাষ্পে পাৱৰ ঘাৱে ।
 সি জনি জানিবা স্বামিক থাৱে ॥^{৩৩}
 কপটে থাকে স্বামিৰ পাসে ।
 পৰ মুখ চাই মুচুকাই হাসে ॥^{৩৪}

-
২৬. গ. পাতাত জি জনি পৰিসে লোন । তাইৰ ঘৰত হৰিবে সোন ॥
 গ. পাতাত জি জনি পৰিসে লুন । তাইৰ ঘৰোৰ হৰিবে সোন ॥
 ২৭. ঘ. এগুন বুলিলে হুণ্ডন বোলে । স্বামিৰ সজ্জাক পাব্বেৰে তোলে ॥
 গ. এক বুলিতে দুই গুন কৰে । স্বামিৰ সজ্জাত পায় তুলে ॥
 খ. দুনাই বুলিলে কৰে খঙ্গ । জানন্তা লোকে এনে স্ত্ৰীএৰে নকৰে সজ ॥
 ২৮. ঘ. আতি দিঘলে হোৱয় বাণ্ডি । পিঙ্গট নয়নে চক্ৰা আতি ॥
 গ. আতি দিঘলে হয় কাণ্ডি । সেই স্ত্ৰি হয় জানিবা বাণ্ডি ॥
 ২৯. ঘ. .... কৰাল নয়নে পিঙ্গটা জাতি ॥
 ৩০. ঘ. জাব পেট পিঠি উজলা দান্ত । তাইক দেখিলে চাৰিবে বাট ॥
 ৩১. ঘ. .... নাচাউ নৰ ॥ ৩২. ঘ. ... থাকে ঘেঙগাই ।
 ৩৩. ঘ. হুচুচে জি জনি স্বামিৰ পাসে .... ॥

ঘৰে ঢেকি পৰ ঠাই জাই ।
 ডাকে বোলে ঘৰে নধৈবা ডাই ॥৩৫
 বোলন্ত ডাকে মূনিও সাৰ ।
 পৰ গৃহত থাকয় জাৰ ॥৩৬
 পৰ গৃহ হস্তে বাধিবা নাৰি ।
 তেবেসে ধৰ্ম্ম বাধিতে পাৰি ॥৩৭
 যত লাভ পাই সবিসা মাহে ।
 তত লাভ পাই কলা কপাহে ॥৩৮
 যথাত কলা কপাহ নাৰি
 তথাত লভিয়া সকলে নাৰি ॥৩৯
 কলা কপাহ আৰ্জিব ছব
 ওচৰত হৰ্ষে দোস পঢ়ব ॥৪০
 জি নাৰি অতি দৰে জাই
 সি জমি সতিৰ ঈশ্বৰ নাপাই ৪১
 কথা কহন্তে ভোগয় হাসি
 ডাকে যেনে তাইক ভাল নাভাসি ॥৪২
 ধূবি মাৰি নটি গাৱালি ।
 সদা পৰিহাস বচন টালি ॥৪৩
 জাহাৰ কথা হৰিস সাৰ ।
 ডাকে বোলে হৈল নাৰ ॥৪৪

৩৫ খ. ঘৰৰ ঢেকি আচোতে পৰব ঢেকি জাই । ডাকে বোলে সেই ছুটি বেচাই ।

৪২ খ. কথা কহোতে মুচুকা হানে । ডাকে বোলে সেই ছুটি ভাল নাভাসে ॥

৪৩ খ. ধূনি ... .. ঘ. ডাকে বোলে অগ্নি ভাল হুৰুপি । ধূনি হালিদি নটি গোজালি ।

৪৪ খ. জাহ কান কথা হাসিবে জাৰ । ডাকে বোলে জানা হাসিলে নাৰ ।

ঘৰে চুলি মেলি বান্ধে বাহিৰে ।
 অল্ল চুলি তুলি বান্ধয় সিনে ॥ ৪৫
 আপোন ঘৰ এৰি পৰ ঘৰে জাই ।
 ডাকে বোলে ছুটী জানিবা তাই ॥ ৪৬
 ঘনে ঘনে বাটে উলটি চাই ।
 পৰ পুৰসত অভিপ্ৰাই ॥ ৪৭
 জলকে পেলাই জলকে জাই ।
 পৰ পুৰুষৰ মুখক চাই ॥ ৪৮
 মানুহ নহলে গায়ে গিত ।
 পৰ পুৰুষত থাকে চিত্ত ॥ ৪৯
 হেঠ হুই মাথে লৱে ওঁৰনি ।
 লাসে লাসে জাই সেই দুৰ্ঘ্যানি ॥ ৫০
 তাইক নোবোলা নাৰি সতি ।
 সততে পৰ পুৰুষে বতি ॥ ৫১
 সদায় হাসি মুখৰ নেৰে ।
 ডাকে বোলে তাইক নধৈবা ঘৰে ॥ ৫২
 জি জনি দিনত নিদ্ৰা জাই ।
 স্বামি মাৰিলে বোস বেৰাই ॥ ৫৩
 জত কাৰ্য্য কৰে কাতো নোপোচে ।
 ডাকে বোলে তাইক মনে ফুৰচে ॥ ৫৪

-
- ৪৬ খ. ঘনে ঘনে জাই পৰৰ ঘৰ । ডাকে বোলে ছুটী জানিবা নৰ ॥
 ৪৭ খ. বাটত ঘনে ঘনে উলটি চাই ।
 ৪৮ খ. কুনুনাই গাই গীত ।
 ৪৯ খ. অল্ল কৰি লই মাথে ওঁৰনি
 ৫০ খ. তাইক ছবুলিবা নাৰি সতি । সি জনিব সততে পৰত বতি ॥
 ৫১ খ. সততে হাসি মুখত নেৰে । ... ..
 ৫২ খ. ... .. স্বামিএ দণ্ডিলে বোষে বেচাই ॥

ওচৰত পুখুৰি ছবক জাই ।
 পৰ পুকুৰ মুখক চাই ॥৫২
 বিধবা ছই ভোগক কৰে ইছা ।
 বাতৃ ফুৰে দিনত মাতে মিচা ॥৫৩
 পৰত খুজি তামোল খাই ।
 ডাকে বোলে ভাল নোহে তাই ॥৫৪
 বেবা জলঙ্গা জুমি বাহিৰে চাই ।
 আজৰি পালে ওলাই জাই ॥৫৫
 জি মাৰি বাৰিয়ে কৰে বাট ।
 ঘনে ঘনে জাই বেহাৱে হাট ॥৫৬
 চল চাই চাই দেখাট স্তন ।
 ডাকে বোলে বেস্তাৰ লক্ষণ ॥৫৭
 পৰ পুকুৰ বচন মিঠা ।
 বোলন্ত ডাকে সেছি জনি ছুট্টা ॥৫৮
 পৰ পুকুৰ গৃহক জাই ।
 বঙ্গে পিৰা দি আগে বৈসাই ॥৫৯
 ঘনে তামোল দি মাৰয় টালি ।
 বিস্তুতি বঙ্গে কৰে ধৈমালি ॥৬০

-
- ৫২ খ. .... পৰক আসায়ে বাটক চাই ॥
 ৫৩ খ. বিধবা ছই ভোগক ইছা । বাতৃ ফুৰি মাতে মিচা ॥
 ৫৪ খ. শুৱা খাই । ৫৫ খ. বেব জুমি জুমি বাজলৈ চাই ।
 ৫৬ খ. .... যুৰতি তথা বেহাৱে হাট ॥
 ৫৭ খ. বেস্তা জানিবা জন ॥
 ৫৮ খ. পানিৰ ঘাটক একল জাই । ছলে ছগু পুকুৰ মুখ চাই ॥
 ৫৯ ছ. .... বঙ্গে আসন দিয়া আগে বসাই ।
 ৬০ ছ. .... হাঙ্গ পৰিহাস কৰে ধৈমালি ॥
 ছ. সেহি নটী স্ত্রী জানিবা সাৰ । স্তম্ভনে পুকুৰে সজ্জবে চাৰ ॥
 সেহি স্ত্রী সঙ্গে যি কৰে বাস । আছৌক মছন্ত দেহতা নাশ ॥
 ছ. সেহি স্ত্রী সঙ্গে যি কৰে বাস । আছৌক মছন্ত দেহতা নাশ ॥

হাসিয়া কতো চাপয় পাস।
 আপোন স্বামিত নাহিকে আস ॥৫৮
 আমি সঙ্গে নিমিলে বতি।
 পৰ পুকসত থাকয় মতি ॥৫৯
 হেন নাবিবে জি করে সঙ্গ।
 তার ঘৰত নিমিলে বঙ্গ ॥৬০
 দেয় পিতৃ নলরে জল।
 করে মানে তার সবে বিকল ॥৬১
 আপোন পতিত সদায় মন।
 স্বামিক দেখে নাৰায়ন ॥৬২
 আমি খাল করে আহার।
 নাথালে আমি ভুঞ্জে নিকার ॥৬৩
 নিত্যাঙ্কে স্বামির সেবে চরন।
 বোলন্ত ডাকে সতিৰ লক্ষন ॥৬৪
 স্বামির মনক সদা বুঝিব।
 আমি মন বুঝি কার্য্য করিব ॥৬৫
 ঋণে আমি কবে দিকার।
 হেন সুনি কিচো নোবোলে আর ॥৬৬
 নত্ন হুয়া থাকে জেহেন দাসি।
 তথাপি কটর বানি নাভাসি ॥৬৭
 জতনে স্বামির গুচারে বোস।
 ডাকে বোলে তাইত আমি সন্তোস ॥৬৮

৬২ ছ. স্বামীক ভাবয় ...।

৬৬ ছ. লাজে শুএ যায় বন্ধন করি। স্বামীক খুদাইবো পাত্র পবি ॥
 বড়ি স্বামী ঋণে কবে দিকার। শুনিয়া তথানি নেহে উত্তর ॥

৬৭ ছ. ... ... সজল নয়ন নাহিকে হাসি ॥

৬৮ ছ. কেনে কেনে স্বামীক শুদ্ধাএ বোষ ... ॥

জি নাৰি বন্ধন সালাক জাই।
 মিষ্ট কৰি পাক কৰে সদাই ॥^{৭১}
 নাহি মাত বোল নকৰে দন্দ।
 খঙ্গ উঠিলে নোবোলে মন্দ ॥^{৭২}
 সি গৃহস্তৰ বাঢ়ে স্ত্রী।
 ডাকে বোলে সেহি লক্ষ্মি স্ত্রী ॥^{৭৩}
 বান্ধন সালে জি কনি জাই।
 কৰে চলফল দন্দ সগাই ॥^{৭৪}
 খঙ্গে বোলে কটুৰ বানি।
 কান্দিয়া চক্ষুৰ মলচে পানি ॥^{৭৫}
 থেকেচা মাৰে জি অগ্নি পাই।
 মুখ গুলোমাখ থাকে চাই ॥^{৭৬}
 সেহি কুলক্ষণি মনে মুকচে।
 তাইক দেখিলে লক্ষ্মি হুচে ॥^{৭৭}
 জিতো স্ত্রীৰ টৌ টোয়া মাত।
 দাম ছম কৰি ভুঞ্জে ভাত ॥^{৭৮}
 মচ্ছ মাংস যদি হোৱে পুচৰ।
 তথাপি মন নোহে পুৰ ॥^{৭৯}
 চলে বঙ্গে গানি খাই খুজিয়া।
 ডাকে বোলে তাইক পেলাউ বেচিয়া ॥^{৮০}
 স্তনক দেখাই চলক চাই।
 পানিৰ ঘটক খৰ কৰি জাই ॥^{৮১}

৭১ ছ. ... ডাকে বুলে তাই লাক্ষণী স্ত্রী।

৭২ ছ. ... কৰে চট ফট দন্দ সদায় ॥

৭৪ ছ. .... মুখ গুলোমাখ থাকয় তাই ॥

৭৫ ছ. সেহি কুলক্ষণী জানিবাচা সাৰ। এবিধা তাক কহ বাৰবাৰ

৭৮ ছ. দ্বন্দ্ব বস্ত খাই খুজিয়া ... ॥

৭৯ খ. বাৰিষা জাপি এড়িয়া জাই। পানিৰ বাটত থকৈক বাই ॥

সিন্ধু পাত লৈই খাই ছুই ।
 ডাকে বোলে তিনিও মুখ ॥^{১০}
 জি নাৰিৰ আলাস কপাহ স্তৰাৰ কাৰ্জ্যে ।
 প্ৰভাতে উঠি ঠাই নামাজে ॥^{১১}
 কিচো বুলিলে জাই বোসে ।
 ডাকে বোলে তাইৰ সকলো দোসে ॥^{১২}
 চাগ পাৰা পোহে হাস ।
 ছুই সিন্ধুত বোৱে বাস ॥^{১৩}
 বোলন্ত ডাকে মোত দোস নাই ।
 নিতে নিতে আহুকালে জাই ॥^{১৪}

মুখ পৰিচয়্যোগ কথনম্

তিনি ভাৰ্য্যা জাৰ একেটি স্বামি ।
 তাক পৰিহৰ বোলোহো আমি ॥^১
 সততে পৰ অলক আস ।
 পৰিহৰ স্তম্ভ নগৰে নিবাস ॥^২
 পৰিহৰ শুকটি মাচৰ ৰোল ।
 পৰিহৰ অসতি নাৰিৰ কোল ॥^৩
 পৰিহৰ মন্দিৰ সমিপে বাট ।
 পৰিহৰ জুবতি নিতে বেছাই হাট ॥^৪

৮১ খ. প্ৰভাতে দেখি গোহাল নামাজে । জি নাৰি আলাস কপাহ স্তৰাৰ কাৰ্জ্যে ।

৮৩ খ. চাগ পাৰ পোহে হাস । ছুই সীমা বোৱে বাস ॥

৮৫ খ. ... নিতে নিতে তাৰপৰা আহুকাল পাই ॥

১. খ,ঘ. তিনি নাৰি জাৰ ... ২. খ,ঘ. পৰিহৰ সততে পৰত আস ।

৩. খ. ... নাৰিৰ কোল ॥ ৪. ঘ. পৰিহৰ পুখুৰিৰ পিচলা হাট ॥

ପରିହର ଜତନେ ଝାଟାବି ମାର ।
 ପରିହର ଜାବ କଟା ଢେଙ୍କା ପାର ॥୫
 ପରିହର ତାହୁଳ କରେ କନ ବୁନ ।
 ପରିହର ନୂପତି ଜାବ ନାହି ଶୁନ ॥୬
 ପରିହର ନିଧନି ବାକ୍ସବ ମୁଖ ।
 ପରିହର ବାହି ଢେଙ୍କେ ବେଞ୍ଚନର ମୁଖ ॥୭
 ପରିହର କୃଷି ନଦିର ପାର ।
 ପରିହର ନାବିର ବତି ନାହି ଜାବ ॥୮
 ପରିହର ହୁତୟ ଗ୍ରାମତ ବାସ ।
 ପରିହର ଜତନେ ପର ନାବିର ଆସ ॥୯
 ପରିହର ଦନ୍ତ ବିହନ ହାସ ।
 ପରିହର ବିଢ଼ାହିନ ପୁତ୍ରର ଆସ ॥୧୦
 ପରିହର ସବତବ ମେଘର ମାଳା ।
 ପରିହର ଗୁମତ ନିର୍ଜନ ସାଳା ॥୧୧
 ପରିହର ବରି ନାହି ବେହାର ଖୋଜେ ହାଟ ।
 ପରିହର ଝାପି ନାହି ଜିତେ ଚଳେ ବାଟ ॥୧୨
 ପରିହର ମୁଖୁରିର ପିଚଳା ବାଟ ।
 ପରିହର ଜତନେ ଯଦି ଭଗା ହାଟ ॥୧୩
 ପରିହର ବିନା ଡାକନି ଝାବି ।
 ପରିହର ନିଲାଞ୍ଜି ଯଦି କୁଳ ନାବି ॥୧୪

୫ ସ. ପରିହରା ଜତନେ ଢଳି ହୁଟା ନାର ॥ ୬ ସ.ପ. ପରିହର ଶୁଣା କରେ ... ।

୭ ସ. ପରିହର ଅତି ଧନି ବାକ୍ସବର ମୁଖ । ୭ ସ. ପରିହରା ଧନି ନବକ୍ଷର ମୁଖ ।

୮ ସ. ... ପରିହର ନାବି ଯଦି ବତି ଜାବେ ॥

୧୦ ସ. ପରିହର ଦନ୍ତ ବିହନର ଆସ । ପରିହର ଦନ୍ତ ବିହନର ହାସ ॥

অথ বৰ্ষাদি লক্ষণং

যদি বৰিসে জল ধাৰে ।
 কি কৰিব তাক গণিতি কাৰে ॥^১
 তথাপিতো তিখি বাৰক চাই ।
 ডাকে বোলে কিচো বোলা জাই ।^২
 আসাটৰ নৱমি গুল্ল পক্ষত ।
 যদি বৰিসে ভূমি তলত ॥^৩
 হাল তুল বেচি চিন্তিয়ো দেহ ।
 ৰাজ গৃহত কৰিয়া সেৱ ॥^৪
 যদি বৰিসে জলৰ কণা ।
 ৰজ কৰি নাচে কৃষক জনা ॥^৫
 বোলন্ত ডাকে টিল মাটি পাই ।
 কান্ধে নাঙ্গল ধৰিয়া জাই ॥^৬
 মেঘক দেখি ভালক বাই ।
 জানা সম্ভৱ লাভক পাই ॥^৭
 ডাকে বোলে কেনে ধৰনি চহ ।
 কঠিয়া নাঙ্গল নষ্ট নকৰহ ॥^৮
 পৌষ মাসে জদি মেঘ গৰ্জন ।
 মাঘ মাপত মেঘ সোসন ॥^৯
 চৈত্ৰত কেন্দু ফল নিৰন্তৰ ।
 বৈশাখ মাসত পৰে পাখৰ ॥^{১০}
 বিনি বিনি জল পৰে জৈষ্ঠত ।
 চাৰি মাহ বৃষ্টি হোৱে লোকত ॥^{১১}

১ খ. জেৰে জলধাৰা বৰিসে ধাৰে । কি কৰিতে তাক গণিতি কৰে ॥

৪ খ. হাল কোব বেচি চিন্তিয়ো দেহ । ৰাজ্যৰ গৃহত কৰিয়ো দেহ ॥

চৈত্ৰৰ চতুৰ্দশি যদি সন্ম তুল।
 ডাকে বোলে বৰ্ষা হোৱে বহুল ॥^{১৭}
 তিথি বৃদ্ধিয়ে সস্যক নাসে।
 ঋক্ৰ বৃদ্ধিয়ে তিল বিনাসে ॥^{১৮}
 জ্বাৰণ মাসত   বোহিণী ঋক্ৰত
                                  যদি নববিসে দেৱ।
 হাল তুল বেচি   কৰ সব লোক
                                  দেৱি মহাদেৱ সেৱ ॥^{১৯}
 বাৰিষা কালত বেঙ্গৰ ৰাৱ।
 হাল গক জৈই পথাৰক জাৱ ॥^{২০}
 মাঘত ৰদ বহাগত সিত।
 চাৰি মাহে অল্প বৃষ্টি ভূমিত ॥^{২১}
 মাঘৰ সেসত যদি বৰিষে পানি।
 তেবে অল্প বৃষ্টি আগলৈ জানি ॥^{২২}
 উদয়ে সিন্দূৰ পচিমে কালা।
 তেবে জানা বহু বৰিসাৰ মালা ॥^{২৩}
 প্ৰকাসিয়া ৰবি উঠিয়া নাসে।
 ডাকে বোলে বৃষ্টি হৈব আবসে ॥^{২৪}
 ধনু মিন কস্তা ভৰনিৰ বাস।
 হাথি ঘোড়া গক মাগুহ নাস ॥^{২৫}
 নহৱে নবিন পুৰাতনো নাস।
 যুদ্ধত লোকৰ যমপুৰে বাস ॥^{২৬}

১৩ খ. ঋক্ৰ বৃদ্ধিয়ে তেজক নাসে ॥

১৫ খ. ... পথাৰক ধাৱ। ১৮ খ. তেবে জানিবা বৰতন জালা ॥

২০ খ. ধনু মিন কস্তাত ৰবিৰ বাস। ২০ ছ. ধনু মীন কস্তাত ৰনিৰ বাস।

আকাশত ভাসে পানিৰ গচা ।
 পৃথিবি বুড়িৰ জানিবা সঞ্চা ॥^{১৭}
 ভূমিক চহবা ডাকে বোলয় ।
 বিজ্ঞ পাৰ সানি বহুত হয় ॥^{১৮}
 তুলা কৰ্কট মেৰ মকৰ ।
 এই চাৰি বাণি গ্ৰহৰ সাগৰ ॥^{১৯}
 এই চাৰি বাসি উত্তৰায়নে জাই ।
 গহিন বাৰিষা আজ হৰাই ॥^{২০}

২০. ৰ পৰবৰ্তী প্ৰবচন :

ধ পাঠ : কি কৈবো মাঘ ফাগুনৰ কথা । অতিৰ স্তম্ভ পক্ষা ॥
 গাজে দেৱে বৰিসে ধাৰে । পৃথিবি বুড়িৰ একে বাৰে ॥
 বিষ্ণু জাই কানে কুজ । প্ৰজা মৰিব অনা বুঝে ॥
 নগৰ মাজে হুয়াহুয়ি দেখি । নবৰ যুগ গুণা গুণে লেখি ॥
 'ঙ' আৰু 'ছ' পাঠ : পুনৰ বিজ্ঞ জেই বাবে । বৰিৰ স্তম্ভ মঙ্গল বাৰে ॥
 স্তম্ভ দুই গুন তিনিগুন ধান (বান ?) । এহিবাৰে গৈলে যাটিৰ প্ৰমাণ ॥
 যেস মকৰ তুলা কাকৰ । এই চাৰি বাসি গ্ৰহৰ সাগৰ ॥
 এহি চাৰি বাসি উত্তৰানে (উত্তৰায়নে ?) জাই । গহিন বাৰিষা সন্ত হেৰাই ।
 মাঘি মগ্গুৰিৰ উপৰে কালি । আজ এখি সনে ধবা সানি ॥
 মাঘি মগ্গুৰি বৰিসে দেৱ । বেহা এৰি কৰা ৰাজল পেত ॥
 আদি অম্বৰ সনকা দেখে । সন্তো সন্তো দেৱে বৰিসে ॥
 বিষ্ণু অধিক উত্তয় নাসে । তিথি অধিক দগধ নাসে ॥
 বিষ্ণু তিথি জেবে ছুতোতুল । হৈবেক বাৰিষা নাহিকে তুল ॥
 ফাগুনপতে চৈত্ৰৰ সংক্ৰান্তি জে বাৰ । বৰি সোলে সোয়ে বৰিসে মঙ্গলে
 হুলি অন্ধকাৰ ॥
 যেদিন নসহে সন্তাৰ ভাৰ । বুধ বৃহস্পতি স্তম্ভবাৰ ॥
 জন্মি দৈৱ বসে হা শনিবাৰ । সন্ধ্য নাহি প্ৰজাৰ থয়কাৰ ॥
 মগ্গুৰিত ধান অষ্টমিৰ বান । নৱমি কৰে লম্বুলে নিৰ্ভ্যান ॥
 ১ক কহিবো চৈত্ৰৰ বিষ্ণুৰ কথা । পুৰ্ণিমা আশাৰাবাই জন্ম জখা ॥

বৃষ ব্ৰহ্মনঃ

গকু কিনিবা চিকন জালি ।
 তুই চাৰি চয় দতিয়া ভালি ॥^১
 হবিনব সম জিহ্বা কান ।
 হেন বলধক বিচাৰি আন ॥^২
 বলধ কিনিবা বল বুজিয়া ।
 চাৰিবা স্মৃতি ধোবা তেলিয়া ॥^৩
 চয়ে চোটা চাৰি মোটা ।
 বাচিয়া কিনিবা বলধ গোটা ॥^৪
 চয় নৱদন্ত ভাগ্যেসে পাই ।
 সাত দেতিয়া ভাগি পলাই ॥^৫
 গাওঁৰ বলধ নিকটৰ তুই ।
 ইহাক নেড়িবা জানন্তা ছই ॥^৬
 জুৰাক বিচাৰি কিনিবা গাই ।
 সৰুমুৱা পাচ ডাঙ্গৰ চাই ॥^৭
 সৰখিয়া যদি পনেই খুৰ ।
 বাউমুৱা হৈলে চাৰিবা ছৰ ॥^৮

গকু দত্তে বহিসে ধাৰে । প্ৰবত বুধাএ একে বাৰে ॥

আউল বাউল বহে বাণ্ড । ডাকে বোলে বিনাসেৰ ভাণ্ড ॥

দখিনে গৰ্জে পুবে বহিসে পচিয়ে দিএ খেছ ।

ডাকে বোলে প্ৰবত বুধাএ জানো ॥

১. গ. .... দত্তিয়া জালি ।

খ. বলধ কিনিবা বেলি বুজিয়া । বড়িয়া স্মৃতি ধোবা তেলিয়া ।

২. খ. .... সাত দত্তিয়াক দেখিলে পলাই ॥

৩. গ. সৰখিয়া যদি পাখন খুৰ । বাউমুৱা হাল চাৰিব দূৰ ॥

৪. গ. সৰখিয়া যদি পানৈ খুৰ । বাউমুৱা হলে তেজিব দূৰ ॥

কষ্ট পুষ্ট যদি হোৱে মুখ।
 ডাকৰ মুখ চাৰিবা হুৰ ॥^{১০}
 বিচা নেজিয়া কলিয়া চুটা।
 কিনিবা বিচাৰি বলধ গোটা ॥^{১১}
 জেবে কুৰিত কৰিবা আস।
 তেবে নকৰিবা সাধনত চাস ॥^{১২}
 বলধক ভাই নেদিবা হুখ।
 তাহাত আচে ভাতৰ মুখ ॥^{১৩}
 আহাৰ সাধনত নকৰি বন।
 তাহাৰ কেনে ঠাইত মন ॥^{১৪}
 যদি স্বামি জন দৃষ্টিয়াল হয়।
 তেবেসে কুৰিৰ ফল সিখয় ॥^{১৫}
 ফাগুনৰ মাটি সোনাৰ সাটি।
 চৈত্ৰৰ মাটি কপাৰ পাটি ॥^{১৬}
 বৈসাগৰ মাটি গুণাগুণি।
 জ্যৈষ্ঠৰ মাটি বাকৰ গুড়ি ॥^{১৭}
 গক কিনিবা চিতৰা পথৰা।
 তাক দৰবা এক আখৰা ॥^{১৮}
 টোকা লেজা থোতোৰ চুটি।
 সেহি জানিবা গৰিয়া গুটি ॥^{১৯}
 গোবখিয়াই পিয়ে পানি।
 গোম চকৰিয়া ঘৰলৈ নানি ॥^{২০}

-
১০. থ. ঋতুপুষ্ট হোৱৰ মত। ডাকৰ মুখক চাৰিৰ দৃষ্টি।
 ১৪. থ. যদি স্বামিজন তৃপ্তিৱান নহই। তেবেসে কুৰিৰ ফলক পাই।
 ১৭. থ. ....তাক মোলাবা একে আখৰা।
 ১৮. থ. টকা নেজা খুতৰি চুটি। সেই গক জানিবা গৰিয়া গুটি।
 ১৯. থ. সবগিয়াকে দিএ পানি.....।
 ২০. থ. গক বিকিয়াই দিএ পানী।

ভাল যুবিয়াই বহে হাল ।
 ভাতে নাটে সর্বকাল ॥^{১০}
 গক কিনিবা তিন্দুস্তব বগা ।
 বোলন্ত ডাকে মঞি হলো লগা ॥^{১১}
 গক কিনিবা দিঘল লেজা ।
 মৈত দিলে নহই কুজা ॥^{১২}

অথ হলবাহন দ্রব্য

বিচা মিন মিথুন কণা ।
 মধু মকব লগ্ন ধন্য ॥^১
 শুভ তিথি শুভ লগ্ন ।
 কালব আগত দিবা স্বয়ং ॥^২
 গুরু গুরু চান্দ বাবক চাই ।
 পঞ্চ বেথা আগে কবিব জাই ॥^৩
 সিজ ভাঙ্গা গক লুজুবিব হাল ।
 বঙ্গা ববনিয়া জুবিব ভাল ॥^৪
 কলিয়া বলধ জতনে জুবি ।
 লুজুবিবা খোড়া ছই দামুবি ॥^৫
 যদি হাল বহন্তে হালব ভঙ্গ ।
 বচবকে তাব নিমিলে বঙ্গ ॥^৬

২০ খ. ভাল ছবিয়া জি বহে ...সব কাল ॥

ছ. টান থড়িয়াক ঝায় হাল ।

২১. খ. ... নিযু বগা ...

২২. খ. ....নেজা... উঠিলে নহন্তে..... ॥

২২.ব পববর্তী প্রবচন, ছ. বাব নাই গক । সবাতকৈ সজ ॥

২. খ. কালব আগত.....ঝাঞ্চন ।

৬. খ. যদি হাল জোবাত নাঙ্গ ভঙ্গ । সিটো বৎসবত নিমিলে বঙ্গ ॥

তাতে জোত জোঙ্গলি চিড়ে ।

মাঝে গৃহস্থক হালব সঙ্গে ॥^১

অথান্ন লক্ষ্মণঃ (কৃষি লক্ষণ)

ডাকে বোলে বাপ সুন্য উপাই ।

বানিজ্য ফল কৃষিতে পাই ॥^২

জি নবে সদা কৃষিক কবে ।

সেৱাৰ ফল পাইনা ঘৰে ॥^৩

সোনা রূপা কিবা কৰি ।

ভাত নাখালে ভোখতে মৰি ॥^৪

হিৰা মানিক থাকে অপাৰ ।

খুদ গাল নহলে মৰনে সাৰ ॥^৫

ধনৰ মধ্যত ধাণ সোভন ।

ধান্য নহলে মৰে তেখন ।^৬

এতেকে কৃষি কৰিবা সাৰ ।

হুৰ্ভিক্ষত কৃষি কৰে নিস্তাৰ ॥^৭

নাঙ্গল বলধত সবাবে আস ।

জাব নাই তাৰ সকলে নাস ॥^৮

জেঠ মাস গৈল বিনা নাঙ্গলে ।

কৃষক বড়িব কাহাৰ বলে ॥^৯

১. খ. তাত যদি গোত্র জোত চিড়ে । মাঝে গৃহস্থক আভিসে লিড়ে ॥

ছ: আত যদি যুবলী চিড়ে । গহবে মাঝে গৃহস্থক লিড়ে ॥

২. খ. ....বাপু সুন্য..... । ২ খ. .... সেৱাৰ ফল পাইব নিস্তো নবে ॥

৩. খ. ....খুদ ঙ্গ'ৰি নহলে..... । ৫ খ. ধনৰ মাঝত..... ।

৬. খ. জেবেসে হুৰ্ভিক্ষ হোৱে নিস্তাৰ ॥

কৃষিক যদি কৰিবৰ মন ।
 হাল গৰু বাথ কৰি জতন ॥^১
 মাঝে দিঘল লেজা জাই বহিয়া ।
 খাই স্তখে থাক ঘৰে বসিয়া ॥^{১০}
 ধান্য হলে হোৱে সবে মঙ্গল ।
 তাহাৰ অভাৱে সবে বিফল ॥^{১১}
 ডেৰিয়া ভূমিক লৱে সুবন্ধি ।
 ঘন আলি দিব লোকত মুখি ॥^{১২}
 সাওঁতৰ কঠিয়া নহল জাৰ ধান ।
 আহিনৰ গোচ বিখল জান ॥^{১৩}
 আহিনে কাতি ৰাখিবা পানি ।
 জহেন ৰাখে ৰাজাৰ বানি ॥^{১৪}
 আলিৰ উপৰ দিবা আলি ।
 খেতি হ'ল বলি জানিবা ভালি ॥^{১৫}
 আহ ৰোবা খোজত বুৰি ।
 সালি ৰোবা বেগেত ঘূৰি ॥^{১৬}
 জেবে দেখা আঠু উপৰে পানি ।
 হাতকত গোচ দিবা চানি ॥^{১৭}

১০. ছ. মাজে যদি জল যায় বহিয়া ।
 ১১. ছ. ধান হলে হয় সবে সুকল । ধান নহলে সকলে বিফল ॥
 ১৩. খ. শাওঁতৰ কঠিয়া নোহই ধান । আহিনৰ গোচক জান ॥
 ১৪. খ. জেন ৰাখে নৰে ৰাজাৰ বানী ॥
 ছ. '.....বেনেকৈ ৰজাই ৰাখে ৰাণীক ।
 ১৬. খ. '.....খোজত গুড়ি ।
 ১৭. খ. 'গোচ দিবা হাতেৰে জানি ॥ ১৭. ছ. তেবে গোছা দিবা হাতক চানি

১৭ ৰ পৰবৰ্তী শ্রবচন :

- খ. তেঞো যদি নহয় সালি । তেবে পাৰিবা ডাকক গালি ॥
 ছ. যেবে দেখা নহৈব আলি ।

কৃষি ৰাখিবা বহু জতনে ।
 সাফল কৃষি মানিবা মনে ॥^{১৮}
 ডাকে বোলে মোৰ মনে লাগে ।
 কৃষি কৰিবা ওচৰ ভাগে ॥^{১৯}
 সাতে পাতাল পাচে ঘন ।
 চয়ে তামোল নন্দন বন্দন ॥^{২০}
 ঘন সৰিয়হ পাতাল মাহ ।
 আবৰন দি দিয়া কপাহ ॥^{২১}
 সিত সৰিহা মিতত মাহ ।
 গণ্ডত তামোল সৰনত বাহ ॥^{২২}
 ইসব ঝঙ্কক তেজিয়া ।
 সস্ত সব খাবা আজিয়া ॥^{২৩}
 সৰন লাগিলে নাসাজিবা ঘৰ ।
 অগ্নিযোগত ধানৰ খৰ ॥^{২৪}

অৰ্তিবক্ত প্ৰবচন

খ. ভাজৰ চাৰি আহিনৰ চাৰি । মাহ বুবা জিমান পাৰি ॥
 সত ভাজি কৰ পঞ্চাশ । দৱে বামে কৰিবি চাস ॥
 পুআ জাবি গুলি যাহিবি । তেবে ভাতে আটি খাবি ॥
 কৰিসি কৰিবা চাহ পুৰনা । জিবা আজিবি তাতে সোনা ॥
 বদ বৰষুনে সমে জাই । তেবেসে কৰিসিৰ ফলক পাই ॥

১৮. খ. ...ভাল চেন মানিব মনে ॥

২০. খ. ...নন্দন বন্দন ॥ ২১. ছ. ...মুগৰ তদন্ত চয়ে হাহ ॥

২২. গ. ...সকলত তামোল গলন্দত বাহ ॥

২২. 'ডাকে বোলে শুনা উপায়' : শীত সৰিয়হ মীত মাহ ।

শৰণত নাকাটিবা বাহ ।

অথবা

শীত সৰিহ মীত মাহ শৰণত নাকাটিবা বাহ-বেত ।

বাধুকত গোবর পানত মাটি । কল কল তিনিস মাঠি ।
 মাহ সৰিয়হ কপাহ কল । মাহিলি মাহিলি চিকনাবা তল ॥
 পাত পচলা লাভত খাবা । লঙ্কাৰ বনজ হাততে পাবা ।
 ধ, ভুংববা কোনা । এক লবা মন
 বিচাৰি আনিয়া চি । বোকা দিবা হেছি ॥
 ভালোৱা লবা বিচাৰ মন । দোভাগ নিসাতে বিচাৰে গুৱা ॥
 মাহ সৰিয়হ কপাহ ॥ চাৰি কোনে নাই খাল নাহিকে
 আস ।
 পূবে ৰবি পশ্চিমে ছায়া । সেহিস সমুৰ অমৰ কায়া ।
 তিনিস মাঠি জোণ ব কল মাহিলি মাহিলি সিকোনাবা
 তল ॥
 পাত পচলা লাভে খাবা । লঙ্কাৰ বনজ হাততে পাবা ॥
 মাফাত গোবর মাহিৰ জাবৰ পুৰাত খাওঁ মালভোগত
 চাই ॥
 ভাদত কৰিয়া কলা বোপন । সবংসে মৰিল লঙ্কাৰ বাঘন ॥
 এহাত এঠেন দিবা কলৰ গোট । ততিয়া দেখিব কলৰ
 গোট ॥
 সাতে পাতল পাচত ঘন । চতুৰ তামোল নদন ঘন ॥

অথ জ্যোতিষ প্রকৰণঃ (গ্রহণ)

জেই জেই মাসৰ জেই জেই বাসি ।
 তাৰ সপ্তমে থাকে সসি ॥^১

ভাতে আসে পুন্নিমা হোরে ।
 অহস্তে সসিক বাহুধে গ্রহে । ২
 কৃষ্ণ পঞ্চম ত্রিতিয়া তিথি ।
 নাস নক্ষত্র যদি মিতিঃ । ৩
 তার ত্রয়োবশত থাকে ববি ।
 শূর্য্য ওহন করে কবি ॥ ৪
 যি নক্ষত্রত থাকে সসি
 তার মধ্য বাহু থাকে সসি ॥ ৫
 পুন্নিমা প্রতিপদ সন্ধি জেবে ।
 বাহু চন্দ্র গ্রসিব তেবে । ৬

চতুর্থ যমঘণ্টকথনঃ

ববিবারে মঘা পূর্ব ফাল্গুনি ।
 অশ্লিসা পুশ্যা সোম জাতি । ১
 কুজে অম্বাবা শবনা জাম ।
 বুধে আত্মা হস্তা মিলন । ২
 মূলা বেবতি শুক্লা বাধে পাই ।
 স্বাতি বোহিনি শুক্রে মিলাই ॥ ৩
 সনিবারে সতভিষা জেব ।
 ডাকে বোলে যম ঘণ্ট তেবে । ৪
 ইহাত যাত্রা এড়িব আস
 গৃহস্তর গৃহিনি হোরে নাস । ৫

২ খ. ...চন্দ্র ভতে আত্মা হস্তা মিলাই ॥

৩ খ. সনিএ সতভিষা হস্তর যাবে ।

বিবাহত হোরে বিশ্বা নাৰি ।
 বেহা কৰিলে হোৱে ভিক্ষাৰি । ৬
 তুঙ্গমুতুঙ্গ কৰ বিচাৰ
 যাগাযোগক কৰ পৰিহাৰ ॥ ৭
 লগল চান্দ স্নেহে নেদেখে জেবে ।
 তাহাৰ কোণ্ঠি চাউ তেবে ॥ ৮
 সাত্তে আঠে খোৰা কুজা ।
 তাতে থাকে ভূমি তন্তুজা । ৯
 চতুৰ্থে পঞ্চমে থাকে কুজা ।
 তাহাৰ কোণ্ঠি বিফল বুঝা ॥ ১০
 দুই দিগি কুণ্ঠত মাজত লগা
 তাহাৰ কোণ্ঠি চেন যোগা ॥ ১১
 ই তিনি ভূবনে নাহিকে বাখ ।
 সপ্তমে শূণ্ঠালে ভুঞ্জিবে তাক । ১২
 এক পাপ এই থাকে লগত ।
 তাহাৰ সঙ্কা স্ততাসনত । ১৩
 সপ্তমত মঙ্গল থাকে জেবে
 মেঘত বাধত ভয় তেবে ॥ ১৪
 কুজাৰ ঘৰে ববিৰ বাস ।
 অনেক ধনক কৰে নাস । ১৫
 সপ্তমে শুক্রে দেখে জেবে ।
 ধন জন স্নেহ হোৱে তেবে । ১৬

৭ খ. তুঙ্গা তুঙ্গি সবে কৰ বিচাৰ ।

৮ খ. তাৰ জন্ম কোণ্ঠি চাৰিব তেবে ।

৯ ছ. তাতে থাকে ডাঙ তন্তুজা ॥

লগে সনি থাকে চান্দ ।
 জলৰ মাঝে পাতে ফান্দ ॥^{১৭}
 খোৰাক কুজায় দেখে জেবে ।
 জলত পৰি মৰিব তেবে ॥^{১৮}
 বুধে চক্ৰে একে সঙ্গ ।
 তাহাৰ কুঠি নাহিকে ভঙ্গ ।^{১৯}
 যেবে ক্ষিতি স্মৃত থাকয় সাতে ।
 জ্বিৰে সিতোজ্ঞান নিচৰ ভাতে ।^{২০}
 লগে কুজা লগে সূজা ।
 তাতে থাকে ভানু তনুজা ॥^{২১}
 সপ্তমে যদি খোৰাক পাই ।
 ষষ্ঠ দিনে সিতো মৰিয়া জাই ॥^{২২}
 চাৰি সাগৰত গ্ৰহৰ মেলা ।
 দোলা চক্ৰে তাহাৰ খেলা ॥^{২৩}
 উদ্যোগ কৰিলে হোৱে সিদ্ধি ।
 অল্প দিনে পাৱে নিৰি ॥^{২৪}
 লগে গুৰু চন্দ্ৰ হোৱে যুত ।
 নৃপতি তুল্য হোৱে স্মৃত ॥^{২৫}
 দ্বিতীয়ত সনিয়া হৰে ক্ষাতি ।
 ত্ৰিতীয়ত সনি ধৰে চাতি ॥^{২৬}
 শুভ দৃষ্টি সনিৰে চাই ।
 নৃপতি তুল্য পুত্ৰক পাই ॥^{২৭}

১৭ খ. ডাক লাগি পাতে অনেক ফান্দ ।

২৪ খ. বোগ থাকিলে... ।

২৭ খ. নৃপতিৰ তুল্য তাহাক কবাই ॥

শনি ববি জাহাক দেখে ।
 চোবৰ লগত তাহাক লেখে ॥ ৭৮
 সপ্তমত শনি দেখে জেবে ।
 বাহৰ আগত মুখাই তেবে ॥ ৭৯
 লগত চান্দে বেদ বথানে ।
 নপটি মুসুনি সবাকৈ জানে ॥ ৮০
 নহৰে পাত্ৰ নহৰে বাজ ।
 বসি সাধ সকলে কাৰ্য্য ॥ ৮১
 বিপু নিধনত থাকে চান্দ ।
 সিন্ধু কালতে পাতয় ফান্দ ॥ ৮২
 যদি পাপ গ্ৰহে দেখে তাক ।
 অল্পতে মৰে বোলন্ত ডাক ॥ ৮৩
 সপ্তমত ববি সনি ক্ষনত ।
 অষ্টমে মঙ্গল বুধ বিক্রমত ॥ ৮৪
 দ্বাদস বাশিত থাকে চান্দ ।
 প্ৰসব কৰিয়া বসিয়া কান্দ ॥ ৮৫
 মেসত ববি চন্দ্ৰ নিজ ঘৰে ।
 কুন্তত খোড়া বলিষ্ট নৰে ॥ ৮৬
 মঙ্গল সনি একে ঘৰে থাকে ।
 ছথিয়া পুত্ৰক প্ৰসৱে মাকে ৩৭
 কুন্তত খোড়া থাকে আসে ।
 মকৰত মঙ্গল অপূৰ্ব ভাসে ॥ ৮৮

৩৭ৰ পৰ্য্যবসী প্ৰবচন, খ. মড়য় জননি শিড়য় বাপ ।

জিয়া থাকন্তে ভগ্নে তাপ ॥

৩৮ খ. মকৰত মঙ্গলে হুখাত ভাসে ॥

কল্লাত বৃধ থাকে জেবে।
 ডাকে বোলে ৰাজা গ্ৰহিব তেবে।^{৩৯}
 ধনু মিন কল্যা সনিৰ বাস।
 তাত বান্ধবৰ থাকয় আস।^{৪০}
 মকৰে মঙ্গল লগ্নে সহিত।
 নোলা চত্ৰ মিলাই বিস্ত।^{৪১}
 চন্দ্ৰ বৃহস্পতি এক ৰাসিত।
 লক্ষ্মি সবশ্ৰুতি তাহাতে স্থিত।^{৪২}
 দসমে চান্দ িতযে কুজ।
 ষটত ৰাজ সত বৰ্ষ বুঝ।^{৪৩}
 ত্ৰৈলোক্য যাদ দেখে লগ্নক।
 তাৰ লক্ষ্মি মিলে আবশ্যক।^{৪৪}
 মেসত চান্দ সাগৰে লগ্ন।
 অসেস দোসক কৰয় ভগ্ন।^{৪৫}
 চাৰি সাগৰে গ্ৰহৰ যোগ।
 আঠে কোষ্ঠিত নবপতি যোগ।^{৪৬}
 আটোক চাৰি পাই তিনি।
 তিনি কোনা পৃথিবি থাকিব জিনি।^{৪৭}
 চাৰি সাগৰত গ্ৰহৰ মেলা।
 তাহাৰ কোষ্ঠি নকৰা হেলা।^{৪৮}
 গজ সাগৰে মাজৰ মাথ।
 অবশ্তে দেখিব জগন্নাথ।^{৪৯}
 চাৰি চাৰি এহ থাকে জেবে।
 ৰাজাৰ ঘৰত খাটে জেবে।^{৫০}

ৰাজ্যৰ বচন নকৰি থেত ।
 তাহাৰ গৱত চৰিবে নেত ॥ ৫১
 একাবলি যোগ থাকে য়েবে ।
 ৰাজ সম্পত্তি মিলয় তেবে ॥ ৫২
 তাত যদি সিংহাসন পাই ।
 হোৱে চক্ৰবৰ্ত্তি মহাৰাই ॥ ৫৩
 মেঘত আদিত্য তুলাত খোড় ।
 মৃগত ভৌম নাহিকে জোড় ॥ ৫৪
 বৃষত চন্দ্ৰ অবস্থাকে পাই
 চতুৰ্দোলে সিতো গাৱ বেলাই ॥ ৫৫
 অষ্টমে বৈয়া সপ্তমে বোহিত ।
 তৰল ভূমিত হৰাই বিত্ত ॥ ৫৬
 কাৰোৰ সুখ নুহিবে ঘৰে ।
 সৰ্বকালে তাক বাইবেক পৰে ॥ ৫৭
 থাকে সনি মঙ্গল সাতে ।
 কঙ্কাল কৰ লৈবেক বাতে ॥ ৫৮
 এই যোগ জাৰ গনিতাত পাই
 হাত ভৰি তাৰ সুখাই জাই ৫৯
 দুই ভিত্তি শুভ মধ্যত আক ।
 হস্তিৰ কক্কত দেখিবা তাক ॥ ৬০
 জিবন্তে ধন জনক পাই ।
 মৰিলে হোৱে স্বৰ্গত ঠাই ॥ ৬১
 অষ্টমে বাছ চান্দ হুইব জেবে ।
 সিৰচেদ তাৰ হুইবেক তেবে ॥ ৬২

---

 ৫১ খ. ৰাজ্যৰ বচন কৰিব থেত ।

৫৬ খ. তৰল ভূমিত বুড়াইবে বিত্ত ।

৫৭ খ. কাৰোৰ সুখ... ।

লগত মঙ্গল সনিৰ মেলা ।
 সকলে কাৰ্য্যত মিলাইব হেলা ॥৬৩
 সপ্তমে মঙ্গলে দেখে জেবে ।
 মেঘৰ নাদত মৰিব তেবে ॥৬৪
 জন্ম লগ যাত্ৰা জোড়া ।
 বৰাহ মিঠিৰে নাপালে ওৰা ॥৬৫
 চাৰি সাগৰত গ্ৰহৰ স্ৰিহ ।
 পৰৰ স্থাপন পাইবেক বিস্ত ॥৬৬
 সৰ্বকালে তাৰ সোভন বিধি ।
 খানস্বে কোৰস্বে পাইবেক নিধি ॥৬৭
 মেঘত ৰবি ভূমি নন্দন ।
 বিজা বুদ্ধি ধন বাঢ়ে জতন ॥৬৮
 চন্দ্ৰ সহিতে থাকে ৰবি ।
 স্ন্যক জ্ঞান পণ্ডিত কবি ॥৬৯
 বৃধ সমে ৰবি থাকয় জথা ।
 বুদ্ধিত নিপুন জ্ঞানয় কথা ॥৭০
 গন্ধ শুক্ৰ যদি থাকয় তুলাত ।
 কৰ্কট ৰাহু মেৰ কল্যাত ॥৭১
 কিৰ্ণি জস বাঢ়ে বিজা পণ্ডিত ।
 জিয়ে সত বৰ্ষ হোৱে সুখিত ॥৭২
 লগ্ন সমে থাকে মন্দ ।
 ঘনে ঘনে লাগে দন্দ ॥৭৩

৬৬ থ. আপৰ-গোপৰ পাইবেক বিস্ত ।

ছ. আপৰ গোপৰ পাইবেক বিস্ত ।

৬৮ ছ. বিজাবুদ্ধি বাঢ়ে বহু ধন ।

৬৯ থ. চন্দ্ৰ সহিতে থাকয় ৰবি । পণ্ডিতৰ মধ্যত হোৱয় কবি ॥

ছ... শাৰ্দ্ধ কুৰণ হোৱয় কবি ।

লগ্ন সমে থাকে চান্দ ।
 তাতে থাকে ববি স্নত মন্দ ॥^{১৪}
 পবব ভাতে জাই দিন ।
 পবম দবিজ নাহি স্নদিন ।^{১৫}
 বাছ সনি একে বাসিত ।
 পবব ঠাতত হবাই বিত্ত ॥^{১৬}
 তুঙ্গে জেবে নাথাকে গ্রহ ।
 বৃদ্ধ কালত লাগে বিগ্রহ ॥^{১৭}
 গুরু চন্দ্র যদি কর্কটে স্থিত ।
 পুত্র ধন বাঢ়ে কীৰ্ত্তি পণ্ডিত ॥^{১৮}
 চন্দ্র সহিতে থাকে ভার্গব ।
 শাস্ত্রমন্ত্র ধোয় বাঢ়ে প্রভাব ॥^{১৯}
 বাছ আদিত্য থাকে জেবে ।
 তাহাক সক্রয় জিনিব জেবে ॥^{২০}
 কেতু সনি মিলে সম্ভোগ
 দন্তত হিয়াত থাকে বোগ ॥^{২১}
 শনি বাছ ববি একে ঠাই ।
 অনা জুড়ে প্রজা মবি জাই ॥^{২২}
 আদিত্য সহিতে থাকে কেতু ।
 অক্ষক হুইবার জানা হেতু ॥^{২৩}
 মেঘত ববি বৃষত সনি ।
 শুক্লয় দেখিব সপ্তমে বসি ॥^{২৪}

১৭ খ. চ. তুঙ্গ বাসিত জেবে থাকয় গ্রহ ।

১৯ খ. চ. চন্দ্রম সহিতে...

২০ খ. চ. সক্রয় তাহাক জিনিব জেবে ॥

২২ খ. বিনায়ুড়ে জানা হবে হুলাই । ২২ হ. বিনায়ুড়ে প্রজাধিক হবে হুলাই ॥

নাহিকে বোগ নাহিকে সোক ।
 সিংহাসনে বসি ভুঞ্জিব ভোগ ॥ ৮৫
 নখ বহুম্পতি থাক একেঘাৰে
 নিতে নিতে বিলাস তাৰে ॥ ৮৬
 আদিত্য সহিতে চল একত্রে থাকয় ।
 অরসো মিষ্টন হোৱে মন্দাসয় ॥ ৮৭
 আদিত্য শুক্ৰ কেতে থাক ।
 মন্দাসয় হোৱে কঠিলা ডাকে ॥ ৮৮
 লগ্ন সন্ম থাকে সনি ।
 উক্ত ফল সাব বখানি ॥ ৮৯
 আদিত্য মঙ্গলে থাকে চল ।
 পৃথিবীত সিতো হোৱে নৰেন্দ্র ॥ ৯০
 চল সহিতে থাকে বহুম্পতি ।
 সার্থক কিবন ধৰ্ম্মত মতি ॥ ৯১
 চল সহিতে থাকে খোড়া ।
 ভাগ্যায় সহিতে পৰিল ওৰা ॥ ৯২
 বাহুয়ে সহিতে থাকে নিসি ।
 সৰ্বকালে হুখ পায় বসি ॥ ৯৩
 আদিত্য সহিতে থাকে বাহু ।
 সিতো পুৰুষ চেনয় বাহু ॥ ৯৪

৮৬ খ. ... নিতে নিতে বিলাস হোৱে তাৰে ॥

৮৭ খ. পৰবতী অভিযুক্ত পাঠ :

খ. আদিত্য সহিতে হেঁৱে স. স. কিবন ।

অলখিতে কৰে নিতো মহাপাপ গৰ ॥

৯২ খ. চল লগত থাকে চেনয় ॥ একো কালে নাই ভায়া : বহি ॥

ছ. চল সহিতে থাকে স. স. ॥ একো কালে নাই ভায়াত খী ॥

৯৩ খ. পৰবতী শ্রবচন : খ. লগ্ন লগত থাকে নগা ।

ভায়াৰ কোঠি চেন যোণা ॥

লগৰ লগত থাকয় গুৰু ।
 বাজাৰ সভাত মুহিকে সৰু ॥^{৯৪}
 গুৰু গুৰু চক্ৰমা নাথাকে ।
 অৱশ্যে পাই বাজ পদকে ॥^{৯৫}
 মজলৈ সহিতে থাকে ৰবি ।
 সাক্ষাৎ ভূষন হোৱয় কবি ॥^{৯৬}
 আদিত্যৰ খৰে গুৰুৰ গতি ।
 বোজন্তু ডাকে হোৱে নৃপতি ॥^{৯৭}
 চাৰি সাগৰে গ্ৰহৰ যোগ ।
 তাহাৰ জানিব ভূপতি ভোগ ॥^{৯৮}
 একাবলি যোগ জাহাৰ পাৰে ।
 বহু মুখ ভোগ তাহাৰ কৰাৰে ॥^{৯৯}
 মেঘত আদিত্য মিনত মঙ্গল ।
 তুলাত শনি থাকে কতুহল ॥^{১০০}
 চক্ৰ মৃত কথাত পাই ।
 তুৰ্দ্ধোলে সিতো গাৱ ঘেলাই ॥^{১০১}
 মঙ্গল যদি থাকে সপ্তমত ।
 আদিত্য সনি থাকে জন্মত ॥^{১০২}
 জানিবা তাহাৰ কাঁহলো সাৰ ।
 তাৰ গাৱে বিস ছটব অপাৰ ॥^{১০৩}
 জাৰ কুষ্ঠি মাৰুত আদিত্য ।
 দুই ভিত্তি সনি মঙ্গল স্থিত ॥^{১০৪}
 মুখ সম্পত্তি সকলে পাই ।
 হস্ত কৰ্মে গাৱ ঘেলাই ॥^{১০৫}

চন্দ্ৰ বাহু অষ্টমে স্থিত ।
 সিৰচেদ তাৰ হুইব নিচিত ॥ ১০৭
 যদি লগ্নে সনিৰ খেলা ।
 সকল কালে গাৱত হেলা ॥ ১০৮
 যদি মঙ্গল থাকে সপ্তমে ।
 বজ্ৰপাতে সিতো চলয় যমে ॥ ১০৯
 চন্দ্ৰ সূৰ্য্য একে বাসিত ।
 সৰ্বকালে ভোগ হুইব বিপৰিত ॥ ১১০
 সপ্তমে চন্দ্ৰক দেখে সন্তোষে ।
 অন্নৰ সুখ নহৈব ঘৰে ॥ ১১১
 লগ্নে সনি থাকে জেবে ।
 জলত পৰি মৰিব তেবে ১১২
 তাতে যদি সসিৰ বাস ।
 ভাত কাপুৰ নাহিকে আস ॥ ১১৩
 উদৰ পুসিব টাকটোক কৰি ।
 হৈব সিতো জন দেশান্তৰি ॥ ১১৪
 আদিত্য যদি থাকে লগ্নত ।
 মৰিবেক সিতো জানা ৰোগত ॥ ১১৫
 লগ্নত চন্দ্ৰ থাকে জেবে ।
 বলি ধনবস্ত হোৱে তেবে ॥ ১১৬
 যদি লগ্ন মঙ্গলে স্থিত ।
 তাহাৰ অঙ্গ হৈব বেথিত ॥ ১১৭
 লগ্নে চন্দ্ৰ সূত হোৱে জাৰ ।
 সকলে শাস্ত্ৰৰ পাই পাৰ ॥ ১১৮

জাৰ বহুস্পতি লগত দিত ।
 সাং ৭ নি মুক ধৰ্ম পণ্ডিত ॥^{১১}
 হয় কহি ধৰ্ম হৈব অপাৰ ।
 বথ ধৰ্ম জা ৭ কবিতাত সাব ॥
 লগত ভাৰ্গব হাৰে যোগ ।
 ধনে পান্যে মিলারে ভোগ ॥^{১২}
 দ্বিতীয় আদিতা জেবে থাকহ ॥
 সিতোজন হোৱে বাগৰ আলহ ।
 দ্বিতীয়ে জেব পাৰে সসি ।
 হোৱে বলিষ্ট পৰম জুসি ॥^{১৩}
 অং অপৰ্য্যাক্ত হৈবেক তাৰ ।
 চৌৰ কাৰ্য্যত মতি তাহাৰ ॥^{১৪}
 লগত দ্বিতীয় থাকে ১৩৩ ।
 হোৱে সিতো ভাৰ্য্যাত বিকল ॥^{১৫}
 কৃষ তনু তাৰ সততে হয় ।
 সিতো ধনবন্ত হাৰে নিচয় ॥^{১৬}
 বাং লাহ দ্বিতীয় থান ।
 হৈবে সিতো নবত প্ৰধান ॥^{১৭}
 বহুস্পতি জদি দ্বিতীয়ে পাই ।
 ধন হৰ্ষ তাৰ বাটি জাই ॥^{১৮}
 দ্বিতীয়ে গুৰু থাকে জাৰ ।
 নাৰিৰ বল্লভা দৰ্প তাহাৰ ॥^{১৯}
 জদি সনি গ্ৰহ দ্বিতীয়ে স্থিত
 সবৰ কুচিত দিন দুখিত ॥^{২০}
 লগত তৃতীয়ে বৰিৰ গতি ।
 জানা তাসহাৰ ধৰ্মত মতি ॥^{২১}

ত্ৰিভিষ্মত চন্দ্ৰে কৰয় বাস ।
 তাহাৰ জানা ভাতৃ বিনাস ॥^{১৩২}
 থাকে কেৱলে ভূমি নন্দন ।
 ভাতৃ নষ্ট হোৱে স্বৰূপ বচন ॥^{১৩৩}
 হিংসা তেমে সিতো বতি সদাই ।
 ভূমিত তাহাৰ বৃত্তি মিলাই ॥^{১৩৪}
 ত্ৰিভিষ্মে বৃধ থাকে জেবে ।
 সেহিজনো মিচা মাতে তেবে ॥^{১৩৫}
 যদি বৃহস্পতি থাকে সিথান ।
 কন্দৰ্পৰ নয় দেখি স্মৃষ্টান ॥^{১৩৬}
 সেহি স্থানে জদি শুক্ৰৰ গতি ।
 বোলন্ত ডাকে হৈব নৃপতি ॥^{১৩৭}
 তৃত্বিষ্মে থাকে ববিৰ নন্দন
 ভাতৃ নষ্ট হোৱে বহু ধন ॥^{১৩৮}
 চতুৰ্থ বাসিত সূৰ্য্যক পাই ।
 বজ্জ বৰ্গ বাঢ়ে ক্ৰেসক পাই ॥^{১৩৯}
 চতুৰ্থ বাসিত চন্দ্ৰৰ যোগ ।
 নানা ব্যাধিয়ে কৰাই ভোগ ॥^{১৪০}
 জাহ্নু জংঘাত বোগৰ খেলা ।
 নেদিয়ে ঔষধি কৰয় ছেলা ॥^{১৪১}
 চতুৰ্থে ভোমে কৰে নিবাস ।
 কুচিত গ্ৰামত তাহাৰ বাস ॥^{১৪২}
 চতুৰ্থে চন্দ্ৰ স্ততক পাই ।
 পুত্ৰ ভাতৃ বাঢ়ে সদাই ॥^{১৪৩}

চতুৰ্থে গুৰু হৈল আশ্ৰয় ।
 নানা বস্তু ধন ভোগ কৰয় ॥^{১৪৪}
 শুক্ৰ থাকিলে মুখ সদাই ।
 প্ৰধানৰ ঘৰে নিবাস পাই ॥^{১৪৫}
 সনি থাকি কৰে অকস্ম জাত ।
 কুচিত বসন পিন্ধয় গাত ॥^{১৪৬}
 মন্দ কস্ম কৰি ফুৰে আতি ।
 সদা পাপ ৰত হোৱে দুৰ্ম্মতি ॥^{১৪৭}
 পঞ্চমে আদিত্য যদি থাকয় ।
 প্ৰথম পুত্ৰক হানি কৰয় ॥^{১৪৮}
 জদি চন্দ্ৰমা তাতে থাকয় ।
 সৰ্বজনৰ অধিকাৰি হয় ॥^{১৪৯}
 মঙ্গল থাকে পঞ্চমে ঘৰি ।
 মেহিজন পুত্ৰ সোবতে মৰি ॥^{১৫০}
 জদি বুধ থাকে তাত ।
 সুদেস লভয় মনৰ স্বস্ত ॥^{১৫১}
 দেৱগুৰু থাকে পঞ্চমে বসি ।
 অসংখ্যাত ধন হোৱে আসি ॥^{১৫২}
 সুন্দৰ পুত্ৰ তাৰ জন্ময় ।
 ডাকে বোলে কৈলো নিচয় ॥^{১৫৩}
 পঞ্চমে যদি শুক্ৰক পাই ।
 অনেক সুন্দৰি তাহাৰ হই ॥^{১৫৪}

১৪২. ছ যদি নিশাপতি তাতে থাকয় । বহু জনৰ অধিকাৰী হয় ॥

১৫১. ছ. ....মনৰ স্বখে স্বদেশ লভয় ॥

১৫৪. ছ বহু শুক্ৰ সেই ধান লয় । ধনী গুণী দাতা ভোজ্য হয় ॥

মানী আৰু অল্প পুত্ৰ পায় । কিন্তু বহু কন্যাৰ পিতা হয় ॥

যদি তাতে থাকে শনি ।
 পুত্ৰ পৌত্ৰ তাৰ কৰাই হানি ॥^{১৫৫}
 ষষ্ঠত আদিত্য সঙ্কত ভয় ।
 বিপু হস্তে তাৰ মিলে সংসয় ॥^{১৫৬}
 যত্নপি তাতে চন্দ্ৰমা হয় ।
 নিচয় সঙ্ক হৈবেক ক্ষয় ॥^{১৫৭}
 ষষ্ঠত যদি থাকে মঙ্গল ।
 তাৰ দেহ গুটি হোৱে অমঙ্গল ॥^{১৫৮}
 লোকত স্নেহ নাহি সদাই ।
 দুখ মাত্ৰ পাৰে সকল ঠাই ॥^{১৫৯}
 যদি বুধ থাকে ষষ্ঠ বাসিত ।
 সাত্ৰ অৰ্থ পাৰে হোৱে পণ্ডিত ॥^{১৬০}
 যদি বৃহস্পতি থাকে ষষ্ঠত ।
 ৰাজ্য সুখ ভোগ মিলে সতত ॥^{১৬১}
 ষষ্ঠ বাসিত শুক্ৰ যোগ ।
 তাৰ গাৱে ৰোগ কৰয় ভোগ ॥^{১৬২}
 শনিযে হোৱে পাপত ৰতি ।
 অতি দুখিত হোৱে দুশ্ৰুতি ॥^{১৬৩}
 সপ্তমত আদিত্য কৰয় গতি ।
 তাহাৰ জানিবা নিমিলয় ৰতি ॥^{১৬৪}
 যদি সশধৰ সপ্তমে পাই ।
 মন স্বস্ত সিদ্ধ পুত্ৰক পাই ॥^{১৬৫}

-
- ১৫৭ ৰ পৰবৰ্তী প্ৰবচন. ছ. শনিৰ হোৱয় পাপত ৰতি ।
 দুখবস্ত আতি হোৱে দুশ্ৰুতি ॥
 ১৫৮ ছ .....তাৰ দেহ গুটিৰ মঙ্গল ॥
 ১৬১ ছ যদি বৃহস্পতি থাকে একলে ।
 ১৬২ ছ .....সুন্দৰ কান্তি সুন্দৰীৰ পতি ॥

কুজ ভৈলা সপ্তমে স্থিত ।
 তাহাৰ ভাৰ্ঘাৰ নামাধে হিত ॥১৬৬
 বৃধ থাকে সপ্তম ভ্ৰন ।
 তাহাৰ সদাই সন্তোষ মন ॥১৬৭
 তাতে গুৰু কৰে গতি ।
 সান্ত্বিত পণ্ডিত ধৰ্ম্মত মতি ॥১৬৮
 সপ্তমে যদি গুৰুক পাই ।
 সোভন পুত্ৰ তাৰ জন্মাই ॥১৬৯
 পুত্ৰ সঙ্গে আনন্দ মতি ।
 সতেক বচ্চৰ সিতো জিবন্তি ॥১৭০
 শনি সপ্তমে থাকে জেবে ।
 ভাৰ্ঘাৰ বিয়োগ কৰাই তেবে ॥১৭১
 অষ্টমত আদিত্য ভৈল জাৰ ।
 সন্নিতে মৃত্যু কৰাই তাৰ ॥১৭২
 নিবাস অষ্টমে হৈল চন্দ্ৰৰ ।
 সতেক বচ্চৰ জিৱেক নৰ ॥১৭৩
 কুজে ললে অষ্টমে স্থান ।
 তাৰ গাৱ বহু ৰোগ জান ॥১৭৪
 বুবে শূল ৰোগ হৈবেক তাৰ ।
 অকস্মে বত হৈব অপাৰ ॥১৭৫
 জাৰ বৃহস্পতি অষ্টমে স্থিতি ।
 সেহিজন জানা তীৰ্থে মৰন্তি ॥১৭৬
 গুৰু যদি থাকে অষ্টমত ।
 তীৰ্থক গমন ধৰ্ম্মত বত ॥১৭৭

---

১৭৩ ৰ পৰবৰ্তী প্ৰবচন : ছ : যদি চন্দ্ৰ নয় অষ্টম ধৰ ।

অধঃকীণ তহু জানা জাতকৰ ॥

কাহ শোক ৰোগ ভুঞ্জে নানামত ।

অকস্মে মৰিবে পৰি জলত ॥

অষ্টমে শনি লৈলেক ধিত ।
 মূলযোগে তাক পিড়িত ॥^{১৭৮}
 অল্পতে মরিব জানন্ত বেদ ।
 গতায়ুস তার লাগয় খেদ ॥^{১৭৯}
 নরমত আদিত্য লৈলেক ঠাই ।
 নানা ধনে ভোগ আউস জাই ॥^{১৮০}
 সেহিঘরে ভৈল চন্দ্রমা খিত ।
 লক্ষ্মি নাচায় ধর্ম চবিত্র ॥^{১৮১}
 নরমে থাকে ভূমি নন্দন ।
 আহবন করে জতেক ধন ॥^{১৮২}
 সি থানে বৃধ বৈল নিবাস ।
 ধর্মরস্তু অস্তে স্বর্গত বাস ॥^{১৮৩}
 যদি বৃহস্পতি সেহি বাসিত ।
 শুভ কর্ম করে ধর্মত খিত ॥^{১৮৪}
 ধন বড় হোরে অসংখ্য তার ।
 নানা ভোগ করে সেহি নর ॥^{১৮৫}
 মুক্রে যদি .... লৈলে সেহি ভরন ।
 সদাই তাহার তির্থত মন ॥^{১৮৬}
 সূর্য্য পুত্রে তাক করয় গতি ।
 পাপ যুক্ত সদা মুখ ভুঞ্জন্তি ॥^{১৮৭}
 দসমত আদিত্য ভৈল জাহাৰ ।
 ধন যুক্ত হোরে ক্রোদ্ধ অপার ॥^{১৮৮}
 যদি সোম লৈলে দশমে খিতি ।
 মন যুক্ত অনেক নাৰিৰ পতি ॥^{১৮৯}

১৮১. ছ যদি চন্দ্র থাকে নবম ঘরে । কামিনী বলন্ত পুণ্যলীল করে ।

১৮২. ছ সংযুক্ত বহু..... ।

নানা বিধ ধন হোরে তাহার ।
 ডাকে বোলে এহি সাবতো সাৰ ॥^{১৯০}
 তাতে ভূমিপুত্র ভৈলেক জাৰ ।
 সততে উচ্ছাহ বাঢ়য় তার ॥^{১৯১}
 কিন্তু বন্ধু গন হরে বর্জিত ।
 কিঞ্চিত্ত কিঞ্চিত্ত মিলাইবে বিস্ত ॥^{১৯২}
 দসমে গুরু লৈলেক ঠাই ।
 হোরে অভিমানি চিত্ত সদাই ॥^{১৯৩}
 সেহি থানে গুপ্তে করে গতি ।
 ধনবন্ত সুন্দরি নাবিব পতি ॥^{১৯৪}
 দশমে শনি লৈলেক স্থান ।
 নানা সুখ হোরে বাঢ়ে সম্মান ॥^{১৯৫}
 একাদশে ভৈল সূর্য্যৰ গতি ।
 পিতৃৰ ধনে সুখ মিলন্তি ॥^{১৯৬}
 তাহাত যদি চল্লমা স্থিত ।
 সুন্দর আসয় হোরে বিনিস্ত ॥^{১৯৭}
 কুজে নানা ভোগক পাই ।
 বুধে ত্রোদ্বয়ুক্ত হোরে সদাই ॥^{১৯৮}
 একাদসে গুরু লৈলেক ঠাই ।
 দাতা ধনরন্ত হোরে সদাই ॥^{১৯৯}
 সদায় হোরে ধন্যত মতি ।
 হস্তি অশ্বে তাহার গতি ॥^{২০০}
 গুপ্তে একাদসে কবিলে বাস ।
 শাস্ত্র বেস্তা হোরে সবাবে আস ॥^{২০১}

---

১৯৮. ছ মঙ্গল বাস করে একাদশত। পণ্ডিত নৃপ তুল্য পৰ হিত বত ।
 যদি বুধে হোরে একাদশত থিত । রূপ বহ ধনী কপটবুদ্ধি বত ॥

শনি একাদশে ভৈলেক থিতি ।
 চতুৰ্থাৰি ধনি কুৰ্ম্মে ৰতি ॥^{২০২}
 দ্বাদশে সূৰ্য্যো কৰে নিবাস ।
 গ্ৰাম ধন জন কৰে বিনাস ॥^{২০৩}
 বোলন্ত ডাকে ভাগ নেদেখি ।
 অল্পকালে সিহো হোৱয় দুখি ॥^{২০৪}
 চন্দ্ৰতাপ তলে থাকে নিতান্ত ।
 তথাপি তাহাৰ খেদ মিলান্ত ॥^{২০৫}
 কুজে ক্ষুত পিপাস পাৱে ।
 অতি দুৰ্ব্বুদ্ধি তাৰ কৰাৱে ॥^{২০৬}
 দ্বাদশে ভৈলা বুধৰ স্থান ।
 বৰ্মত ৰতি হোৱয় প্ৰধান ॥^{২০৭}
 দেব গুৰু হাৰে তাহাতে স্থিত ।
 সদায় হোৱে অভিমানিত ॥^{২০৮}
 শুক্রে সাস্ত্ৰত পণ্ডিত হয় ।
 ডাকে বোলে কৈলো নিচয় ॥^{২০৯}
 ৰবি সজে কুৰ্ম্ম কৰ ।
 নাজানে আপোন স্বৰ্ম্ম নৰে ॥^{২১০}
 জি কালত চন্দ্ৰ ৰাছয় গ্ৰাসে ।
 পৃথিৱিত সন্ত সকলে নাসে ॥^{২১১}

২০৫. ছ চন্দ্ৰ দ্বাদশত লৈলেক থিতি । ধনাঢ্য বহু যুৱতীৰ পতি ॥
 ২০৮. ছ বুধসন্তি লোৱে দ্বাদশে থান । সত্যবাদী সাধুসঙ্গী স্নানভাৱান ॥
 কামাতুৰ দান্তিক গুহাৰোগী হয় । যদি বাতাহৰে নানা ভোগ মিলয় ॥
 যদি দৈতাগুৰু লোৱে সি থান । ৰোগী দান্তিক কৃষিজীৱি জান ॥
 দ্বাদশতে যদি শনিৰ বসতি । সেইজন চপলা নাৰীৰ পতি ॥
 ক্ৰুৰ যতি কুশল ধনহীন য়ে । দিজন দুখী হই কাল কাটয় ॥

জি জি দিসৰ জি জি বাসি ।
 বাছ সনিয়ে যোগ বিনাসি ॥ ২১২
 সি দিসৰ সমস্তে টুটে ।
 লঘনত প্ৰান চুটে ॥ ২১৩
 অৰাজ্যক ভয় হোৱে যদি ।
 অকালত সৰে বাঢ়ে নদি ॥ ২১৪
 ঘনে ঘনে ভূমিকম্প জাই ।
 ব্ৰাহ্মনৰ কুল হৰাই ॥ ২১৫
 প্ৰজাগনে মাগি খাই ।
 নিকাৰ ভুঞ্জি যম ঘৰে জাই ॥ ২১৬
 পি কালত থাকে যদি লক্ষ্মি পাৰ্ব্বতি ।
 ৰাজ্যক সহৰে বিনাসে আতি ॥ ২১৭
 আদিত্য সন্তিতে থাকে বৃহস্পতি ।
 মকৰে মঙ্গল সিংহত থিত্তি ॥ ২১৮
 কন্যাত বৃষত থাকে সসি ।
 ৰাজ্যৰ ঘৰত থাকিবে বসি ॥ ২১৯
 যদি আদিত্য গুৰু মকৰে ।
 সিতো ৰাঙো লক্ষ্মি সমস্তে বাঢ়ে ॥ ২২০
 প্ৰজাৰ কান্তি বাঢ়য় আতি ।
 আকাশত তাৰা অধিকে কান্তি ॥ ২২১
 ধন জন বাঢ়ে সম্পদ নিতি ।
 সমস্তে প্ৰজাৰ বৃদ্ধত চিত্তি ॥ ২২২

২১২. খ জি জি মাসৰ জি জি বাসি । তাৰ সমস্তে বৈসে সসি ॥

২১৮. খ পুৰাক বৰুটে চোৱে বৃহস্পতি ।

২১৯-২২০. খ বৃহত বৃষ বৃষত সসি । বোহিণি নক্ষত্ৰে মিলয় আদি ॥

আকাশত তাৰা পাবয় বিকি । ধনবিত সম্পদ বাঢ়ে নিতি ॥

পঞ্চ দেওবাৰ দ্বিপক্ষ দিনে ।
 সব্বক সন্তানে নাখাই যিনে ॥ ২২০
 শনি মঙ্গল বক্র জেবে ।
 নৃপতিৰ পিড়া জাই তেবে ॥ ২২১
 কন্যা মিন মেষ মন্থৰ ভৱন
 মাৰো মাৰো কৰে শনৈশ্বৰগন ॥ ২২২
 ৰাজ্য হস্তি বিহাৰে মন্ত্ৰি ।
 বিনা যুদ্ধে প্ৰজা মৰন্তি । ২২৩
 ৰাছ শনি কুজ সাগৰে খানা ।
 বিপত্তি পাৱে বড় বড় জনা ॥ ২২৪
 নজাই দিন তুপুহাই বাতি ।
 উৎপাত কৰে চন্দ্ৰিস জাতি ॥ ২২৫
 দুপাতে চ্যুত নাৰিকল সাতে ।
 বাটে জাওতে অমাতে মাতে ॥ ২২৬
 দোভাগ দিসা গৰু হেমলাই ।
 বোলন্ত ডাকে ৰাজা হৰাই ॥ ২২৭
 উই উলুকা মেদনি ফুলে ।
 দিঘল লেজাক ওয়া বোলে ॥ ২২৮
 তুহু কপৌফুলে বাহ ।
 গিৰি নিজিয়ে চয় মাস ॥ ২২৯
 বিনু জাই কোনে কুজে ।
 প্ৰজা মৰে আনা জুৱে ॥ ২৩০

২২৫. খ কান্ মিন্ মন্থৰ ভৱনে..... ॥

২২৬. খ ৰাজ্য হস্তে বিহুৰে মন্ত্ৰি..... ॥

২৩১. খ .....দিঘল নেজা গাঞত ফুলে ॥

২৩২. খ তুহু কাকে বটয় পালে । সিহৰৰ বিধিনি মিলে অৱন্তে ॥
 নগৰৰ উপৰে থগক দেখি । দুই দুই ধূলক তাহাত নেলেৰি ॥

তিনি একাদসি দ্বিপক্ষে পাই ।
 সক সন্তানে মাৰেমান খাই ॥ ২৩৪
 বৈসাগি বিম্ব ভূমি নন্দনে ।
 মাঘৰ বিম্ব এই তিনি দিনে ॥ ২৩৫
 ইহাত উত্তৰে জেবে পাই ।
 অৱশ্যে জানা আছ হৰাই ॥ ২৩৬
 ফাল্গুনৰ সেসে চৈত্ৰ প্ৰবেসে
 জেই জেই হোৱে বাৰ ।
 আৰু খৰলিয়া সনিয়ে ৰুগিয়া
 মঙ্গলে ধূলি আন্ধাৰ ॥ ২৩৭
 সোমে বহু জল । কৃষিৰ নিধল ॥ ২৩৮
 বুধ বৃহস্পতি শুক্ৰবাৰ ।
 মেদনি নসহে সম্ভৱ ভাৰ ॥ ২৩৯
 নগৰৰ উপৰে কুঠা কুই দেখি ।
 নৰৰ মুণ্ড গণ্ডা গণ্ডি লেখি ॥ ২৪০
 মাঘি সপ্তমিৰ উপৰে কালি ।
 আছ এড়ি ধৰা সালি ॥ ২৪১
 মাঘি সপ্তমিত গৰজে দেৱ ।
 বেহা এড়ি নাঙ্গল কৰা সেৱ ॥ ২৪২
 লেখ লেখ লেখ ভাল কৰি লেখ ।
 বৈসাগি বিম্বৰ প্ৰমাণ দেখ ॥ ২৪৩
 আত্মান জাই পৌষ সংক্ৰান্তি ।
 বুজিয়া পণ্ডিত নহৈবা ভ্ৰান্তি ॥ ২৪৪
 বৈসাগি বিম্ব জে বাৰে জাই ।
 আৰ বচ্ছৰত পৰ বাৰ পাই ॥ ২৪৫
 সংক্ৰমণৰ বেলা জেই ।
 পোন্ধৰ দণ্ডৰ পৰ সেই ॥ ২৪৬

কিজানি দ্বিত্ৰিংস পলৰ উৰা ।
 নিতে নিতে পল টুট। বৰা ॥^{২৪৭}
 নগৰ উপৰে খগক দেখি ।
 ছুই ধবলা তাক নেলেখি ॥^{২৪৮}
 সৰস্বতি মুখে কহন্ত ডাক ।
 বিৰান্নবৈ কোটি তিৰান্নবৈ লাখ ॥^{২৪৯}
 অক্ষৰ ছুগুন মাত্ৰা চাৰি ।
 নাম থিৰ কৰি পুৰুষ নাৰি ॥^{২৫০}
 লোচনে হৰিবা ভাগ ।
 জিবন মৰন পাইবা লাগ ॥^{২৫১}
 নুগে একে মৰে পতি ।
 ছুই পাইলে মৰে যুবতি ॥^{২৫২}
 তিনি পাইলে উভয়ৰ মৰন ।
 ডাকৰ এই নিচয় বচন ॥^{২৫৩}
 ডাহিনে কাকেৰি বামে মাকৰি ।
 তিতিনি দিনে আসে বাগৰি ॥^{২৫৪}
 আজিও নাহিল কালিও নাহিল
 নাহিল তিতিনি দিন ।
 ঘৰব ঘৰনি ধৰাতে মৰিল
 মৰিবাব হল চিল ॥^{২৫৫}

---

২৫০. খ নাম ছুগুন মাত্ৰা চাৰি সম কৰিব পুৰুষ নাৰি ॥

বেদ দি হৰিব ভাগ । তেবে পাইব জিবন মৰন লাগ ॥

২৫৫. ব পৰবৰ্তী প্ৰবচন: খ. আচন্তে স্বৰ্দ্ধি কালে বিনাসিল ।

নাগ ঝাটিএ চুলি বান্ধিল ।

হেঠ পাও পৰ কৰি । জলৰ মাঝত থাকিল মৰি ॥

অথ যাত্রা লক্ষণম্

আগে জুগুনি পুত্রক খাই ।
 ডাইনে জুগুনি সর্ব্বচ্ছ হবাই ॥^১
 বামে পৃষ্ঠি জুগুনি পাই ।
 লক্ষা জিনি বাম অজোধ্যাক জাই ॥^২
 এক সনি গুণক মঙ্গলবার ।
 দক্ষিন নাসিকা পবন সঞ্চার ॥^৩
 সোম শুক্র বুধে বাম ।
 জিনিবে লক্ষা গোসাই বাম ॥^৪
 আউসি প্রতিপদ পূর্ণিমার তিথি ।
 মাকর ঘরক নজাই জ্বরতী ॥^৫
 হাটি জেঠে টুংটি খালে ।
 মিচা নামাতে সর্ব্ব কালে ॥^৬
 জাও 'ক নাজাও ঘর মনে
 জাত্রা কবে সনির ক্ষণে ॥^৭
 জদি নমবে পাই ভয় ।
 ফুৰন্তে ফুৰন্তে হাৰাসান্তি হয় ॥^৮
 দধি মধু ঘৃত স্কৃত তণ্ডুল ।
 স্কৃত চামর স্কৃতবর্ণ ফুল ॥^৯
 বেষ্টা নাৰি স্কৃতবি কণ্ঠা ।
 জাত্রা কালে ইসব ধন্থা ॥^{১০}

৩. ছ দক্ষিণ নাশক বায়ু সঞ্চাল ॥

৪. ছ জিনিবে..... ।

৬. ছ ...টুংটি...মিচা নহয় সর্ব্বকালে ॥

৭. ছ যাও কি - যাও কবে মনে

১০. ছ ফুলটা নাৰী... ।

দ্বিজ গো মূত্র দক্ষিণে থৈবা ।
 সাফল মিনক বামত লৈবা ॥^{১১}
 আগ কবি দিব দক্ষিণ পার ।
 জৈকে লাগে তৈকে জার ॥^{১২}
 সর্পৰ ভাল জদি দক্ষিণে জাই ।
 সৰ্ব কাৰ্য্যত তাৰ ভালক পাই ॥^{১৩}
 আক মধ্যাহ্ন গুৰু চোঠা ।
 মঙ্গলে প্রহৰ সোম ॥^{১৪}
 .....
 শনি ত্রিতীয় কালে ক্ষন এৰে ॥^{১৫}
 পূবে শনৈচ্ছবে পাতিলা ফান্দ ।
 অগ্নি দিসক বাক্সিলা চান্দ ॥^{১৬}
 দক্ষিণ দিসক বাক্সিলা বৃধে ।
 নৈঋতে গুৰুএ মৰম সাধে ॥^{১৭}
 পচিমে আকা বায়বো মুকা ।
 উত্তৰে মঙ্গল কৰিবা সন্ধা ॥^{১৮}
 অষ্ট দিসৰ কই বহু ।
 ইসান দিসক বাক্সিলা বাহু ॥^{১৯}
 জ্ঞানি শুনি জাই নৰে ।
 আপুনি মৰে যমক ধৰে ॥^{২০}

১. ছ সজীৱ মিনক... ।
 ১৩. ছ .....সৰ্ব কাৰ্য্য তাৰ শুভক্ষণে পায় ॥
 ১৮. ছ উত্তৰে কুজা... ।
 ১৯. অষ্ট.....বহু ?
 ২০. 'ব' দিছৰ অতিহিত্ত প্রবচন :

খ পূবে গধূলি পচিমে উষা । উত্তৰে মধ্যাহ্ন দখিনে নিষা ॥
 আক গুৰু শনি মঙ্গলবাৰ । দখিন দিমে পৰানক সাৰ ॥
 সোম্বা সন্ধ্যা বুধা বামে । হলোএ লক্ষা জিনিলা বামে ॥

মঙ্গলবাৰে থাৰা কৰাই । জনমবাৰে তেল যমে থাকে ডৰাই ॥
 নৰা গজা বিছা চাই । বৎসৰ বতিস ঘোৰা বই ॥
 চৌবিচ বলধ সোলে চাগল । পটি শুনি বৰাহ ভৈলি পাগল ॥
 জন্ম যত্না লগ্ন জোৰা । বৰাহ মিহিৰে নশালে ওৰা ॥
 জাহ্না সমুদত চাৰিব কাম । আন্ধাৰ ঐসধ লোক পাই ॥
 জাহ্না সমুদত জাপি পৰে । গ'হৰ বগ্ন থসিয়া পৰে ॥
 বাৰ চালে লাগ কাপৰ ফাটে । তাৰ মূণ থসিব হাটে বাটে ॥
 কাক সগুন আগে চলে । সত্ৰৰ সৈন্তক মাৰিব বলে ॥
 জদি সগুন কাক পাচত জাহ । আপুনাৰ সৈন্তক আপুনে খাই ॥
 পুথত নহ পুৱা দহ । অশ্ব পাঞ্জৰে জাই । যুদ্ধ যাত্ৰা সমুখে পাই ॥
 আপুনাৰ সৈন্ত বাহুৱে খেদি খেদি খাই ॥
 বুধ গুৰু বৃহস্পতিয়ে লোন । ... ॥

শুক্ৰে চাউল চোবাই । সনিএ পোৰা মাচ খাই ॥

জখা জাই তথা পাহ । অসিদ্ধিকৰ সিদ্ধি কৰাই ॥

৬. সোমে বুধে মূৰ খুৰাই । মঙ্গল বাৰে থাৰা কৰাই ॥

জদি হয় অপৰে পৰে । তেবে কন্দ কৰিবি শুক্ৰবাৰ ॥

প্ৰতি নিতে তেল খুসিবা জাই । জম বাজা থাকে ডৰাই ।

খ' পাঠৰ পৰা লোৱা হৈছে ।

অথ গৃহ লক্ষণম্*

ধ্বজৰ উত্তৰ গজৰ পূব ।
 সিংহৰ পশ্চিম আতি সুভ ॥^১
 ঘৰৰ দখিন পাই জেব ।
 সৰ্ব সিদ্ধি কৰাৱে তেবে ।^২
 জতেক কৰা ততেক লবা ।
 তাৰ তিনি জোখা মাঙলি লবা ।^৩
 পূবা পশ্চিমাকৈ সাজিবা ঘৰ ।
 অকাল মৃত্যুক নাহিকে ডৰ ॥^৪

* 'উ' পাঠৰ অতিৰিক্ত প্ৰবচন :

বহু ঘৰ বহু নৰ । ডাকে বোলে নকৰ নকৰ ।
 দ বাম কৰিবা চাহ । বকৰা পস্থা কৰিবা গ্ৰাহ ॥
 পূবে গুখুৰি পশ্চিমে খেত । উত্তৰে বাহ দখিনে বেত ॥
 আতিয়াত কঠাল মধ্য আম । তেবে জানিবা বাৰিৰ কাম ।
 পূবে ভৰি তালি উত্তৰে কৰ্ণে কথা । পশ্চিমে দখিনে ঢোলৰ সজ জথা ॥
 গৃহপতিৰ হাত কৰি প্ৰমাণ । দীৰ্ঘ প্ৰস্তুক জুৰি আন ॥
 একত্ৰ জেবে কৰে তিনি ভৰি । ডাকে ঘৰ এহি বুধি কৰি ॥

পাঠান্তৰ : এক এৰি বস্ত্ৰে হৰ । ডাকে বোলে এহি ঘৰ কৰ ।

স্তম্ভ স্তম্ভ নাহিকে থিত । নয় গৃহে তাৰ নাপায় চিত ।
 দুয়ে বিনাসে গোপৰ মান । চাৰি চই কৰে মৰন সোমান ॥
 একে পোৰে মন তিনিএ ধন । পাচে কৰে পুত্ৰৰ কৈল্যান ।
 সপ্তমে দলমে কৰে মন্ত্ৰৰথ সিদ্ধি । ডাকে বোলে এহিলে বিধি ।
 ঘ. নৱে দেবে সাজিবা ঘৰ । এখানি নাটে হুখানি কৰ ॥
 চাল সম কৰি মাডলি দিবা । লঙ্কাৰ বনিজ হাততে পাবা ॥
 জতেক কৰা ততেক লবা । তাৰ তিনি জোখা মাঙলি দিবা ॥
 পূবা পশ্চিমাকৈ সাজিবা ঘৰ । অকাল মৃত্যুক নাহিকে ডৰ ॥
 পূবে বাহ পশ্চিমে বেত । উত্তৰে ভামোল দখিনে খেত ।
 পূবে ভড়াল পশ্চিমে গোহালি । ডাকে বোলে তাৰ সকলে বহিল ॥

পূবে লবা গজাক্রান্তে ।
 দখিনে লবা কথা মাতে ॥৬
 পচিমে লবা জিমাণে পাই ।
 উত্তৰে লবা ঢোল কোবাই । ৬
 পচিমে বাঁহ পূবে বেঁত ।
 উত্তৰে তামোল দখিনে খেত ॥৭
 পূবে ভাণ্ডাৰ পচিমে গোহালি ।
 ডাকে বোলে তাৰ সকলে শুল্লি ॥৮
 মিত সবিয়হ সিত মাহ ।
 গণ্ড যোগত মুকুইবা বাহ ॥৯
 শৰন লাগিলে নসাজিবা ঘৰ ।
 অগ্নি যোগত ধান হোৱে খৰ ॥১০

জ. পূবে হাঁহ পচিমে বাঁহ । উত্তৰে গুৱা দক্ষিণে ধুৱা ॥
 আটাইত কঠাল মথো আম । তেবে জানিবা বাৰিব কাম ॥
 বহু কৰ বহু নৰ বৰ ঘৰ । ডাকে বোলে তাক নকৰ নকৰ ॥
 সৰু সৰুকৈ বান্ধিবা ঘৰ । এটা নালাগে দহোটা কৰ ॥
 'ক' পাঠত নাই, 'খ' পাঠত পৰা লোৱা হৈছে ।

আৰম্ভনী. ছ পাঠ :

জেঠত দৈ আহাৰত থৈ । শাওনে মৰাপাটা খাবা গৈ ॥
 ভাদত ওল আহিনত কল । কাতিত কচুই বাঢ়য় বল ॥
 আঘোনত খাবা চৰাই । পুহত পিঠা মাছত কৰাই ॥
 ফাগুনত মৌ চ'তত ঔ, বহাগত বৰ । ইয়াক খালে পুৰুষৰ গুচে কৰ্মজৰ ॥

এথ দ্রব্যগুণ কথনং

ত্রিফলা দিয়া নিমব চাগ ।
 চাগ চক্রেবে বটিব ভাল ॥^১
 নিষা ভাগে তাক নিয়বত থৈব ।
 প্রভাত সময়ে মাখাত লৈব ॥^২
 হাতে ঘটি ঘটি মাথে মাথিব ।
 সুখাইলে পাহে স্নান কৰিব ॥^৩
 জিহ্মনে কৰিব এটি প্রকার ।
 ক্রোবেক পথলৈ দৃষ্টি তাহার ॥^৪
 বাত সেমে জিতো পিএ পানি ।
 তার চিৰকাল জিহ্মন জানি ॥^৫
 হরিতকি শুঙ্গীলো যনি ।
 তাক খায়া নবে পিরয় পানি ॥^৬
 ডেব যাম গলে খাইবেক ভাত ।
 বল বৃদি অতি পাইবেক গাত ॥^৭
 ইষ্ট দেৱতাক কৰি পুজন ।
 কুণ্ডা তৃষা বুঝি ভুঞ্জিব অন্ন ॥^৮
 মৰনক যদি আছে তৰাস
 অহিত বস্তুক কদাপি নখাস ॥^৯
 ভুঞ্জিয়া পাচে চাগ মাংস খাইব ।
 দেহৰ কাস্তি উজ্জল পাইব ॥^{১০}

৫ ব পৰবর্তী প্রবচন :

ছ. চান্দো ভান্দো ইয়াৰ মূল । সাপ বোগী নাৰায় নদীৰ কূল ॥

৭. ছ ডেব প্রহৰ তৈলে খাব ভাত ।

ভৃগুৰাজ বিষ্টি কেহেবাজব ।
 সকলবো পত্ৰ আনি গুণ্ডি কৰ ॥^{১১}
 দিনে দিনে আঠি দিয়া খাই ।
 পুস্ত হৰে অঙ্গ বাঢ়ি যাই ॥^{১২}
 হাতি পিপলি লোন বাবৰি ।
 মৰিচ হৰিতকি সমভাগ কৰি ।^{১৩}
 মধু দিয়া তাক কৰ অঞ্জন ।
 তেবে দৃষ্টি জাই অৰ্দ্ধ যোজন ॥^{১৪}
 স্মৃতি গুলঞ্চি ভেকুৰি মূল ।
 তিনিকো বাটি কৰিব তুল ॥^{১৫}
 পিপলি দি খাইব যনে ।
 নাথাকয় তাত বোগ প্রমাণে ॥^{১৬}
 ধন্বিয়া পোবোলা লতি তেজপাত ।
 সমভাগ কৰি বাট পটাত ॥^{১৭}
 ক্রাধ কৰি খাইব ইহাব পানি ।
 বাত পিত্ত জৰ হৰিব টানি ॥^{১৮}
 ভাত খাই উঠি খাই তিনি সিলিখা ।
 তাক কি কৰিবে বোগ পিলিকা ॥^{১৯}
 ভোগজিৰা পোটকরা তক মূল ।
 বেলপাত খাইলে নাস হৰে গুল ॥^{২০}
 প্রভাত সময়ে খাইলে সদায় ইহাক ।
 অকচি বোগ নাসে বোলে ডাক ॥^{২১}

১৪ ছ. মধু ... ভোজন । ১৫. ছ ... গুৰুচি ... ।

১৬ ঘ. পিপলী দিয়া যি খাই বিহানে ।

১৭ ঘ. ধন্বিয়া পোবোন লতি ... । সমভাগ কৰি থুদি সিলন্ত ।

২০ ছ. ভোগজিৰা পতৰীয়া আক মূল ।

লোহা চুৰ এক এক নিমু স্মৃতি ।
 চই হুন জামিৰৰ বসেবে ঘুটি ॥^{২৭}
 ডাকে বোলে পাগি দিতল কৰি ।
 খাইলে দেই তাক বিস পাসৰি ॥^{২৮}
 হৃত গুড় লবন তেতেলি সমান ।
 অকচি নাসত ভাল কৰি জান ॥^{২৯}
 জামিৰ বসত লবন মিসলাই ।
 নাসিব অকচি প্ৰভাতে খাই ॥^{৩০}
 বিবন্ধ সাৰক গুণ্ডি কৰিয়া ।
 বশুন সঙ্গেৰে গুণ্ডি কৰিয়া ॥^{৩১}
 দস্তৰ গুণ্ডিত ধৰিব জাস্তি ।
 দাস্তো নসৰে পোকো মৰন্তি ॥^{৩২}
 ইল্ল সমলিয় (?) কৰি সমভাগ ।
 গুণ্ডা কৰিব কৰি অহুৰাগ ॥^{৩৩}
 দিনে দিনে খাইব পাঞ্চৰতি ।
 বোগিৰ বোগ খণ্ডিব আতি ॥^{৩৪}
 গুৰ গুলাঞ্চ ভুঞ্জিব সমভাগে ।
 খণ্ড জল পান কৰিতে লাগে ॥^{৩৫}
 এই কপে অৰ্জিয় কৰিব নাস ।
 উদৰত নকৰে বোগ নিবাস ॥^{৩৬}
 উদফাই চিত্ত সবদ জেবে ।
 কটু তৈল পান কৰিব তেবে ॥^{৩৭}

২২. ছ. লোহা চুৰ্ণ এক এক নিমুৰ স্মৃতি । চাৰিগুণ জামিৰ বসেবে ঘুটি ॥

২৬. ছ. বিবিধৰ গুণ্ডি গুৰা কৰিয়া । বশ সমে পিষ্ট কৰিয়া ॥

চক্ষুত অঞ্জন দাস্তত লোন ।
 উদৰ ভৰিব তিনি কোন ॥৩৩
 উদৰ ভৰিব গুনি গুনি ।
 তেবেসে পাইবা দেহৰ উনি ॥৩৪
 একেবাৰে পেটত নিদিবা ভৰা ।
 আচোক লাভ মুলো হৰা ॥৩৫
 আতত তিতা দাতত সোন ।
 উদৰ ভৰিবা তিনি কোন ॥৩৬
 চক্ষুত পানি নাভিত মল
 ডাকে বোলে নিগৰে নৈগৰ কিহৰ মেল ॥৩৭
 আদাএ শোন্ধন সিলিখাএ মুস্তদ্ধি ।
 তেবেসে জানিবা দেহৰে সুদ্ধি ॥৩৮
 মাসত মাস বাঢ়ে হৃতত বাঢ়ে বল ।
 আগ্না গাথিৰে চল বাঢ়ে মাকত বাঢ়ে মল ॥৩৯
 অস্থাদ মল চপাই আনি ।
 তাৰ কৰি লৈব কাথ পানি ॥৪০
 আক খাইলে জেবে নুগুচে জৰ ।
 ডাকে বোলে তেবে আমি পামৰ ॥৪১
 গুড পিপলি লগে খাই ।
 সকলে অজিৰ্ণক কৰিব চাই ॥৪২

---

৩৪. ছ ... তেবে পাবা উদৰৰ উনি ॥

৩৫. ছ একে লগে উদৰত তুলি দিবা ভৰা । আছোক ভাল পাবা দেহাৰ
 আশা এৰা ॥

৩৬-৩৯. 'ক' পাঠৰ পৰা ।

ঘেলপাত ঘিলা গমাৰি পাত
লাগনিয়ৰি মূলক পাই।
কথ কৰিয়া সৰিবে ভুঞ্জিয়া -
কফ বাত কৰা ঠাই ॥^{৪৩}
বাসকাৰ বস মধু সহিত।
খাইলে নষ্ট কৰে বক্ত পিত্ত ॥^{৪৪}

অথ নাগলক্ষণ*

ভাদ্ৰ আদি কৰি পূবক শিখা।
সোৱে নাগ চৌদিসা ॥^১
তিনি মাসক কৰিবা ভাগ।
বাম কাতি সোৱে নাগ ॥^২
নাগ লোকত সাক্ষিবা ঘৰ।
পিঠি ভাগে থাকি কুসি কৰ ॥^৩

৪৩. ক পাঠৰ পৰা।

৪৪. ব পৰবৰ্তী প্ৰবচন ঘ পাঠৰ পৰা:

বনস্তৰ হুথ জুৱতি ভালি। দিত কালৰ তুলি নিহালি ॥

বাৰিসা কালত বৃপৰ জল। গৃহত চন্দন আতি দিতল ॥

ঙ' পাঠৰ পৰা: আঠত তিতা দাঁতত লোন। পেট ভৰাবা তিনি কোন ॥

কণ্ঠে কচু নাভিত তেল। তাকে বোলে বৈজ্ঞ পেল বা

নেগেল ॥

‘জ’ পাঠৰ পৰা: সোমে শোকত মজলে তিতা। তাৰ হুণ্ডে বহ চিত্তা ॥

বুধে গুড় গুৰুএ নৈ। শুক্ৰবাৰে খাব আখৈ ॥

শনিবাৰত আমৰা খায়। সকলে কাৰ্য্যৰ সিদ্ধি পাই ॥

* ‘খ’ পাঠৰ পৰা লোৱা হৈছে।

‘ছ’ পাঠ: ভাদ্ৰ আহিন কাৰ্ত্তিক মাসে। পূৰ্ব শিৰে নাগ বাম পাশে ॥

আষন পোষ মাঘক লৈয়া। দক্ষিণ শিৰে থাকয় শুইয়া ॥

ফাগুন চৈত্ৰে বৈশাখ মাসে। পশ্চিম শিৰে নাগ থাকয় ॥

জ্যৈষ্ঠ আহাৰ জ্যৈষ্ঠ মাসে। উত্তৰ শিৰে নাগ বসে ॥

শোণ নাগ বাম পাশে। জৰে চৰে তিনি মাসে ॥

নাগৰ কোণাত সাজিবা ঘৰ। পৃষ্ঠি ভাগে কুৰি কৰ ॥

কুণ্ডলকথ-লক্ষণ*

নিদ্ৰা কৰে সন্ধ্যা বেলা ।
 পদ্মা নাখাই ধোজে ভালা ॥^১
 স্নান কৰি থিয়াই পাৰে পাত ।
 ভাত নাপালে ঘৰ্নিয়াকক মাৰে তাত ॥^২
 ছতাহ কৰে ভোজনৰ বেলা ।
 দৰিদ্ৰৰ চিন তাৰ ডাকে কহিলা ॥^৩
 কৃষ্ণ বস্ৰ দেখি খন্দা ভৰি ।
 মুখ দাস্ত নোধোএ চিকন কৰি ॥^৪
 মৃদু জনৰ মুমুনে হাক ।
 দুখৰ চিন কহিলা ডাক ॥^৫
 সুখা মুণ্ডে জিতো বিবন্ধে সোএ ।
 দন্দ কৰে নিতে বাপে পোএ ॥^৬
 পিঠিত পিৰাত বজাই ঢাক ।
 মুৰখ নাহি কহিলা ডাক ॥^৭
 মাতে মিচা কৰে চোৰ ।
 গোবৰ্দ্ধ জনক বোলে ঘোৰ ॥^৮
 দিনে জাই জুবতিৰ সাল ।
 ববসি বাই দিপৰ বেলা ॥^৯
 বাই তোকেৰি বাই তাল ।
 ভাতে নাতে সৰ্ব্বতি কাল ॥^{১০}

---

* '৬' পাঠৰ পৰা লোৱা হৈছে ।

সুপুৰুষৰ লক্ষণ*

সৰ্ব সাহস উদ্ধাৰি আনিলা ডাকে ।
 নিজ কাহিনি ত্ৰি পুৰুষৰ লক্ষণ সাৰ ।
 কহন্ত ডাকে কবি বিচাৰ ॥^১
 নানা প্ৰকাৰে কবি উদ্ধাৰ ।
 গ্ৰহ গতি গন কৰি বিচাৰ ॥^২
 কাপাকাপি জাব মাথাৰ কেস ।
 পুৰুষৰ লক্ষণ আতি বিসেস ॥^৩
 পায়ৰ গগনে জিতো ভবি দেখে ।
 তাহাৰ খ্যাতি দসোদিসে লেখে ॥^৪
 গম্ভিৰ নাভি গম্ভিৰ মাত ।
 দিবল হাছ জাব উচল দাত ॥^৫
 হিয়াখাল জাব অন্তৰ খান ।
 ছুই গোটা চক্ষু বক্ত বৰ্ণ ॥^৬
 গলত বেথা কুকুৰা কান ।
 সেইহে জানিবো বেদৰ জান ॥^৭
 হাত পায় জাব আৰকত দেখি ।
 তাহাৰ খ্যাতি দসোদিসে লেখি ॥^৮
 তাহাৰ খ্যাতি দসোদিসে জাই ।
 গোত্ৰ কুটুম্ব থাকিবেক চাই ॥^৯
 অল্ল আহাৰ জাব নিদ্ৰা খিন
 সিতো পুৰুষৰ লক্ষণৰ চিন ॥^{১০}

* ৬ পাঠৰ পৰা লোৱা হৈছে ।

৩ গ. কাপাকাপি ... ।

৪ চ. পায়ৰ সাগৰ জাব ভবি দেখে ।

৫ গ. দিবল ভুজ উচলা দাত ।

৬ গ. সিহেৰে হিয়া খাল । সিতো পুৰুষৰ লক্ষণ ভাল ॥

১০. গ. পাকবেথা উদৰে জাব । লক্ষণ বেৰত সাবিত লবি ॥

বহি থাকোঁতে নানান মন ।
 সিতো পুকুৰ নৈৰিবেক ধন ।^{১১}
 গজ কপাল চক্ষু ধেলা ।
 শ্বখে জাই তাৰ সৰ্ব্ব কাল ॥^{১২}
 খঞ্চখঞ্চ নকৰে ভোজনৰ বেলা ।
 আপোনাৰ কাৰ্য্যত নকৰয় হেলা ॥^{১৩}
 হাত পায় পথালে চিকন কৰি ।
 অচলা লক্ষ্মী থাকে আৱৰি ॥^{১৪}
 বোলন্ত ডাকে জানিবা ভাল ।
 শ্বখে জাই তাৰ সৰ্ব্বকাল ॥^{১৫}

নাৰিৰ লক্ষণ*

পুকুৰ লক্ষন সমাপতি কৰি ।
 নাৰিৰ লক্ষন ডাকে কহে বিচাৰি ॥^১
 স্বামিত ভৰতি গম্ভিৰ নাসা ॥
 বোলন্ত ডাকে লক্ষ্মীৰ বাসা ॥^২
 সমান গম্ভিৰ গতি মনে মাত ।
 খুঁধা বুজিয়া স্বামিক জাগাই ভাত ॥^৩
 বামহাতে পৰসে লোন ।
 লক্ষ্মী নাচাবে হবৰ কোন ॥^৪
 জাকে তাকে কৰে পৰিহাস ।
 বোলন্ত ডাকে লক্ষ্মীৰ বাস ॥^৫
 বস্ত্ৰ কেস পায় চিকন দেখি ।
 মাথাত ওৰনি লজ্জা অতি আখি ॥^৬

---

* '৬' পাঠৰপৰা লোৱা হৈছে ।

আপোনাৰ কথাক নকটৈ পৰত ।
 ডাকে বোলে লক্ষ্মি থাকিবে ঘৰত ॥^৭
 স্তাম তম্বু জাৰ ললিত কেস ।
 মুখত মধুৰ আতি বিসেস ॥^৮
 কঙ্কাল চুতি জাৰ দিঘল উক ।
 হাত পায় বজা জুবতি মध्ये সৰু ॥^৯
 দিবা থাকন্তে লগাই বাটি ।
 নদিৰ পানিক নাজাই ৰাতি ॥^{১০}
 সাক মাচ জিতো দিনতে বাচে ।
 সেই ঘৰত জানিবা লক্ষ্মি আছে ॥^{১১}
 সৰস্বতি মুখে কহন্ত ডাকে ।
 বুঝাই বুঝাই ৰাখিবা তাকে ॥^{১২}
 তথাপিতো জদি নধৰে বোল ।
 সিভো স্নিক নচপাইবা কোল ॥^{১৩}
 জানা নিস্ত কৰি কহিলো সাৰ ।
 ডাকৰ বানি ব্ৰহ্ম বিচাৰ ॥^{১৪}
 খণ্ডা জিভা ভিষ্ম গ্ৰাস ।
 তাইক দেখি লক্ষ্মিৰ ত্ৰাস ॥^{১৫}
 কাথত কলচি কহন্ত কথা ।
 তাই পাইবে নাহিকে বেথা ॥^{১৬}
 পাৰ্শ্বৰ ঘাটক একলে জাই ।
 চলে চণ্ডে পুৰুষৰ মুখ চাই ॥^{১৭}
 কাতিকুতি কৰি দৰসায়ে পিঠি ।
 বোলন্ত ডাকে তাইৰ দুষ্ক দৃষ্টি ॥^{১৮}
 কৃষ্ণবৰ্ণ নাৰি জদি বুদাতা হয় ।
 সৰ্বদাই তাৰ পাসণ্ড আন্নয় ॥^{১৯}

গলভ বেথা পসিঙ্গা থাকয় ।
 তাইক দেখি লক্ষ্মি পলাই উয় ॥^{১০}
 মাজ খাল পুট পিঠি খাল বেচা ।
 ডাকে বোলে তাইক সৰ্ত্তবে বেচা ॥^{১১}
 ডিম্ব বান্ধি মাৰে ভাতৰ গ্ৰাস ।
 তাই দেখিলে লক্ষ্মিৰ ত্ৰাস ॥^{১২}
 বোলন্ত ডাকে অতি ছুট্টি তিৰি ।
 সিতো গৃহস্তৰ নাহিকে চিৰি ॥^{১৩}
 উদৰ বাৰিবে অঙ্গহিন ।
 সমুৰ মৰিবে তাইৰ তিনিদিন ॥^{১৪}
 কটি কঙ্কালে হৈবেক থূল ।
 বোলন্ত ডাকে বিধোআ শূল ॥^{১৫}
 সাত-পাঞ্চ পুৰসে থাকয় বৈৰি ।
 এতেকে জানিবা তাই নিজপতি এৰি ॥^{১৬}
 কুৰকুতা মুৰি মেচেকা পিঠি ।
 উলতি-পালতি মেজক দৃষ্টি ॥^{১৭}
 বোলন্ত ডাকে শুনিয়ো বানি ।
 ধান খুন্দাবা আনাবা পানি ॥^{১৮}
 জিতো ঘৰে থাকে কুৰকুতা মুৰি ।
 খাইবাক নাপাইলে ভাঙ্গএ হাবি ॥^{১৯}
 মাতে মিচা কৰে চোৰ ।
 মাতিলে ধৰে তিনিতা মোৰ ॥^{২০}
 হাপামুখি চোতাল হান পিঠি ।
 তাই কিচো নাজানে বনৰ দৃষ্টি ॥^{২১}

স্বামি থাকন্তে তাই বোলন্তু তই ।
 লক্ষি বোলে তাৰ ঘৰে নাথাকে মই ॥৩৭
 উচল চাল দাতিনি ভিৰি ।
 সিতো গৃহন্তৰ নাহিকে চিৰি ॥৩৮
 ছুই ভিৰি দমৰাৰ হাল ।
 সিতো গৃহন্তৰ নাহিকে ভাল ॥৩৯
 কুব-কুতা য়িৰি হেপ্ৰেৰা দাতি ।
 জৈতে তৈতে ফুৰে মিচা মাতি ॥৪০
 পিঙ্গলা বন্ন পাতাল ওঠ ।
 কোনে সহিবো তাইৰ মাতৰ চোট ॥৪১
 পন্থত চলন্তে ভৰি থলুকা বাজে ।
 হাদিৰ মেলত তাই নামাতে লাজে ॥৪২
 স্বামি মাতিলে তাইৰ পেতত থঙ্গ ।
 ডাকে বোলে তাই বড কুলক্ষন ॥৪৩
 স্বামিক দেখিলে তাই তেৰ কৰি চাই ।
 তাইক কৰিবা বান্ধৰ দাই ॥৪৪
 চকলা মুখি ধাবাহান পিঠি ।
 উলতি পালতি মেলক নৃষ্টি ॥৪৫
 সিতো ভিৰিক নকৰিবা ঘৰনি ।
 ধান থলুকা আনবা পানি ॥৪৬
 মূৰ পিঠি ধোপেকা ভিসন ।
 সিতো ভিৰি বৰ কুলক্ষন ॥৪৭
 ভাঙ্গে বেৰা ধোহে চাল ।
 ভাতে নাতে সৰ্ব্বতি কাল ॥৪৮

৩৭ স্বামীৰ কথাত তাই নামাতে লাজে । [মৌখিক প্ৰবচন]

৩৮ তাইক কৰিবা বান্ধীৰ বাই । [" "]

টোকনৰ গুণ*

বুৰা সকলৰ কথা শুন।
 টোকনৰ নওটা গুণ ॥^১
 লগে কোনো নাই কৰিবি সাৰ।
 লাকুতিত বান্ধিবা ভাব ॥^২
 পুয়া হ'লি জাবা নিআৰ সাৰি।
 পিৰা নাপাইলে বহিবা পাৰি ॥^৩
 ওলাল সাপ পেলাবা মাৰি।
 টোকনে জানা লগৰ মৈতাৰি ॥^৪
 হাতৰ সখা পানিৰ জোখা।
 দেখিলে কুকুৰ নাচাপে পাসা ॥^৫
 সত্ৰু জনে নপাইবো আস।
 সকলে কৰিবো মনে ত্ৰাষ ॥^৬

---

* 'উ' পাঠৰ পদ্য লোৱা হৈছে।

ওপৰাঞ্চ

ডাকৰ জন্ম আৰু মৰণ

লেহিডঙৰা ডাবৰ গাও । সাতশ সাতোটা পুখুৰী নাও ॥
লেহিব তিৰী পৰবাগ ্ৰজে । ভইদাৰ দামৰাই বিনা শিঙে যুজে ॥
সেই গাৱত উপজিল ডাক । উপজিয়া ডাকে বোলে বাক ॥
ডাকৰ বাপেবৰ সাতোটি ভাই । ইয়টিৰ লৰালুৰি সৰুটিৰ নাই ॥
এদিন আসিয়া মিহিৰ মুনি । অতিথি স্বৰূপে বৈলা আপুনি ॥
শাহ বোল অতিথি বাপা । টং ৰাখিবা গৈছি সাতোটি আপা ॥
ঘৰত নাই মুনিহ লোক । কেন্‌কৈ বাপা সুধিম তোক ॥
নালাগে চাউল চক নালাগে জুই । খেৰ এমুঠি দিয়া তাতে মাথো শুই ॥
গধূলিৰ অতিথি সাক্ষাৎ ঈশ্বৰ । অতিথি মুমুধিলি কিহৰ ঘৰ ॥
শাহ বোলে সৰজনী আই । তোৰ লগত একো চা-চলি নাই ॥
বৰ কামক পাচে কৰ । অতিথি বাপাৰ আলম্বৰ ॥
বেটাৰ ৰূপালে নাহিকে পে । অতিথি পূজি চলি কোলাত লো ॥
শাহৰ কথাত পাইলেক ভাল । অতিথি বপুৰাৰ ধৰিলা আল ॥
পাচে ছুখ কৰি বোলয় বচন । অপুত্ৰনী নাৰীৰ জীৱন নিফল ॥
তুই হৈয়া মিহিৰে দিলা বৰ । পুঃ এক হৈবে মোৰ সমসৰ ।
পোহাইল ৰজনী মিহিৰো গৈলা । শুনা হবে যেন কথা ভৈলা ॥
আজকালি কৰি য়েবে দশমাস ভৈলা । কেনমতে পুত্ৰ হৈবে
গুনিবাক লৈলা ॥
কামৰ-কুচলীয়াই সোধে আই বাই । ভোৰ গাৱত দেখো একো
বেদনা নাই ॥
আই বাই বোলো তুই ভৰিত ধৰি । সকলো নাথাকিবা নিজাত পৰি ॥
থাক ধিৰ হই চিন্তা নকৰিবি । বেদনা হলে সবাকো জান দিবি ॥

প্ৰসন্ন হৃদয় মাতৃ অনুখ । ভাবিছে দেখিব পুত্ৰৰ মুখ ॥
 ৰাজশেৰে গাৱ নহয় থিব । অন্ন অন্ন কৰি বহয় কষিব ॥
 অৰ্দ্ধৰাজ হই মাক ডাক দিলা । পোহৰ নেদেখি অসন্তোষ ভৈলা ॥
 এহি বুলি ডাকে বন্ধুগন সঙ্গে । ঘিলাখেল আৰম্ভিলা অতি বৰ বঙ্গে ॥
 একদিনা ৰাজ্য কৰিলক মন । দূতক মাতিয়া কহে যাহ এতিক্ষণ ॥
 কোনদিনা ক্ষৌৰ কৰ্ম পায় কৰিবাক । ডাকত সুধিয়া মোক কহিবি
 বার্তাক ॥
 ৰাজ্যৰ আদেশ দূত শিৰোগত কৰি । ডাকৰ সমীপে দূত গৈলন্ত লববি ॥
 বন্ধুগণ সমে ডাক খেলাইলা ঘিলাক । ৰাজ্যৰ বার্তাক দূতে কহিলা
 প্ৰত্যেক ॥
 দূতে বোলে সৰ্বজ্ঞান ডাক শুনা । ক্ষুৰ কৰ্ম কৰিবাক দিনবাৰ গুণা ॥
 ডাকে বোলে পাতঘিলা মাৰো খেলাই । ক্ষুৰ কৰ্ম মঙ্গলৰ আগে
 পিছে পায় ॥
 ডাকৰ বচন শুনি দূত চলি গৈলা । ৰাজ্যৰ আগত বার্তা কহিবাক
 লৈলা ॥
 অৰ্থ কৰিবাক ৰাজ্য নোৱাৰি বোলে দূতক । পণ্ডিত ব্ৰাহ্মণ আক
 আনহ গণক ॥
 ভাল ভাল গণক ব্ৰাহ্মণ সবে আহি । সোমে বুধে ক্ষুৰ কৰ্ম কৰিবাক
 পায় ॥
 এহি বুলি ৰাজ্যত বুজাইলা মৰ্মত । জী থাকে যদি ডাক ভাবিলা
 মনত ॥
 আমাৰ জীৱিকা সবে গুচিব তাবত । ডাকক মাৰোহো সবে স্নান
 সময়ত ।
 সকলো শিশুক মাতি আনিলা গণক । ৰাখিব নোৱাৰি ডাক
 আসিলা মনক ॥
 ব্ৰহ্মপুত্ৰ ভাৰে আহি ৰাখিলন্ত আৰি । সকলো শিশুৰ লগে মিলে
 জাপ মাৰি ॥

দেখে শিশুসব জাপ মাৰিলন্ত ডাক । হেছা মাৰি ধৰিলন্ত কেহো
নেদে হাক ॥

মাজক লাগিয়া সবে নিলে মাৰি ঢকা । আজি ধৰি হয়ইহে ব্রহ্মপুত্ৰ
ডকা ॥

উত্তম ব্রাহ্মণ ঘৰে জনম ধৰিল। এদিন এক দুপৰিতে এটি শাপ্ত কহিল। ॥
ইন্দ্র চন্দ্র সূৰ্য্য কোম আসি আছে দেৱ । কিবা তাহাৰেমে মায়া
নাজানিলো কেৱ ।

সকলো প্ৰাণয়ে সিটা অদ্ভুত মানিয়া । অহিংসক ডাক শিশু
পেলাইলা মাৰিয়া ॥

ডাক মৰে আপোন বুদ্ধি । অপবাত মৃত্যুত তেৰাত্ৰ শুদ্ধি ।
চৰণে জানে মৰণৰ ঠাই । নাও ভৰা দি ডাক মৰিব যায় ॥
সাত পাঁচ শিশু সন্ম কৰিল। মেল পদ্যৰ মৃণাল তুলিব গেল ॥
পদ্যৰ গাহক কটক বিস্তৰ । মোনা। তুলিব লাগয় ডৰ ॥
ডাকে বোলে ভয় নকৰিবা ভাই মই মোলান তোমো সবে
থাকা চাই ।

মনৰ উল্লাসে দিলা বৃষ । মোলানৰ গৈ নাপাইলা ওৰ ॥
আটাই হাত কেশে লাগিয়া জেট । উঠা নোৱাৰি কৰে ছটফট ।
ভোজন গমন মৰণ বাণী । ডাকে বোলে মই ইহাক নাজানি ॥
ডাক মৰে আপোন বুদ্ধি । অপবাত মৃত্যুত তেৰাত্ৰ শুদ্ধি ।
পদ্যৰ পাতত নখে লেবিল। সেই পদ্যখানি ভাসি উঠিল। ॥
অকপিত সেই কথাই ভৈলা বিধি । অপবাত মৃত্যুত তেৰাত্ৰ শুদ্ধি ॥

*

*

ই সি বোলে পুত্ৰ ভৈলা জাত । উপজিয় ই মাতে সাক্ষাৎ ॥
যৰ ভাই বোলে মোৰ কথা ল । চক ভৰাই তাক খেৰৰ মাজত থ ॥
ভাতৰ বচনে তাক খেৰৰ মাজে থৈলা । শুনিও পাছে যেন কথা ভৈলা ॥
তিনি দিন অস্তে কৰিলা মেল । যৈত শিশু থৈছে খেৰ কাটিব গেল ॥

খেৰ কাটি ধোৱে এক মুঠা ছই মুঠা । কতো ধোৱে চাৰি পাচ মুঠা ॥
 গায়ন বান্ধিলে হোৱে ডাঙৰ সৰু । কেনেকৈ গায়ন সমান কৰো ॥
 ডাকে বোলে খেৰ কাটা তিনি মুঠি । ভেহে দেখিবা গায়ন গুটি ॥
 গোটে তিনি মুঠা বান্ধিলা খেৰ । নাহিকে লঘু নাহিকে বৰ ॥
 ডাকৰ কথা সত্য পাইলা । কোনে মাতে বুলি চাহিবে গৈলা ॥
 পূৰ্বৰ ঠাইতে শিশুক পাইলা । কোলে সাৱটি ঘৰক নিলা ॥
 উপজিয়ে মাৱক দিলা ডাক । সেহিসে নাম ভৈলা ডাক ॥
 ডাকৰ জন্ম শুনি মিহিৰ মূনি মোৰ পুত্ৰ হৈছে বুলি আসিলা আপুনি ॥
 শিশু সব সঙ্গৈ উমলি আছে । দেখিয়া মূনি মুখিলা পাছে ॥
 কোন পিতা তোৰ কোন হয় আই । স্বৰূপ কৰিয়া কহ বুজাই ॥
 ডাকে বোলে পিতা নকৰা চিন্তা । কুমাৰণী আই তুমি হোৱা পিতা ॥
 তোৰ মুখে জানো মোৰ পুত্ৰ তই । মোৰ কান্ধে উঠ লৈ যাও মই ॥
 ডাকে বোলে পিতা স্বৰূপ বুজা । মই গোচৰীয়া তুমি হোৱা বজা ॥
 কলো মাটিত । বগালে তাৰ তাতিত ॥
 মাটিৰ গিৰিয়ে পাইনে তাতিৰ গিৰিয়ে পাই ।
 প্ৰবণ কৰিয়া কহা মোত বুজায় ॥
 মূনি বোলে জড়ৰ চেতনা নাই । যাৰ মাটি হয় সেয়ে নিজে পায় ॥

*

*

*

শুনিয়া মূনি বোলন্ত চাই । তোক জিনিব নোৱাৰো মই ॥
 কান্ধৰ পৰা মাটিত থৈলা । মুখে চুমা দিয়া হাসিবে লৈলা ॥
 মাতৃৰ লগত তুমি কৰিও বাস । আজিৰপৰা তোৰ এবিলো আশ ॥
 এহি বুলি মূনি গৃহক গৈলা । ডাক জন্ম কথা সমাপ্ত ভৈলা ॥ *

খ. শব্দ নির্দেশিকা

(কাৰত থকা সংখ্যাই পৃষ্ঠাৰ ক্ৰমাংক নিৰ্দেশ কৰিছে)।

অ

অকাটন ১৫ কাটন নোহোৱা, যি কটা-
বীৰ ধাৰ বা চোথ নাই, কাটন
বিহীন।

অগ্নিদিন ৭৭ অগ্নি:কোণ; পূব আৰু দক্ষিণ
দিশৰ মধ্যস্থিত কোণ, অগ্নি দেৱতাৰ
ঘাৰা অধিষ্ঠিত দিশ, = অগ্নিদিশ।

অগ্নিযোগ ৫০, ৮০ শিবি-নক্ষত্ৰাদিৰ
সংযোগত সৃষ্টি হোৱা যোগ বিশেষ।

অঙ্ক ৮১, ২০, হাত-ভৰি আদি দেহাংশ,
অৱয়ব, দেহৰ বিভিন্ন অংশ।

অচলা লক্ষ্মী ৮৮, শোভাগাৰ দেৱী লক্ষ্মী
অবিচলিত ভাবে অধিষ্ঠিত অৱস্থা,
= অচলা লক্ষ্মী।

অৰ্জি ৮৩, ৮৪, হজম নোহোৱা, অপাক
যোগ, = অজীৰ্ণ।

অজ্ঞাধ্য ৭৬, ইশবৰৰ ৰাজ্য আৰু
ৰাজধানী, = অজ্ঞাধ্য।

অজ্ঞন ৮২, ৮৪ কাজল, চকু বজ্জন-
কৰাৰ সামগ্ৰী, প্ৰসাধন দ্ৰব্য।

অধিকাৰি ৬৬, অধিকাৰ বিশিষ্ট; স্বামী;
গিৰি; মালিক, = অধিকাৰী।

অনাজু:ক ৬০ যুদ্ধ বা যুদ্ধ নোহোৱা কৈ,
= অনাযুদ্ধে।

অনাঠ ১, অ + নাঠ, হানি বা ক্ষতি
নহয়।

অনালোৱ ১৮, লো বা লোহা নোহো-
ৱাকৈ।

অনিত্য ৫, অ + নিত্য, অস্থায়ী, ধ্বংস-
শীল, নশ্বৰ।

অন্তৰাগ ৮৩ অন্ধা, আস্থা; শ্ৰুতি
আসক্তি, আদৰ।

অন্তৰাশা ৫৩, সপ্তদশ নক্ষত্ৰ, সৰ্পাকাৰ
আৰু সপ্ত তাৰকাবিশিষ্ট নক্ষত্ৰ
বিশেষ; অমৃতবাহুৰ অধিষ্ঠাত্ৰী
দেৱতা মিত্ৰ।

অন্তৰ ৮৭, মধ্যভাগ, মাজ অংশ অৰ্থাৎ
ককীল।

অন্তৰ ৩৩ দূৰ কৰা কাৰ্য্য, আন্তৰ
কৰা কাৰ্য্য।

অন্তে ৬৯, শেষত, মৰণৰ পিছত, মৃত্যুৰ
পিছত।

অন্ধ ৬০, দুয়োটা চকুৰে সম্পূৰ্ণভাবে
নেদেখা হোৱা অৱস্থা, দৃষ্টিহীন।

অন্ধলা ১২, অন্ধ মাহুৰ, যি মাহুৰে

ছয়োটা চক্ৰে সম্পূৰ্ণভাৱে দেখা
নাপায়।

অৱ ৮১, ভাত, আহাৰ্য্য ভব্য।

অপৰানি ১৭, ২০, অপৰাধী, দোৰী।

অপূৰ্ব ৫৬, ন+পূৰ্ব, অভূতপূৰ্ব, আশ্চৰ্য্য,

চমৎকাৰ, = অপূৰ্ব।

অপোচ ১২, স্থি-মেলি কাম নকৰা।

অভিপ্ৰাই ৩৭, ইচ্ছা, অভিক্ৰি, উদ্দেশ্য,
মনোভাৱ, = অভিপ্ৰায়।

অভিমানি ৭০, ৭১, আত্মমৰ্যাদা সচেতন
লোক; গৰ্বিত, অহংকাৰী, =
অভিমানী।

অভ্যাস্তবে ৩, ভিতৰত, অন্তঃপুৰত, =
অভ্যাস্তবে।

অবস্যকে ৫৮, নিশ্চিতভাৱে, নিঃসন্দেহে,
নিঃসংশয়ে, = অবশ্যকে।

অমোলা ৬, যাৰ মূল্য নিকপণ কৰিব
নোৱাৰি, মূল্য দিলেও যি অপ্ৰাপ্য,
= অমূল্য।

অকচি ৮২, ৮৩, ন+কচি, কচিব অভাৱ,
আহাৰত অশ্ৰুৱিত্ত কপ ৰোগ
বিশেষ।

অৰ্থ ৬৪, ধন, টকা-পইচা, ধন-সম্পত্তি।

অৰ্ধবোজন ৮২, এৰোজনৰ আধা অৰ্থাৎ
প্ৰায় ২.৬ কি. মি:

অৱশ্যে ৩৪, ৫৩, নিশ্চিত ভাবে, দৃঢ়
ভাৱে।

অগ্নিলা ৫৩, যাত্ৰা বিঘ্নত অন্ততঃচক
নক্স বিশেষ, নহম নক্স, ইয়াৰ
আকাৰ চক্ৰৰ নিচিনা, অধিপতি

সৰ্প। এই নক্সত অগ্নি লাভকৰা
জাতকৰ জীৱনত বৃথা-ভ্ৰমণ, দৃষ্ট
চিন্ততা, ক্ৰোধপৰাৱণতা আৰু
অসন্তোষত বৃথা কষ্ট ভোগ কৰে, =
অগ্নিলা।

অৱসো ৫৭, ৬১, ৬২, নিশ্চয়ে, = অৱশ্যে।

অষ্টদিশ ৭৭, পূব, পশ্চিম, উত্তৰ,
দক্ষিণ, বায়ু অগ্নি, নৈঋত, ঈশান,
= অষ্টদিশ।

অষ্টমে ৫৬ ৫৮, লগৰ অষ্টমত।

অদেষ ৫৭, অনেক, বহুবিধ, অসীম,
= অশেষ।

অস্তাদশ মূল ৮৪, ঠাঠৰ বিধ নিপা,
= অষ্টাদশমূল।

অহিত ৮১, অমঙ্গল, অন্তত; প্ৰতিকূল,
শত্ৰুভাৱাপন্ন।

আ

আই ২২, মাতৃ, আৰ্য্যিকা, মাই, মা।

আই ৩৪, অৰ্জন, উপাৰ্জন = আয়।

আউল-বাউল ৩৪, বিশৃঙ্খল, অবিবাস্ত।

আউস ৬২, আয়ুস, আয়ু, জীয়াই থকা
কাল = আয়ুস।

আউসি ৭৬, আউসী, অযাংগ্ৰা, আউহী,
<সং অমায়াদী।

আক ৫৮, ৭৪, ৭৭, <সং অৰ্ক>
অৰ্ক> অগ. আৰু, স্বৰ্ঘ্য, বেলি।

আকা ৭৭, স্বৰ্ঘ্য ৰবি, আদিত্য, <সং
অৰ্ক।

আকাশ ৭২, আকাশ, নভোমণ্ডল, গগন,
অন্তরীক্ষ ।

অ'বি ৮২, চকু, লোচন, নয়ন, < সং
অক্ষি ।

আগা ১৭, ২৮ আগ, সমুখ ।

আগে ৭৬, আগত, অগ্রভাগত ।

আজান ৭৪, আঘণমাহ, আঘোণ মাহ,
= অগ্রহায়ণ ।

আচে ৪৭, ৫৭, আছে ।

আচোক ১৫, ৫৭, ৮৪, থাকোক ছাৰি,
আছোক ছাৰি, = মাছোক ।

আঞা গাখীৰ ৮৩, এৰ্ণা গাখীৰ, দৈ-
নোহোৱা গাখীৰ, তপত নকৰা
গাখীৰ, ফুটিয়া গাখীৰ ।

আটি ১২, যথেষ্ট হয়, বিমান লাগে
সিমান হয় ।

আঠি ৮২, আম আদিৰ বীজ, < সং
অস্থি ।

আঠে ৫৪, লগৰ অষ্টম স্থানত ।

আতত ৮৪, অহত বা পেটত, = আতত,
অথবা আঠত, আঠদিনৰ মূৰে মূৰে ।

আথান থান ২০ থান অথানৰ পার্থক্য,
বাঁড় গকৰে উপযুক্ত স্থান আৰু
অল্পযুক্ত স্থানৰ পার্থক্য বুজিব
নোহোৱাৰে ।

আদহি ২৫, মাজ বয়সীয়া ডিৰোতা,
= আদহী ।

আদিত্য ৫৮, ৬০—৬৪, ৬৬—৬৯, ৭২,
সূৰ্য্য, ৰবি, ভাঙ্গ, অদিত্যৰ পুত্ৰ—
বিশ্বদান, অৰ্ষমা, পুৰা, বটী,

সৰিতা, ভগ, ধাতা, বিধাতা, বৰুণ,
মিত্ৰ, শক্ৰ আৰু উৰুত্ময় (বাহন
আদিত্য) । স্বৰ্গবেদত আদিত্যৰ
লংখা হয় । শতপথ ব্ৰাহ্মণত বাৰ
জন আদিত্যৰ উল্লেখ পোৱা যায় ।
পুৰাণৰ মতে বিশ্বকৰ্মাই আদিত্যক
বাবৰণ্ডত বিহুত কৰে । বাবৰণ্ডত
বিভক্ত আদিত্যই বাৰটা মাহত
বাৰটা নামেৰে উদয় হয় : বহাগত
তপন, জ্যৈষ্ঠত ইন্দ্ৰ, আৰ্হাবত ৰবি,
শাৰ্দপত গভস্তি, ভাদ্ৰত যম,
আহিনত হিংগাৰেতা, কাতিত
দিবাকৰ, আঘোণত চিত্ৰ, পুহত
বিষ্ণু, মাঘত অকণ, ফাল্গুনত
সূৰ্য্য আৰু চ'তত বেদজ ।

আজা ৫৩, অৰিনী আদি সপ্তবংশতি
নক্ষত্ৰৰ অন্তৰ্গত ৬ষ্ঠ নক্ষত্ৰ ।

আনাঙ্গুৰে ৭৩, আনাঙ্গুৰে ত্ৰঃ, =
অনাঙ্গুৰে ।

আপৰনি ২৪, অপৰানি ত্ৰঃ ।

আপুনি ৩৪ নিজে ।

আবৰন ৫১, চাকনি, আবৰণ, =
আবৰণ ।

আবৰে ৪৭, গভীৰ ভায়ে, প্ৰচুৰ পৰি-
মাণে, = আবৰণে ।

আত্ৰ ৩১, আম ।

আৰ ৬, ২১, ৩২, আৰ ।

আৰকত ৮৭, ঈশ্বৰ বটী, ভেদক বয়সীয়া,
< সং আবক্ত, আবক্তিয় ।

আৰি ৭, হাবিলে কোনো বস্তু বিক্ৰে

কৰা প্ৰতিজ্ঞা, বাজিখৰা, পণ
বাখা ।

আয়ৰ ৮২, সন্মুখ, নিচিনা, = <পু.
অ. আনয় ।

আলাস ৪১, এলাহ, সবপালি, সোবো-
পালি, = <সং আলাস ।

আবৰি ৮৮, আবৃত্ত কৰি, বেৰি ধৰি,
চাবিওফালে বেৰি ধৰি, = <সং
আবৃত্ত ।

আবৃত্তক ২৭, প্ৰয়োজন, দৰকাৰ =
আবৃত্তক ।

আস ৫, ১৪, ২১, ৩৩, ৩৪, ৩২, ৪১,
৪২, ৪৭, ৪২, ৫২, ৫৩, ৫৭, ৬৩,
৭০, ২৩, আশা, বাসনা, কামনা,
= আশ ।

আশৰ ৭০, অভ্যকৰণ, মনৰ প্ৰবৃত্তি,
বাসনা, অভিপ্ৰায়, = আশৰ ।

আশাট ১১. ৪৩ সোঁৰ বছৰৰ তৃতীয়-
মাহ, আহাৰ মাহ, = <সং আশাট ।

আশ্রয় ৬৬, আবৃত্তন, সংশ্ৰয়ণ ; ২ক্ষক
গৃহত স্থানদাতা, = <সং আশ্রয় ।

আহবন ৬২, সংগ্ৰহ, সঞ্চয় উপাৰ্জন, =
আহবণ ।

ই

ইন্দ্ৰ সমলি ৮৩, ইন্দ্ৰ স্তবনঃ, ইন্দ্ৰসুনা,
ঋতুবিশেষ ।

ইষ্ট ৩২, ৮১, অভিলষিত, অভিপ্ৰেত ;
হিত ।

ইশান ৭০, পুত্ৰ আৰু উত্তৰ দিশৰ

মধ্যবৰ্ত্তীকোণ । এই কোণ ১৪
দিশৰ অধিপতি শিব, <সং ইশান ।

ইহবতি ৩. ওলা বিশেষ ।

উ

উই ৭৩, উই পকড়া ।

উকুৰ ১৫, ভবিষ্যৎ তলুৱাত ভৰ দি
বহা অনাহত লোক (?)

উচল ২১, ওপৰলৈ উঠা, = উচলা ।

উচল দাত ৮৭, ওপৰলৈ উঠা দাত,

উচলা দাত যাৰ ।

উচলা ৩৫, ওপৰলৈ উঠা ।

উচ্ছাহ ৭০, উৎসাহ, উলাহ, = উচ্ছাস ।

উকটি ৭৬, উজুটি, [কথ্য ভাষা]

উকট, বাটেৰে গৈ থাকোতে শিল,
মাটি আদিত বৰ নোহাবাকৈ
ভৰিৰে থুলা মাৰি দিয়া কাৰ্য্য ।

উত্তৰায়ন ৪৫, স্বৰ্ঘ্যই উত্তৰ দিশলৈ
গমন কৰাৰ সময়, ২২ ডিচেম্বৰৰ
পৰা ২১ জুন পৰ্য্যন্ত ছয়মাহ, =
উত্তৰায়ণ ।

উদকাই ৮৩, খালৰোণ, যুমুৰ, কক্ষ
বাৰে নিখাস লোৱাত হোৱা কষ্ট,
= উদকাই ।

উদয়কালত ৩৩, প্ৰভাতত, বাতিপুৱা ।

উদৰ ৮৩. ৮৪, ২০, পেট, ভৰ্তাৰ
মধ্যভাগ ।

উদয়ে ৪৪, বাতিপুৱাৰ সময়ত,
প্ৰভাতত ; উদয়ন ।

উদ্যোগ ৫৫, যত, ডেট্টা, প্রচেট্টা,=

উত্তোগ।

উদ্ধবনি ২৪, উত্তোলন, পরিভ্রাণ, উদ্ধাব,
= উদ্ধবণ।

উনি ৮৪, কয়, পাতল, লঘু, < সং উপ।

উপাধ্যান ১০, অর্জন, ধন সংগ্রহ,=
উপার্জন।

উবিসা ২১, উকথা, যি ঘব উকথে,
= উকথা।

উক ৮২, আঁঠুৰ ওপৰ ভাগ, কবঙণ,
উবত,=উক।

উকষা ২৩, উবিসা ঙ্গ:।

উলুকা ৭৩, আকাশত ভ্রাম্যমান
জলন্ত লোহ প্রস্তব, meteor,=
উলু।

উ

উশৰ ১৮, বেছি বা অতিবিক্ত,=ওপৰ।

উবিসা ১৪, উবিসা ঙ্গ:।

ঊ

ঊন ২, ধাব, কর্জা,=ঊণ।

ঊক ৪৪, ৫১, নক্ষত্র, সপ্তর্ষিমণ্ডল,
মেঘাদি বাপি, ভালুক।

এ

একটিবপো ২০, একমাত্র সন্তান জন্ম
দিয়া মাতৃব পুত্র।

একত্রে ৬১, একেলগে, একেস্থানত।

একলে ৮৯, অকলে, অকলশবীয়াটক,
=অকলে।

একাদশি ৭৪, একাদশ সংখ্যা বিশিষ্ট
তিথি; যি সময়ত চন্দ্র মণ্ডলব
একাদশ কলা সূর্য্যমণ্ডলবপৰা
বহির্গমন-নিবন্ধন জ্যোতির্ময়ী হয়
তাক শুক্লা একাদশী বোলে আক
যেতিয়া চন্দ্রমণ্ডলব একাদশ কলা
সূর্য্যমণ্ডলত প্রবেশ কৰা হেতু
জ্যোতি প্রকাশ কৰিবলৈ অক্ষয়
হয় তেতিয়া কৃষ্ণা একাদশী হয়,
=একাদশী।

একাদশে ৭০ ৭১, বাশিচক্রব লগ্নবপৰা
একাদশ স্থানত,=একাদশে।

একাদশিযোগ ৫৮, ৬২,=একাদশী-
যোগ, লগ্ন বা কোনো বাশিবপৰা
ক্ৰমে এটা এটাকৈ গ্রহ বাশিত
থাকিলে একাদশী যোগ সিদ্ধ হয়।
বিশেষ স্তভকাৰক যোগ :
‘লগ্নতচ্চান্যতোহ্যাপিক্রমেণ পতিতঃ
গ্রহাঃ।

একাদশীমাধ্যাতা মহাবাজ ভবেন্নবঃ।’

ঐ

ঐকাহি ১৬, গল খেঁকাৰি যবা, ওক
যবা কার্য্য।

ঐবনি ৩৭, ওবণী, যুখ ঢকা কাণোৰ।

ঐবে ১৭, লমগ্র, সম্পূর্ণ, গোটেই,=ঐবে।

ওবা ৫২, ৬১, অস্ত, শেষ, সীমা।

ওবে ১২, 'ওবে' ক্রঃ।

ঔ

ঔস ৫, অশৌচ, অ'তজ, অশুভি কাল।

ঔসমি ৬৫, ঔষধ, দাক, দবত্ব = ঔষমি।

ক

কঙ্কাল ৫৮, ৮২, ২০, কঁকাল, দেহের মধ্য অঞ্চল।

কচ, ৩১, এঞ্জেলীৰ মিছ।

কটি ২০, নিত্য আৰু জঘন অঞ্চল।

কটুতৈল ৮৩, উদ্কাই বোণৰ নিৰাময়ক তৈলজাতীয় ঔষধ।

কটুৰ ৩৪, ৩২, ৪০, তিতা; খহটা, নীৰস, টান, কৰ্কশ।

কছুতল ৬২, কোঁতুল, আনন্দ, কোঁতুক, = কুতুল।

কথাতপৰ ২২, কথাতকৈ, কথার বাহিৰে।

কদাপি ৮১, কেতিয়াও, কদাচ।

কন্দৰ্প ৬৫, কামদেৱ, প্রেম আৰু কামৰ দেৱতা। কন্দৰ্পৰ জন্ম সম্বন্ধে বিভিন্ন মত পোৱা যায় : (ক) ঐশ্বৰ্য্যৰ ব্রাহ্মণৰ মতে এওঁ ধৰ্মৰ পুত্ৰ; (খ) হৰিবংশৰ মতে এওঁ লক্ষ্মীদেৱীৰ পুত্ৰ; (গ) কোনো কোনোৰ মতে কন্দৰ্প ব্ৰহ্মৰ মানস পুত্ৰ; (ঘ) জলবপৰা জন্ম হোৱা

বাবে এওঁৰ নাম ইবজা; (ঙ)

কন্দৰ্প আশুত্ব, সেইবাবে এওঁক অজ বোলা হয়। পুৰাণৰ মতে এওঁৰ পত্নীৰ নাম হতি। কন্দৰ্পই জিলোকৰ মন মছন কৰে। সেই বাবে এওঁ মন্থৰ নামে পৰিচিত।

কন্যা ৪৪ ৪৮ ৫৭, ৬২, ৭২, দ্বাদশ বালিৰ ষষ্ঠ বালি। কন্য। বালিৰ অধিপতি বুধ।

কঙ্কল ১০ ৬৪ কাজিৰা, দম্ব বিৰোধ, কলহ।

কঙ্ক ৫৮, ৬২, কঙ্কত, কঙ্কত; পিঠিত।

কপট ৩৫, ছল, প্রত্যাড়না, কৃত্ৰিমভাৱ প্রকাশক।

কপাস ২৩, কপাহ, তুলা, < সং কাৰ্পাস।

কক ৮৭, ক্লেয়া, শৰীৰস্থ ধাতু বিশেষ (বাত্, পিত্ত, কফ)।

কম্বাৰশাল ১৮, কম্বাৰৰ শাল, কম্বাৰশাল, < কুম্ভকাৰশাল।

কৰ ২২, খাজনা, বাজহ, ভৰ, tax।

কৰ ৫৮, হাত, হস্ত।

কৰন ৫, কৰণ, সম্পাদন, সাধন, √ ক + অনট্।

কৰিসি ৫১, কৰি, কিৰিৰি, কৰ্ষণ কাৰ্য, খেতি কৰা, কৰ্ + ইক্।

কৰাই ১৩, চাউল মাহ-তিল আদি একেলগ কৰি ভজা এবিধ জলপান।

কৰাল ৩৫, ভাৰণ, বুহুং, বিকৃত, বিকট; কৰ্কশ।

কবি ২১, ৩৩, ৪২, কড়ি, কপর্দক, কাণ্ড ১৭, কাপোব, বস্ত্র ।

সাগবত পোতা এবিধ বগা নক কালা ৪৪, ক'লা, এডাৰ ববগীয়া, কৃষ্ণ
শামুকৰ খোলা, আগৰ কালত বৰণ বিশিষ্ট ।

কড়িৰ মহায়ত বস্ত্র কিনা-বিকা কৰা কালি ২২, ৭৪, আজিৰ পাছৰ দিন বা
হৈছিল । অহাদিন, tomorrow ।

কৰ্কট ৫৫, ৫২, ৬০ ছাদশৰাশিৰ চতুৰ্থ কাৰ্জ ৪১, কাৰ্ঘ্যত, কাজত, কামত ।
বাশি । কৰ্কটবাশিৰ অধিপতি গ্রহ কাহাৰ ৪২, কাৰ ।
চন্দ্ৰ । কাহিনি ৮৭, কাহিনী, কথা, সাধু, বিদ্ব-

কলা (তুলসি) ৩, ক'লা

কলা ১৬, ৫২, কলামাহ ।

কলা ৮, দৃঢ় প্রতিজ্ঞা, কথাৰ জিহ্ব ।

কাই ১১, কায়, শবীৰ দেহ ।

কাকৰ ৪৫ (পাদটীকা), কৰ্কট বাশি ।

কাকেৰি ৭৫, কৰ্কটবাশি, লোক-
জ্যোতিষত কৰ্কট বাশি 'কাকেৰি'
ৰূপে পৰিচিত ।

কাথত ৩৩, ৮২, কাথত, দাঁতি, পাৰ্শ্ব ।

কাথৰে ৪, কাথত, ওচৰত, সন্নিকটত ।

কাতিকৃতি ৮২ ইকাতিসিকাতি, লবচৰ ।
কান ২১, ৪৬, কাণ কৰ্ণ ।

কানি ২০, ফটা কাপোৰ ; কাপোৰ ।

কান ৭৩, শুক্লগ্রহ, পুৰাণৰ মতে কুশা-
ঘাতত শুক্লৰ এটা চকু কণা হৈছিল
বাবে শুক্লক কাণ, কণা আদি ৰূপে
জনা যায় ।

কান্তি ৭২, ৮১, শোভা, লাবণ্য, ঐচ্ছল্য,
লৌক্য ।

কাপাক পি ৮৭, কুছিড, কৈকোবা-
কৈবুবি ।

কাহদি ৩০, চকলিওতা শুকান আমৰ
(আমহি) লগত বটা বা খুন্দা সবিন্নহ
আক লোণ আদি মিশ্ৰিত কৰা
এবিধ উপাদেয় খাদ্য সজ্জাৰ ।

কিচো ৩২, ৪৩, একো, কিস্তি পৰি-
মাণেও ।

কিস্তি ৫২, কীৰ্ত্তি, যশ, যশস্তা ।

কুকুৰা কান ৮৭, কুকুৰৰ কাণৰ বেদ
[কথিত] ।

কুকুৰিকান ২৩, কুকুৰি কণা, যি জনে
গধূলি চকুৰে দেখা নাপায় ।

কুগ্রহ ৫৪. অন্তত গ্রহ ।

কুচিত ৩৩, ৫৪, ৬৬, কুছিড, বৃদ্ধপ,
বেয়া, নিম্নিত, < সং. কুংনিং ।

কুচিত গ্রামত ৬৫, নিম্নিত গাঁওত,
বেয়া গাঁওত ।

কুজ ৫৩, ৬৮, ৭০, ৭২, ৭৩ নহ্ন গ্রহৰ
অগ্ন্যতম গ্রহ মঙ্গল, মেঘ আক বৃশ্চিক
বাশিৰ অধিপতি ।

কুজা ৫৪, ৫৭, কুজ ঙ্গ ।

কুজাৰ ধৰে ৫৪, মেঘ আৰু বৃষ্টিক বাশি
বদলৰ বস্তুহ।

কুটনি ২২, কাটনি, পাট-পলু পোহা
আৰু তাৰপৰা তুতা প্ৰস্তুত কৰা
এশ্ৰেণীৰ লোক।

কুটুৰে ৮৭, আপোন-বজ্জন, পৰিয়াল
আৰু অঙহী-বঙহী।

কুদাতা ৮২, যাৰ দাঁতবোৰ দেখিবলৈ
অসুগ্ৰনি।

কুন্ত ৫৬, মেঘাদি ছাদল বাশিৰ অন্তৰ্গত
একাদল বাশি, কুন্তৰ অধিপতি গ্ৰহ
শনি।

কুৰ কুতা মুৰি ২০, যি তিবোতাৰ মুৰৰ
চুলি কেঁকোৰা-কেঁকুৰি, কৃষ্ণিত কেন
বিশিষ্টা নাবী, = কুৰ কুতা মুৰী।

কুলক্ষন ২১, অসুত লক্ষণ, বেয়া চিহ্ন
বিশিষ্ট।

কুলক্ষনি ৪০, অসুত লক্ষণ বিশিষ্টা নাবী
= কুলক্ষনী।

কুৱাকুই ৭৪, কুঁৱলী, কুঁৱা [কথিত],
কুঁহেলিকা।

কুষ্টি ৫৫, ৬২, জয় পত্ৰিকা, সৌৱৰণী,
কুঠি, = কোষ্ঠী।

কুৰ ৬৪, ধীন, কীণ, দুৰ্লল, = কুশ।

কুৰুৱা ৮৬, ৮২, ক'লা বৰণীয়া, কুৰুৱৰ্ণ।

কুসি ৮৫, খেতি, কিৰিবি, = কুৰি।

কেতু ৩০, নৱ গ্ৰহৰ অন্তৰ্গত নৱম গ্ৰহ।

বকপাৰ্শ্বত কেতুক গ্ৰহ হুবুলি উপগ্ৰহ
বুলিহে ধৰে। কেতু গ্ৰহই আন
গ্ৰহৰ লগত থাকি সেই গ্ৰহৰ শুভা-

শুভ ভাৱ বৃদ্ধি কৰে যাবোন।

কেস ৩৪, ৮৭, ৮৮, ৮৯, চুলি, চিকুৰ,
কুন্তল, বাল, কট, শিবোকহ, = কেন।

কেলৰি ২০, সিংহ, কেসৰিন, বৃগেন্দ্ৰ,
পকাত্ত, হৰ্ষান্ধ, কেনৰী।

কেহেৰাজ ৮২, বনৌৰি বিবেৰ, =
কেহৰাজ।

কোৰঙে ৫২ কোৰেৰে খালোতে।

কোল ৪১, ৮২, কোলা, কোড়, অঙ্ক।

কোষ্টি ৫৪, ৫৭, কৃষ্টি ঙ্ৰঃ।

কোষ্টি ৫৪ কৃষ্টি ঙ্ৰঃ।

কাথ ৮২, ৮৪, ৮৫ ঔষধি সিজোৱা
পানী; কোনো ঔষধি পানীত
সিকু কৰি যি সাৰ ভাগ নিৰ্গত
কৰা হয়, নিৰ্ধ্যাল, decoction।

ক্ৰোচ্ছ ৬২, কোপ, বাগ, ঞ্ং, ক্ৰোধ।

ক্ৰোচ্ছবুদ্ধ ৭০ ক্ৰোধাৱিত, কোপাৱিত।

ক্ৰোষেক ৮১, এক ক্ৰোশ, লীলাৱতীৰ
মতে ৮০০০ হাত পৰিমাণৰ দ্ৰব্য,

মতৰ মতে ৪০০০ হাত = ১ ক্ৰোশ;

প্ৰজাপতিৰ মতে ৫০০০ হাত = ১

ক্ৰোশ; চুয়াইৰ অধিক, = ক্ৰোশেক।

ক্ৰেশ ৬৫, ক্ৰং, কষ্ট, বসুণা, = ক্ৰেশ।

খ

খখন্না ৮৬, কুজিৎ, দেখিবলৈ কুটী।

খগ ৭৫ পক্ষী, চৰাই, বিহগ, বিহংগ।

খণ্ড ১৪, আংশিক, অসম্পূৰ্ণ।

খণ্ডাজিতা ৮২, কুটী জিতা; চুটি জিতা।

খৰ ৪০ লঘন, ধীত্ৰ, ক্ষত্ৰ, লৰালৰি।

খবলিয়া ৭৪, শুকান, নীৰস, ঠাণ্ডা, =
খবলীয়া ।

খাই ৫১, (১) ভাত খোৱা বাসন-বৰ্তন-
বোৰ ধুই পেলোৱা পানী আদি,
(২) গৰখাট, খাটৈ, (৩) হম্কা,
খোকা (পাতিদৰং অঞ্চল) ।

খানন্তে ৫২, খানোতে ।

খাৰাৰবেলা ৩১, খোৱাৰ সময়ত ।

খীন ৮০, দুৰ্বল, ক্লান্ত, নিশকলীয়া, < সং
ক্লীৰ

খল্ল হাৰ্কিকি ৩, সক বোভেনা, খল্লহা
যেভেনা ।

খুধা ৮৮, জোক, খোৱাৰ ইচ্ছা, বড়ুকা,
< সং ক্ষুধা ।

খেতে ৫৮, খেতি কৰি, < সং ক্ষেত্ৰ ।

খেৰ ৭১, আক্ষেপ, তুঃখ, শোক ।

খোৰা ৫৪—৫৬, ৬১, শনি গুচ । বাৰুণৰ
অঙ্গাধাতত শনিৰ এখন ভৰি কটা
গৈছিল । সেইবাৰ শনিক খোলা
জপে জনা যায় (লোক জ্যোতিষ) ।

খোড ৫৮, খোৱা দ্ৰঃ ।

গ

গগনে ৮৭, আকাশত ।

গজ ৭২, চাতী, হস্তী, স্থিৰ, নাগ, বজ্জৰ,
কৰী ।

গজকপাল ৮৮, চাতীৰ কপালৰ দৰে
বহল কপাল ।

গজাক্ৰান্তে ৮০, গজ + আক্ৰান্তে, চাতীয়ে
আক্ৰমণ কৰাৰ নিচিনাকৈ ।

গজা ৬, ৭ ১০, পবিত্ৰ নদী বিশেষ ।

গজা সাগৰে ৫৭, সাগৰ সংগমত অবস্থিত
তীৰ্থবিশেষ । ভাস্কৰী আৰু
বজ্জোপসাগৰৰ সন্মিলিত স্থান । গজা
সাগৰ হিন্দুবিলাকৰ শ্ৰেণিক তীৰ্থ-
স্থান । মাঘ বিহুৰ সময়ত ইয়াত
ভাঙৰ মেলা হয় । গজাসাগৰত স্নান
কৰি তীৰ্থযাত্ৰী সকলে মেলাত অংশ
গ্ৰহণ কৰে ।

গন (বজ্জগন) ৭, সমূহ, দল, বিলাক,
সকল = গণ ।

গণ্ড ৫১, ৮০, যদনাচাৰ্য্যৰ মতে
অশ্বিনী, মঘা আৰু মূলা নক্ষত্ৰৰ
ঔষ্ম তিনি দণ্ড আৰু বেহতী,
আশ্বিনী আৰু জ্যেষ্ঠা নক্ষত্ৰৰ শেষৰ
পাঁচ দণ্ডক গণ্ডযোগ বোলে যেনে :
“অশ্বিনীমঘামূলানাং তিস্ৰোগণ্ডা-
নাডিকঃ” ।

অন্ত্যঃ পৌৰ্ণোৰগে জ্ঞাণং পৰিকল্প-
যদনাজপ্তঃ ॥”

গণ্ডাগণ্ডি ৭৪, সংখ্যা ।

গছাট ৩১ গাছাট ।

গচ ১৩ ৪ দাতু বা মাটিৰে নিৰ্মাণ
কৰা কাৰ্য্য ।

গতামুস ৬২, মুহ, মহা, আসন্ন মৃত্যু ।

গনিহিকাৰে ৪৩, গণনা কৰোতা,

জ্যোতিষী গণিতাকাৰ ।

গস্তিৰ ৮৭, ধৌৰ, স্থিৰ = গস্তীৰ ।

গয়া ৬, বিহাৰ শ্ৰমণৰ বিখ্যাত
তীৰ্থস্থান ।

গবিয়াপুটি ৪৭, দীর্ঘ নেজ আক চুটি
খুতবি বিনিষ্ট হালোৱা পক,
গাঠিয়া পক ? গাইঠা পক ?
গহিন ৪১, গভীৰ, =গহীন ।
গাতি ১৮, গাত মেবাই লোৱা কাপোৰৰ
বাক, গাত মেবাই বাকি লোৱা
কাপোৰ । জুইহালৰ ওচৰত
বহোতে গাত (কাপোৰৰ) গাতি-
মাৰি বহা অহুচিহ ।
গায়ন ১২, গান গাওতা, গায়ক ॥
গিত ১২, ৩৩, ৩৭ গীত, বাক গোৱা
হৈছে ।
গিতাল ১২, গীত গাওতা, ওজাপালি
অহুঠানৰ ওজা, কুশান গানৰ মুখ্য
গায়ক আদি, =গীতাল (গীতাল) ।
গুণ্ডা ৮৩, গুড়া, চূৰ্ণ, গুড়ি ।
গুণ্ডাগুণ্ডি ৪৭ গুড়াগুড়ি, ধুলিয়ৰি ।
গুণ্ডি ৮২ ৮৩, গুৰি, চূৰ্ণাকৃত কৰণ ।
গুন ৪২, ৯৩, দয়া, দাক্ষিণ্য, বিনয়,
সৌজন্য, ধৈৰ্য, গান্ধীৰ্যাদি গুণ ।
গুনিগুনি ৮৪, চিন্তা কৰি, ভাবি-চিন্তি,
=গুনিগুনি)
গুনিহাক ১২, গুণধুক্ত গুণী, গুণবস্ত্ৰলোক ।
গুৱা ৭৩, গুঁই, গোখিকা, নিহাকা ।
গুৰ ৫৫, ৫৭, ৫২-৬১, ৬৬, ৬৮, ৭০,
৭২, ৭৬, ৭৭, দেহ গুৰ বৃহস্পতি,
নবগ্রহৰ অন্ততম । বৃহস্পতি ধৰু
আক মীন বাশিৰ অধিপতি ।
গুৰবাব ৫৩, বৃহস্পতি বাবে ।
গুৱা ৫২, ভামোল, পাণ-চুণ-ভামোল
আখিৰ সমষ্টি ।

গুলাকি ৮২, ভেৰজ লতা বিশেষ, গুড়ুচী,
বংসাদনী, ছিন্নকহা, তদ্বিকা,
অমৃত ।
গুলাক ৮৩, গুলাকি ক্ৰঃ ।
গুড় ৮৩, ৮১. পগাই ঘন কৰা কৃতি-
হাৰৰ বস, মিঠাই, মিঠা ।
গৃহত ৪২, গৰমত, জহত, =গ্ৰীষ্মত ।
গৃহত ১২, ২৪, ৫০, ঘৰৰ গৰাকী,
গৃহস্থানী, =গৃহস্থ ।
গৃহস্থালি ১১, পৰিয়ালৰ সৈতে থকা,
গৃহবাস, =গৃহস্থালি ।
গৃহিণি ৩২, ৩৪, ৫৩, ঘৈণী, ভাৰ্যা, ঘৰৰ
গৰাকিনী, =গৃহিণী ।
গেল ১৫, ১৭, ২০, গ'লৰ কথিত জপ ।
গোজ ৮৭, সন্তান পৰম্পৰা, বংশ, কুল,
গোজ প্রবর্তক গৌতম-ভবদ্বাজ
আদি ঋষিৰ সন্তান পৰম্পৰা ।
গোমুত্ৰ ৭৭, গৰুৰ মূত্ৰ, =গোমূত্ৰ ।
গোম চকৰিয়া ৪৭, সাপৰ গাত থকা
চকাৰ দৰে যি গৰুৰ গাটো চকৰা
চকৰি ।
গোবৰিয়া ৪৭, গো + বখীয়', গৰখীয়' ।
গোৱালি ৩৬, গোৱালী, গোৱালিনী,
গুৱালী ।
গোৱবজনক ৮৬, সন্মানিত লোক,
মৰ্যাদা সম্পন্ন লোক ।
গ্ৰন্থি ৫৩, গ্ৰন্থি কৰিব ।
গ্ৰহ ৪৫, বৰি, চন্দ্ৰ, মঙ্গল, বুধ, বৃহস্পতি
শুক্ৰ, শনি, বাহ আক কেতু এই
কেইটা জ্যোতিষক গ্ৰহ বোলে ।

গ্ৰহ-পতি ৮৭, গ্ৰহ সকাৰণ বা গ্ৰহ ঘোৰ ৮৬, গ্ৰহল ভাৱে, অভিযন্তিত
সংক্ৰমণ । ভাৱে ; বেয়াৰ্কে ।

গ্ৰহন ৫৩, গ্ৰহ বা উপ-গ্ৰহৰ ছায়া
পতনৰ দ্বাৰা সূৰ্য্যাদিৰ কিয়দংশ
বা সৰ্বাংশ অৱশৰ্ণন হোৱা কাৰ্য্য ।

গ্ৰহবয়েলা ৫৫, ৫৭, সূৰ্য্যাদি নৱগ্ৰহৰ
সমাপ্ত ।

গ্ৰহে ৫৩, গ্ৰাস কৰে ।

গ্ৰাৱ ৪২, ৭১, গাঁও ।

ঘ

ঘৰনি ২১, গৃহিণী, ঘৈণী, ঘৰণী, = ঘৰিণী ।
ঘৰবেৰোৱা ২৩, ইঘৰ সিঘৰ কৈ ঘৰি
কুৰা কাৰ্য্য ।

ঘৰি ৬৬, অগৃহী, অঘৰী, নিজৰ ঘৰত
থকা । (অগ্ৰৰ পক্ষৰ স্থান যদি
মঙ্গলৰ অস্থান হয় আৰু তাতেই
যদি মঙ্গল গ্ৰহ থাকে, তেনেহলে
মঙ্গল গ্ৰহক অঘৰী হৈ থকা বুলি
কোৱা হয় ।)

ঘৰিনি ১৭, ১৮, ঘৰনি ভ্ৰুঃ ।

ঘৰ্ম্মিৱাক ৮৬, ঘৈণীয়েক, পত্নীক ।

ঘাৱে ৩৫, প্ৰহাৰত ।

ঘিলা ৮৫, এবিধ লতা আৰু ইয়াৰ গুটি ।

ঘুত ১৩, ৭৬, ৮৩, ঘিট, ঘি ।

ঘেঙ্গাই ৩৫ টোপনিত আমনিজনক ভাৱে
নাৰেবে থকা কৰি থকা কাৰ্য্য ।

ঘেলাই ৫৮, ৬২, কাম-বন নকৰি ফিতাহি
মাৰি কুৰা ।

চ

চটপুত ৮৩, চৰ পুত ।

চকলামুখি ২১, চকলা মুখী, নেমটোভাৰ
লৰে যি তিবোতাৰ মুখ সৰু ।

চক্ৰধাৰি ৭১, চক্ৰধাৰী, গাঁৱৰ প্ৰধান
বান্ধি, সমাজৰ মধ্য বান্ধি ।

চক্ৰবৰ্ত্তি ৫৮, চক্ৰবৰ্ত্তী, বহুবিভক্ত ৰাজ্যৰ
অধিপতি, সম্ৰাট, মহাৰাজ ।

চতুৰ্থ ৰাসিত ৬৫, লয়ৰ চতুৰ্থস্থানত ।
চতুৰ্দ্ধি ৪৪, চতুৰ্দ্ধী ।

চতুৰ্দ্ধোল ৬২, চান্ধিনে বহন কৰা দোলা
বা শিল্পিকা বিশেষ ।

চক্ৰিসজাতি ৭৩, চক্ৰজিৰ জাতি, অনেক
জাতি, বিভিন্নজাতি ।

চক্ৰ ৫৫, ৫৭, চত্ৰা চাক্ৰি, = চক্ৰ ।

চক্ৰ ৮৪, 'আঞা গাখিৰে চক্ৰবাটে',
বীৰ্য্য, ক্ষত্ৰ, বেতস ।

চক্ৰ ৫৫ ৫৭, ৬০, ৬১, ৬৩, ৬৫, ৭১,
নৱ গ্ৰহৰ অগ্ৰতম গ্ৰহ । (১) ব্ৰহ্মাৰ
মানস পুত্ৰ অজি মূনিৰ পুত্ৰ ; (২)
সমুদ্ৰ মন্থনৰ সময়ত অমৃত, পানি-
জাত, লক্ষ্মী, ঐৰাবত আৰু উ'চঃ-
প্ৰবাহ লগতে চক্ৰও সমুদ্ৰ গৰ্ভৰ
পৰা নিৰ্গত হয় । বৃধ চক্ৰৰ পুত্ৰ ।
চক্ৰৰ মিত্ৰ গ্ৰহ ৰবি, বৃধ ; অবি
গ্ৰহ নাই ।

- চন্দ্রমা ৬২, ৬৬, ৬৭, ৬৯, ৭০, চন্দ্র দ্রঃ । চহাল ১৫, ভতুহা; অদধকাবী; অপদার্থ,
চন্দ্রব বোগ ৬৫, জাতকব জয় দিবসব —চহল ।
- চন্দ্র স্থিতি অহুসবি বিভিন্ন বোগ চকু ৮৪, ৮০, চকু, নয়ন, লোচন ।
সিদ্ধ হয় । জাতকব জয় ব্রাহ, বাব, চকুধেলা ৮৮, চকু নিম্বেজ হোহা কার্য ।
তিথি, নক্ষত্র আক লগ্নব অভক চাই ১৩, ২৫, ৮৪, হাঁহ ।
যোগ কবি চাবিবে হবণ কবিলে চাউ ৫৪, চোহা, বিবেচনা কবা ।
বাকী থকা সংখ্যাব ওপবত বিভিন্ন চাএ ২৫, ছায়া, প্রতিনিধি ।
বোগ নির্ণীত হয় । যেনে : ১ বাকী চাগ ২৫, ৪১, ৮১, ছাগ, ছাগলি ।
থাকিলে ধরলচন্দ্র, ২ বাকী থাকিলে চাতি ৫৫, আশুবি ধবা, মেবাই ধবা,=
লোহিত চন্দ্র, ৩ বাকী থাকিলে ছাটি ।
হবিভালি চন্দ্র আক ০ বাকী চানি ৫০, আশুবি, আশুবি,=পু. অ.
থাকিলে খণ্ডমল চন্দ্র হয় । চানু+ই ।
- চন্দ্রহৃত ৬২, ৬০, ৬৫, বুধ, চন্দ্রব ঔষসত চান্দ ৫৪—৬০ ৭৭, চন্দ্র দ্রঃ ।
তাৰাব গৰ্ভত বুধব জয় । চান্দবাব ৪৮, সোমবাব ।
- চয় ২২, ছয় । চাবি চাবি গ্রহ ৫৭, চাবি সাগবত
চয়ে ৪৬, ছয় যুটিত । অর্থাৎ মেঘ, ককট, তুলা আক মকব
চবন ১১, ৩২, পদ, ভবি, পাব, পাদ, বাশিত একোটাকৈ গ্রহ থকা ।
অজি,=চবণ । চাবি সাগব ৫৫, ৫৭, ৫২, ৬২, জয়
চবিবে ৫৮, শোভিত হ'ব, পবিধান কুণ্ডলীব মেঘ, ককট, তুলা আক
কবিব । মকব বাশিব চাবিস্থানক চাবি
চল ৩৮, স্থবিধা, উপায়, স্থবড়া । লাগব বোলে । চজ্য
- চলফল ৪০, অস্থিব, উজ্জ্বল, <পু.অ. চাবিবে ৭, এবিব, ভ্যাগ কবিব ।
চলবল । চাবিয়ে ৪৬, চাবি যুটিয়ে ।
- চলি ২২, চাহি একহা পাতল কাঠ, চাল ২৩, দবব ওপবব আচ্ছাদন ।
কাঠব সক চেপেটা থগ । চালেবেবে ৩৫, দবব চাল আক বেব ।
- চলে ৪০, চল কবি, প্রভাবণা কবি, চাল ৪৭, ৫১ চাহ, চহোহা কার্য ।
=ছলে । চাহি ১২, চুটি, চান্দনী ।
- চলেগে ৮২, চল কবি, প্রভাবণা কবি, চিকন ৪৬, ৮৬, ধুনীয়া, মনোবন,=
বুদ্ধি-সদ্ধি,=ছলেগে । চিকণ ।
- চহলিয়া ২১, ওচব চুখীয়া (কবিত) । চিকনবা ৫২, নিকা কবিবা, পবিত্র, কবিবা,=চিকোণবা ।

চিহ্নে ১৯, ছিঙে।

চৌবিশা ৮৫, চাৰিওকালে।

চিত্ত ২২, ওপৰলৈ মূৰ কৰি থকা,
কামিৰ বুকুৰ ফাল।

চৌবকাৰ্য্য ৬৪, চৌবৰ কামত, চুৰি
কৰা কাৰ্য্যত।

চিত্তৰা ৪৭, চিত্তিত।

চুত ৭৩, আম, আম্র, = চুত।

চিত্তল ১৪, চিত্তল মাছৰ দৰে চেপেটা।

চিতি ৭২, চিত্ত, মন, আকৰ্ষণ, চিত্ত।

জ

চিত্ত ১২, ৮৫, চিতি জঃ।

জগন্নাথ ৫৭, জগৎ+নাথ, পুৰী ধামৰ
প্ৰধান দেৱমূৰ্তি। বিষ্ণুৰ অৱতাৰ
বিশেষ।

চিন্ন ৭৫, কটা, কাটি খণ্ড কৰা, ছেদন
কৰা, = ছিন্ন।

জজ্ঞা ৬৫, গুল্ফৰ পৰা জাৰুপৰ্য্যন্ত
দেহাবয়ব; কলাফুল, ডিম্বা;
কৰঙন।

চিৰি ২০, ২১, শোভা, লাবণ্য; ক্ষমতা,
পৰাক্ৰম, <শ্ৰী।

চুটা ৮৭, দমৰা বা হালোৱা গৰুৰ
ডিঙিৰ ওপৰ ভাগত থকা ওখ
মঙহাল অংশ, = চুট (কথিত)।

জত ৭, ৩৭, যিমান, যি পৰিমাণ, = যত।

চুত ৮২, চুটি, দাঘল নোহোৱা।

জতন ৩, ৬, ২৮, ৩৩, ৩২, ৪২, ৪৮, ৫০
৫১, ৫২, যতন, < যত।

চুপচুপনি ২৪, নিঃশব্দ; আনে কব
নোৱাটকৈ কৰা কাৰ্য্য।

জতেক .০, ৩১, যিমান বিলাক, =
যতেক।

চেঙ্গা ৩০, চেঙা মাছ, গাতত থকা
আৰু মুখত ডাটি আৰু গাত
বৰ্গ: চকৰ থকা মাছ বিশেষ।

জদি ৪, ২৩, ৪৩, ৬৬, যদি।

চেঞ্জলি ৩০ চেঙা, মাছৰ আকৃতিৰ
এবিধ সৰু মাছ।

জননি ৩ আই, মাতৃ, = জননী।

চেনযোগা ৫৪, লগলগ সোৱে-বাবে
অন্ততঃ গ্ৰহ থাকিলে ছেদ যোগ হয়,
= ছেদযোগ।

জনি ৩৪-৩৫, জনী।

চেদয় ৬১, কাটে, ছেদন কৰে, = ছেদয়।

জনে ৩, "দিনত সিন্ধুক নাচাবিব জনে",
মাছে।

চোট ২১, আঘাত, খুন্দা, ঠেলা।

জৰ ৮২, ৮৪, গা-মূৰ ওপত হোৱা
এবিধ বে.গ, < জৰ।

চোঠা ৭৭, একচতুৰ্থংশ, ঠৈ অংশ,
চতুৰ্থ প্ৰহৰ।

জল ৩৭, পানী।

জস ১১, ৫২, ৬৪, যশস্তা, খ্যাতি, =
যশ।

জসি ১১, ৬৪, যশস্তাখালী, খ্যাতিমান,
= যশী।

জাই ৬, ৮, ১০, ১৫, ২৩, ৫০, ৩৩, ৩৪, জিব ৩, জীৱ, জাণ ।

৩৬—৩৮, ৪০, ৪, ৪৩, ৪৫, ৪৮, জিবন ১১, ১৪, ৩৪, ৬১, ৭৫, ৮১,
৫০, ৫১, ৫৫, যায় । জীবন ।

জাওঁ ১১, যাওঁ ।

জিবন্ত ৬৮, জী থাকিব, = জীবন্তি ।

জাচি ২৪, যাচি, উনযাচি ।

জিবন্তে ৫৮, জীয়াই থাকোতে, =

জাত ৬৬, জয়া, উৎপন্ন ।

জীৱন্তে ।

জাজা ৭, ২২, ৭৬, গমন, ব্রহ্মণ, গতি,
= যাত্রা ।

জিমান ৫, যিমান ।

জানস্তা ১৬, জানোতা, জু-পোৱা ।

জিহ্বা ৫৬, জিভা, বসনা, বসজা ।

জাহু ৬৫, উক, জানু, পকন ।

জবে ৫৫, জীয়াই থাকিব, = জীৱে ।

জান্তি ৮৩, বেগাই, থকৈক, শবনে ।

জিয়ে ৫২, জীয়াই থাকে, = জীয়ে ।

জাবি ৫১, যাবা ।

জুণি ৭৬, যোগিনী, স্থানভেদে যোগি-
নীর সংখ্যা ৬৪ আৰু ৮ । জ্যোতি-

জামিৰ ৩০, ৮৩, এবিধ টেঙা, লেবু, =
জাম্বাৰ, < জম্বীৰ ।

যত অষ্ট যোগিনীৰ নাম পোৱা

জাৰ ৮, ১২, ১৩, ১৬, ১২, ৩৬, ৪১,
৪২, ৪২, ৫০, ৫৮, যাব ।

যায় : শ্ৰবক্ষ্মৰী, মনোহৰা,

জালি ৩১, জাল, জুহু জলোৱ ।

কনকাৱতী, কামেশ্বৰী, বতিশ্ৰম্বৰী,

জালি ৪৬, গক কিনিবা চকন জালি,
কোমল, পূৰ্ণ নোহোৱা, অ গবহনৰ,
= জালী ।

পাদিনী, নটিনী আৰু মধুমতী ।

জাৰ ৫৪, যোৱা ।

ত্ৰিাথ বিশেষে বিভিন্ন দিশত

জাহাক ৫৬, যাক, = যাহাক ।

যোগিনী বাস কৰে । যোগিনী

জাহাৰ ১১, ৩৩, ৩৬, যাহ = যাহাৰ ।

থকা দিশৰ কালে যাত্রা কৰা

জি ২, ১৮, ১২, ৩১, ৩৪—৪, ৪২,
যি ।

অহুচিত । ঐতিপৰ আৰু নৱমীত

জিৰ্জনি ৪০ যিৰ্জনী ।

পূৰ্বফালে, তৃতীয়া আৰু একাদশীত

জিৰ্তো ৪, ৩৩, ৩৪, যিটো ।

অগ্নিকোণত, পঞ্চমী আৰু ত্ৰয়ো-

জিনি ৪, জিনিব পাবে, জয় কৰিব
পাবে ।

দশীত দক্ষিণে, চতুৰ্থী আৰু বাহনীত

নৈঋত কোণত, ষষ্ঠী আৰু চতুৰ্দ-

শীত পশ্চিমে আৰু পূৰ্ণিমাত বায়ু

কোণত, দ্বিতীয়া আৰু দশমীত

উত্তৰে, অষ্টমী আৰু অমাবস্যা

দিশান কোণত যোগিনী বাস কৰে ।

জুকাৰ ১৭, কাজিয়া শিয় ।

জুৰাক ৪৬, যুঁজাক।

জুৰ ৫, যুঁজ, যুজ।

জুবত ১৪, যুবত, যৌৱন কাল প্ৰাপ্ত।

জুৰতি ৪১, ৮৯, যুৱতী।

জুবতিৰ সাল ৮৬, যুৱতীশালা,

বেঙালয়।

জুবতী ৭৬, যুবতী।

জেই ৫, ৩৩, ৫২, যেই।

জেখনে ৬, যেতিয়া, যেখনে।

জেনে ২, যেনে।

জোঁঠাল ১৬, বৰজনা, ভাইশহৰ, বামীৰ

জোঁঠ ভাত।

জে ২৪, যে, যি।

জেহুৰ ২১, যিমানদূৰ।

জেৰে ৩, ৫, ৮, ৯, ১১, ২২, ৩০, ৩১,

৪৭, ৫০, ৫৩—৫৮ বেৰে।

জোৰোৱা ২২, জেওৰা, বাঁহৰ শলিৰে
কৰা বেৰা।

জেহেন ৩৯, ৫০, যেন, যেহেন, তুল্য,

নিচিনা, =যেহেন।

জৈত ২১, য'ত।

জৈঠ ৪৩, জেঠ, <জৈঠ।

জোকলি ৪২, ঘোড়লি, যুৱলি।

জোত ৪২, (বি) যুৱলিৰ লগত হালোৱা

গৰু সযুক্ত কৰা বচী জোঁট,

জোঁটনী।

জোৱাই ১৮, জোৱাই, জাৱাডা।

জ্যোতিৰ ১২, জ্যোতিৰ্ৰিতা, প্ৰহ্ন-নক্ষত্ৰৰ

পতিবিধি আৰু ইয়াৰ ফলাফল,
পণনাশাস্ত্ৰ।

জোঁতি ১৩, জ্যোতি, পোহৰ, আভা,
কিৰণ।

ঝ

ঝাপ ১৭, শোওতে গাত লোৱা কেবা

তৰপৰ কাপোৰ, জাপ।

ঝাপৰ ২৪, জাৰৰ, ঝাৰৰ।

ঝাপি ৪২, জানী।

ঝাৰি ৪২, পেটত নলী লগোৱা

লোটা, জাৰী, ঝাৰী।

ঝাল ২, আহুজ বা অশৌচ (প্ৰসন্ন

হোৱা) লগাৰ তৃতীয়দিনা পুৱেতীক

বা পোৱাতীক খুওৱা কচু, জলকীয়া,

জালুক আদিৰ ব্যঞ্জন বিশেষ।

ঝালুক ২, ৫২. জালুক, গোলমৰিচ।

ঝিটিৰ মূল ৩, ৮২, জিটি বা বিষ্টি,

এবিধ হালধীয়া ফুল আৰু তাৰ

গছ, সেই গছৰ লিপা।

ঝোকাৰি ১৫, জোকাৰি, লৰাই-চৰাই।

ঝোল ২২, ৩১, ৪১, আত্মাৰ বল, বাহ-

মাংস, কণী আদিৰ সংযোগত প্ৰস্তুত

ডবল ব্যঞ্জন, জোল, যুচ।

ট

টাকটোক কৰি ৬৩, অতিপাত পৰিভ্ৰম

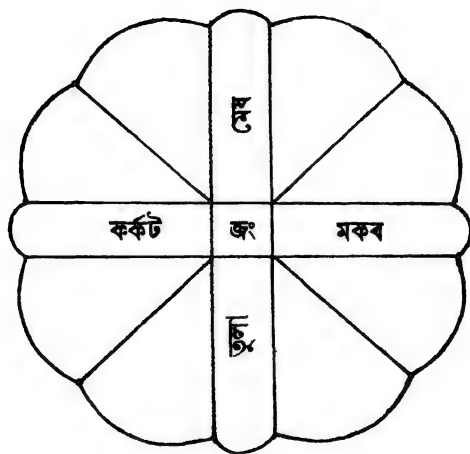
কৰি কোনোমতে খোৱামুঠি

যোগাৰ কৰিবলৈ লক্ষ্য হোৱা

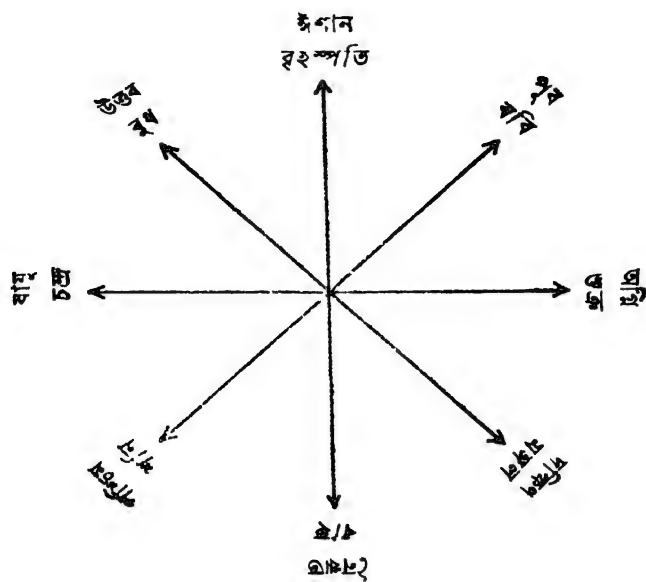
কাৰ্য।

টালি ৩৬, ৩৮, কাকি, লৰক-কৰক,
'টালি-বাগি'।

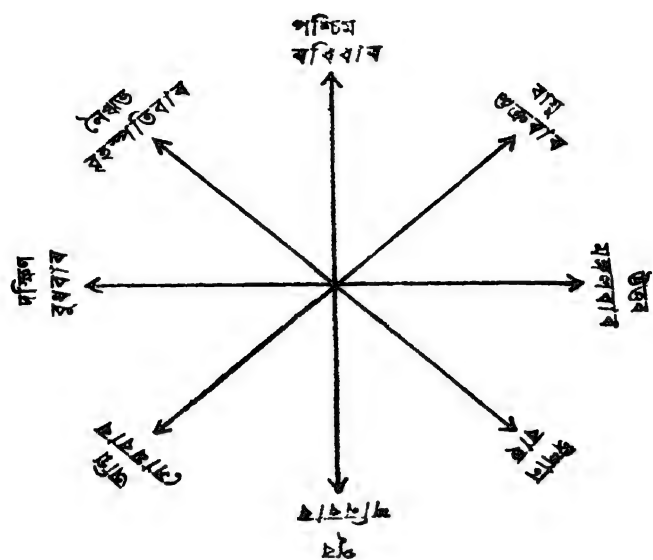
ডাক-প্রবচন—(১)

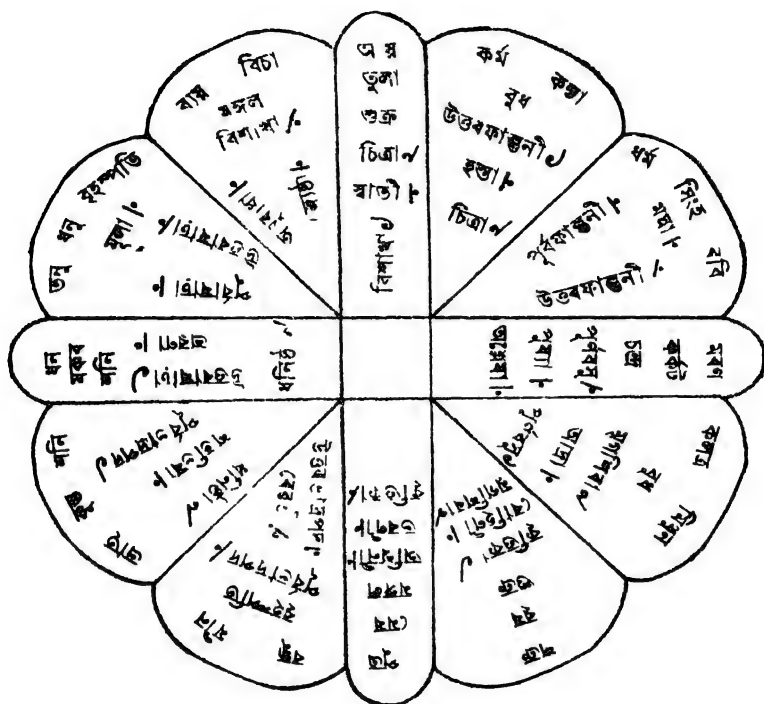
জন্ম-পত্রিকাৰ চাৰিসাগৰ (চিত্র ১)

ଦିଗାବିମ୍ବ ଗ୍ରହ (ଚିତ୍ର ୩)

নিষিদ্ধযাত্রা (চিহ্ন ৪)

ষাদশ বাণি, অধিপতি গ্রহ আৰু নক্ষত্র স্থান (চিত্র ৫)

টিপচিক ২০, এবিধ সৰু চৰাই। টেণ্টনৰ
বৈলিষ্ট্য বিশিষ্ট চৰাই এটিয়ে পালন
কৰ্তা সিংহ এটাক বিপদত পেলাই-
ছিল (শোক-কাহিনী)।

টেবাবক' ১৮, বৈক্য-বৈকি, বহুত
ভাজ থকা।

টেলেজ ১৮, অস্থি, পাতল, = টুলু।

টোকা ৪৭, মহ-দাহ অ'দি খেদিব
পৰা দীঘলীয়া, — 'নেজ'।

টৌটৌয়া ৪০, টৌত আঘাত কৰিলে
হোৱা মাতৰ দৰে ডাঙৰ আৰু
অশাস্তিকৰ মাত।

ঠ

ঠানত ২২, গঢ়ত, সাদৃশ্যত, দেহৰ
গঠনত।

ড

ডৰ ৭২, ভয়, ভ্ৰাস।

ডাইনে ৭৬, দক্ষিণে, সোঁফালে, < দক্ষিণ।

ডাক ২, ৮২, ৮৪, ৮৩, ২০, পিকপুৰ
বিশেষ; জ্ঞানীপুৰ, জ্ঞান(-অৰ্ণব)।

ডাকৰিয়া ২১, ডাঙৰীয়া, মহাশয়।

ডাহিনে ৭৫, ডাইনে দ্ৰঃ।

ডিঘগ্রাস ৮৯, ডিমা বা কগীৰ সমানকৈ
টপা মাৰি থোৱা কাৰ্য।

ডিঘবাঞ্চি ২০, ডিমা বা কগীৰ নিচিনাকৈ
টপা মাৰি।

ডেৰিয়া ৫০, খণ্ড, বিখণ্ড।

ঢ

ঢৰা ১৭, ঢোকা, দপ্‌দপ্‌কৈ উঠা,

'—জুই'।

ঢিল ৪৩, ঢিলা, কোমল, — 'মাটি'।

ত

তগুন ৭৬ চাউল।

ততেক ৩, ততক, সিমান।

তন্ত ১০, প্রকৃত তথ্য, আচল বিষয়।

সত্যত, < তন্ত।

তন্ত ৬৪, শৰীৰ, কলেবৰ, গাঢ় গ,
দেহ, বপু কাৰ, মূৰ্ত্তি।

তৰণি ৪৪, সূৰ্ষা, আদিত্য, = তৰণী।

তৰল ৫৮, পানী থকা (মাটি), পানীৰ

তলত থকা (মাটি) — 'ভূমি'।

তৰাস ৮১, ত্ৰাস, তৰ, < ত্ৰাস।

তৰিত ৪, পৰ হবলৈ, অতিক্রম হাব-
বলৈ, তৰিবলৈ।

তৰ্জ ১২, সৰু তুল, সৰু ডগা-পাত।

তলমূৰ ৩৩ তলমূৰ।

তহিত ২৮, সেই ঠাইত, তত্ৰ।

তাত ১৯, তাঁতশাল।

তাৰুল ৪২, তামোল-পাত, তৰুল।

তাৰা ৭২, তাৰকা, তৰা, তৰাব'ন।

তাল যুৰিয়া ৪৮, সৰ্বপ্রকাৰে সৰ্বনম,
সৰ্বপ্রকাৰে তুল্য।

তামৰাৰ ৬৪, তেওঁলোকৰ।

তাৰাব ৫৭, তেওঁলোকৰ, < তন্ত।

তিতিনি দিনে ৭৫, ত্ৰিতিনি অৰ্থাৎ

৩×৩=৯ দিনত।

তিনির্ভলোক ২১, স্বর্গ-মর্ত্য পাতাল,
তিনির্ভলোক ।

তিনির্ভবন ৫৪, তিনির্ভলোক দ্বঃ ।

তিনির্ভ সান্টি ৫২, তিনির্ভ সান্টি, ৩৬০ ।

তিনি ২০, ২১, তিব্বাশা, নাবী,
৮ স্বী ।

তির্থ ৭, ৬২, পবিত্র স্থান, = তীর্থ ।

তিফ্ফল ৪৮, বখচোকা, তীক্ষ্ণ, তীক্ষ্ণত্ব
(কথা), ৮ তীক্ষ্ণ ।

তুঙ্গ ৬০, তুঙ্গতুল্য দ্বাদশ বাশিত
নংগ্রহর উচ্চ স্থানক তুঙ্গ বোলে ।

তুঙ্গতুঙ্গ ৫৪, মেঘ বাশিত দশাংশত
৫৫, বৃষ বাশিত চন্দ্র মকরত
৫৬, বৃষাংশ বৃষ, ৮৮ ৮ বৃহস্পতি,
মীনত তুঙ্গ থাক তুলাবাশিত শনি
৫৭ কিলে তুঙ্গ যোগ হয়। মিথুনত
৫৮, ৫৯ ৬০ তু থাকিলেও এই
যোগ হয় ।

তুলা ৬, ৮২, তুলনা ।

তুলা ২, তুলা, তুলাচনী, বস্তুর ভর
বা গণ্যতা ।

তুলামি ৩, তুলসী ।

তুলা ৪৫, ৫৬, ৫৭, ৬০ মেঘাদি
দ্বাদশ বাশিত সপ্তম বাশি। তুলা-
৮ লিখ অধিপতি গ্রহ শুক্র ।

তুলায় ৬৪, ৬৫, ৬৬, ৬৭ তৃতীয়
স্থানত ।

তুল ৮, ঘাট, বন, = তৃণ

তুলা ৮১, তুলা, পিরাহ; হেপাহ,
বাসনা, কামনা ।

তুলা ৪, পিরাহ বা কামনা-বাসনার
দ্বারা পীড়িত, তুলা ৮ ।

তেজপাত ৮২, মাহপাত, এবিধ স্থ-
গন্ধী পাত ।

তেজ ২১, তিমান দ্বলৈ, তিমান
দ্বলৈ ।

তেবে ২, ৩১, তেনেহলে, সেইকাৰণে ।

তেবেসে ১২, তেতিয়াহে, তেনে
অবস্থাতহে ।

তেব কবি ২১, বৈকটিক, কেবা কবি,
বক্রভাবে, বক্রিম দৃষ্টিবে ।

তেলিয়া ৫৬ তেল বিক্রী কবাতা,
তেলী ।

তেল ২২, তেল ।

তোকন ২২, লাথুটি, টোকন ।

তোকেরি ৮৬, টোকাবী, এক তলী
বাথ যন্ত্র ।

ত্রাষ ২৩, ত্রাশ, ভয়, বিপদ অশঙ্কা ।

ত্রাস ৮২, ২০, ত্রাষ দ্বঃ

ত্রিকট ৩০, আদার শুটি, পিপলি,
আক জালুক—এই তিনিও বিধকে
একেলগে ত্রিকট বোলে ।

ত্রিদিয় ৫৫, ৫৭, ৬৫, ৭৭, লগ্নর পবা
তৃতীয় স্থানত ।

ত্রিদিয়া ৫৩, তৃতীয়া ত্রিদি ।

ত্রিফলা ৮১, শিলিখা, আমলখী আক
ভোমোবা—এই তিনিও বিধ
দ্রব্যক একেলগে ত্রিফলা বোলে ।

ধ

ধাৰি ১২, ঠাৰি ।

ধূল ২০, শকত-আবত, ধূলন্তব,

নোদোকা, <খুল।

খেপেকা ২১, পুট, থল, বিসদৃশভাবে

নোদোকা।

খোতোবা ৪৭, থুতবি, খোতোবা।

দ

দখিন ৮০, দক্ষিণ।

দণ্ডাকাৰ ১৩, দৌঘল, ডাঁৰ এডালৰ
নিচিনা।

দতিয়া ৪৬ দাঁত+দেয়া, দাত থকা।

দধি ৭৬, দৈ গাখীৰ।

দস্ত ১২, ৬০, ৮৩, দাঁত।

দন্দ ৪০, ৫২, কাজিয়া, কলহ, খবি-
য়াল, হাই-কাজিয়া, দন (কথিত),
<দ্বন্দ।

দৰসায় ৮২, দেখুৱায়, দৰ্শন কৰায়,
দৰশায়।

দৰ্প ৬৪, অহঙ্কাৰ, গৰ্ব, গহ।

দশম ৫৭, ৬২, ৭০, লগৰ পৰা দশম
স্থান, <দশম।

দলমূল ৩, ভৈষধি গুণ বিশিষ্ট দহ বিধ
গছৰ শিপা : কল্‌কাৰী, গম্বাৰী,
গোক্ষৰ, টকুনা, পাবলি, বিয়নী-
সাপেটা, বেল, ভূত, মূলা, ভেকুৰী,
মাছকাইটা।

দশোদিশে ৮৭, দশোদিশে অৰ্থাৎ
সৰ্বজতে।

দক্ষিণ ৭৬, ৭৭, ৭২, দক্ষিণ, দৌ-
ফাল।

দক্ষিণ ১৩, ওক বা পুৰোহিতক দান

কৰা ধনাদি, = দক্ষিণা।

দাই ২১, অপাংখী, অগৰীয়া, দায়ী।

দাতিনি ২১, উচলা বা উজলা দাঁত
থকা তিৰোতা, = দাঁতিনী।

দাস্ত ৩৫, ৮৪, ৮৬, দাঁত।

দামহুম ৪০, সোপাসোপে।

দাসি ৩২, ভৃত্যা, পৰিচাৰিকা, =
দাসী।

দিগি ৫৪, ফালে, দিশে।

দিঘল ৮৭, দৌঘল।

দিঘললেখা ৫০, ৭৩, পানীৰ সোঁত।

দিপৰবেলা ৮৬, হুপৰ, হুপৰীয়া।

দিস ৭২, দিশ।

হুইভিতি ৫৮, ৬২, হুফালে, হুয়ো
দিশে।

হুৰি ৭১, হুখী।

হুগুন ৩৫, ৭৫, হুগুণ।

হুগু ৮১, এৰা গাখীৰ।

হুতয় ৪২, দ্বিতীয়।

হুবতলি ২৪, ভোবোল, ভোবল।

হুব ৩১, ৩৬, দুৰ, আঁতৰ।

হুবক ৩০, ৩৮, নোহোৱা হোৱা অবস্থা।

নিৰাময় হোৱা অৱস্থা, দুৰ্ভাগ্য
হুৰীক ৭১, কুৰুজি, বেয়া কুৰুজি

হুৰ্মতি ৬৬, ৬৭, কুৰ্মতি ৭৫৭১, কুৰ্মতি ৭৫৭১

হুয়ানি ৩৭, হুজনী, হুজি হুজি হুজি হুজি

হুবাচাৰি ১৫, ৪৪, কু, জাঠাৰ জাঠাৰ

কৰা তিৰোতা, হুবাচাৰী হুবাচাৰী

হুৰি ৫৪, দৌঘল, দৌঘল দৌঘল

হুৰী

হুৰ ৮২, হুৰ, বেয়া, অশোভনীয়,
অনোচিত।

দৃঢ়মুষ্টি ২, টান মুষ্টি, দৃঢ়মুষ্টি।

দৃষ্টি ১৩, ৩০, দৰ্শন, দেখা কাৰ্য্য,

‘জুইক—’জুইৰ ফালে দৃষ্টি ৰাখিহে

জুই পুৰাব লাগে।

দৃষ্টিমান ৪৭, দৃষ্টি ৰাখোতা, যিজন
চকু ৰাখে।

দেবগুৰু ৬৬, ৭১, বৃহস্পতি, বৃহস্পতি
দেৱতাৰ গুৰু। নৱ গ্ৰহৰ অন্যতম
গ্ৰহ। শুক্ৰ আৰু মীন ৰাশিৰ
অধিপতি গ্ৰহ। বৃহস্পতিৰ মিত্ৰ
গ্ৰহ ৰবি, চন্দ্ৰ আৰু মঙ্গল আৰু
অৰি গ্ৰহ বুধ আৰু শুক্ৰ।

দেৱৰ ৩৫, দিবৰ, স্বামীৰ কনিষ্ঠ ভাতৃ।

দেৱী ৬, দেৱ, দেৱতা।

দেৱী ৪৪, দেৱী, পাৰ্বতী, দুৰ্গা।

দেহ ৮৪, শৰীৰ, কণেবৰ, তন্ত্ৰ।

দেহা ৫, দেহ প্ৰঃ।

দোদক ৫৭, দোষক।

দোদণে ৭১, লগৰ পৰা দূৰল স্থানত
বাৰ্ষমত (লোকজ্যোতিষ)।

দোদণৰাশি ৫৬, জন্ম কুণ্ডলীত লগৰ
দোদণ স্থানৰ ৰাশি।

দোদণৰ ৪, ছুৱাৰ মূণত।

বিজ ৭৭, জো জয়তে ইতি, ব্ৰাহ্মণ,
কজ্জি, বৈজ্ঞ, দাঁত, অগ্ৰৰণৰা
জন্ম লাভ কৰা শ্ৰীমুখ।

বিভিন্নত ৫৫, ৬৪, লগৰপৰা দ্বিতীয়

স্থানত, = দ্বিতীয়ত।

বিক্ৰি ৭৫, বজ্জি, ৩২, বিক্ৰি।

বিলক ৭৩, ৭৪, কৃষ্ণ আৰু শুক্ল পক্ষ।

ধ

ধনি ৭১, বনী।

ধন ৪৪, ৫৭, দ্বাদশ ৰাশিৰ নৱম ৰাশি।

ধনু ৰাশিৰ অধিপতি গ্ৰহ বৃহস্পতি।

ধবলা ৭৫, শুক্লবৰ্ণ, শুক্লবৰ্ণ বৰ্ণিত।

ধেমু, বগী তিৰোতা।

ধৰনি ১০, ৩৫, ৪৩ প্ৰাণৱী, ধাৰত্ৰী,

মহা, বসন্তমতা, মোদনী, ধৰা, =

ধৰণী।

ধাই ৩৬, ধাবতি আগবঢ়, কাৰ্য্য,

চোচা মাৰি যোৱা কাৰ্য্য।

ধাণ্ডা ২৪, ৪০, ধান।

ধাৰাহান পিঠি ৯১, বহা চাৰা বা চাৰাৰ

ধৰে যাৰ পিঠি বহল

ধিকাৰ ৩২ নিন্দা, তিৰস্কাৰ, গালি,

<ধিকাৰ।

ধৈৰ্ম্মালি ৩৭, ধৈৰ্ম্মালি।

ধোহে ৯১, চোহে।

ধন ৭২, জ্যোতিষমতে ঘৰ-বাৰী

পাতিবলৈ স্থিৰ কৰা মাটি ডোখৰ

সমানে অঠ ভাগ কৰি ধন,

ধূম, সিংহ, স্থান, বুধ, খৰ, গজ

আৰু কাকপদ নাম দিয়া হয়।

ধনত গৃহাদি নিৰ্মাণ কৰিলে ধন-

সম্পত্তি আৰু বৈভৱ লাভ হয়।

(চিত্র ২)

উত্তর	পূর্ব		দক্ষিণ
	ধ্বজ	ধূম	
	কাকপদ	সিংহ	
	গজ	স্থান	
	খৰ	বুৰ	
পশ্চিম			
চিত্র—১			

চিত্র—১

ন

নই ১১, নৈ, < নদী।
 নগ ৭৫, পৰ্বত; বৃক্ষ।
 নগৰি ৫, নগৰ।
 নট ২২, ২৪, নটন বিজাত পাৰ্গত
 লোক; নাপিত।
 নটি ৩৬, নৃত্য পটীয়াসী, নটী; নাপিতৰ
 পত্নী।
 নথাকে ৩, নাথাকে।
 নদি ৪২, ৭২, ৮২, নদী।
 নন্দন বন্দন ৫৭, নদন বদন।
 নবিন ৪৪, নবীন, নতুন।
 নবৈজ্ঞ ৬১, নব+ইজ্ঞ, নূপতি, মহীপতি।
 নকে' ২, নবকত।
 নসয় ২১, লহ নকৰে, ক্ষমা নকৰে।
 নহই ৪৮, নহয়।
 নহয়ে ৪৪, নহয়, উৎপন্ন নহয়।
 নাগ ৮৫, বাস্তব নাগ অর্থাৎ সৰ্প, ভাৱ

মাহৰ পৰা আৰম্ভ কৰি তিনি তিনি
 মাহ বাস্তব নাগ পূৰ্বাদি দিশলৈ যুৰ
 কৰি বাওঁফালে কাটি হৈ পোৱে।
 নাগৰ পেটতহে ঘৰ নিৰ্মাণ কৰা
 উচিত।

নাঙ্গাল ৪৩, নাঙল।
 নাচাৰিব ৩, নেবিব, অকলে নেবিব।
 নাজাই ৫, নাযায়।
 নাটে ১২, হুকুলায়, অভাৱ হয়।
 নানি ৪৭, অন্য উচিত নহয়, নানিবা।
 নভাসি ৩৬, ৩২, প্রকাশ নেপায়,
 শোভা নেপায়।
 নাভি ২, ৮৪, ৮৭, উদ্বৰৰ মাজ ভাগত
 থকা গৰ্ভাৱস্থাৰ নিয়ামণ, নাই।
 নামাজে ৪১, নোমোছে, নিলিপে।
 নাৰ ৩৬, নষ্ট; ধ্বংস; ভাঙ; চূৰা।
 নাৰায়ন ৩২, নাৰায়ণ, নাৰ+অয়ন;
 বিষ্ণু।
 নাৰি ৭, ৩৩, ৩৬, ৭৭, ৩২, ৪১, ৪২,
 ৫৪, ৬৪, ৬২, ৭০, ৭৬, ৮৮, স্ত্রী,
 অৱলা, সীমন্তিনী, বধূ, বাৰা,
 বনিভা, মহিলা, = নাৰী।
 নাস ৪৪, ৪২, ৫৩, ৫৪, ৭১, ৮২, ৮৩,
 নষ্ট, ধ্বংস, নাৰ, = নাশ।
 নিআৰ ২৩, নিয়ৰ।
 নিকট ৪৬, ওচৰ, সন্নিপন্ন।
 নিকাৰ ৩২, দুখ, কষ্ট, যজ্ঞশা, পীড়া।
 নিকালি ৩৩, বাহিৰ কৰি, দূৰ কৰি,
 খেদি।

নিচ ৫৫, নীচ ।

নিচয় ৬৪, ৬৬, ৬৭, ৭১, ৭৫, নিশ্চয় ।

নিচিহ্ন ৬৩, নিশ্চিত, ছিহ্নাং ।

নিতি ৫, ৭২, নীতি ।

নিজ্যাস্তে ৩২, অতিশয়, একান্ত, =
নিজ্যাস্তে ।

নিজ্জা ৮৭, টোপনি, ঘুমটি ।

নিধি ৫৫, ৫২, কবেবৰ সম্পত্তি; পদ্ম,

মহাপদ্ম, শঙ্খ, মকৰ, কচ্ছপ, মুকুন্দ,

কুন্দ, নীল, ধৰ্ম্ম (নবনিধি); অস্বামিক

ধন, গচ্ছিত ধন, সঞ্চিত ধন ।

নিজ্জা ৮৬, নিজ্জা দ্ৰঃ ।

নিপুণ, ৫২, পাৰ্গত, দক্ষ, = নিপুণ ।

নিয়া ১৫, অনা-নিয়া, দিয়া-খোৱা ।

নিলাজি ৪২, লজ্জা বিহীনা, নিধকী,
= নিলাজী ।

নিবা ৮১, বাতি, যামিনী, শৰ্ম্মবী,

নিৰ্ম্মিণী, বাত্ৰি, বজ্জনী, বিভাববী,
= নিশা ।

নিশা ৭৩, নিশা দ্ৰঃ ।

নিশান্ত ৩, ৫২, নিশান্ত ।

নিসি ৬১, নিশাপতি, চন্দ্ৰ, নৱগ্রহৰ
অন্যতম গ্রহ চন্দ্ৰমা ।

নিস্ত ৮২, নিশ্চয়, স্থিৰ, = নিষ্ঠ ।

নিফল ১৪, বিফল, নিৰ্ব্বৰ্ণক, ফলৰহিত,
= নিফল ।

নিশ্চয় ২২, নিশ্চয় ।

নুহুৰি ৩৪, নুহুজি ।

নুহুচে ৩৭, ৪০, নুহুজে, কচি নোপজে,
ভুজি নহয় ।

নুহুনি ৫৬, নুহুনি ।

নুহুনে ২১, নুহুনে ।

নুহুবা ২৮ নহবা

নেওতা ১৫, নিমজ্জণ ।

নেত ৫৮, পাটৰ কাপোৰ ।

নোপোচে ৩৭, নোমোখে,

পই ২১, পৈ, স্বামী ।

পঞ্চ ৭৩, পাঁচ ।

পঞ্চাস ১৫, পঞ্চাশ, ৫০ ।

পচিম ৪৪ পশ্চিমে ।

পটা ১২, মচলা বটা শিল ।

পত্ৰত ২, দলিলত, লিখিত কাকতত ।

পথৰ ২১, পথৰ, ক্ষেত্ৰ ।

পনেইধুৰ ৪৬, পোন খুৰা (গৰু পোন
খুৰা) ।

পস্তা ৮৬, পইতা, (—ভাত) ।

পহু ২১, পথ ।

পৰত ১৪, আনত, নিজৰ বাহিৰে
আনত ।

পৰবাস ১৪, প্ৰবাস, বিদেশত থকা
কাৰ্য্য ।

পৰলোক ৫, পৰকাল, পৰজন্ম, মৃত্যুৰ
পিছৰ লোক ।

পৰিমান ৩১, মাত্ৰা, জোখ, = পৰিমাণ ।

পৰিসে ২২, ৩০, ৩৫, স্পৰ্শকৰে ।

পৰিহৰ ৪১, ৪২, ত্যাগকৰা, এৰা ।

পৰিহাস ৮৮, উপহাস, ঠাট্টা, মন্তব্য ।

পৰিকা ৮, ১০, পৰীক্ষা ।

পল ৭৫, এক দণ্ডৰ ৬০ ভাগৰ
এভাগ ।

পসাবি ২২, পহাবী, পোহাবী, <
পণা+শালিকা।

পসিমা ২০, প্রবেশ করি, স্পষ্টকৈ।

পস্ত ১২, পস্ত।

পাগি ৮৩ গৰম করি, উত্তলাই।

পাচ ১৩, ১৫, পাঁচ, ৫।

পাঞ্চ ২৩, পাঁচ।

পাঞ্চবতি ৮২, পাঁচবতি।

পাটি ২১, ৪৭ পাটাত।

পাতাল ৫১, ২১, অশোভন, ভূগর্ভ,
পতাল।

পাতেক ৭, পাপ, পাতক।

পাত্র ১২, মস্ত্রা, বিব্রা।

পাত্র ২৪, ৫৬, বাচন, সাজ, খোৱা
বস্ত্র খোৱা সঁজুলি।

পান ২২, তামোলক লগত চোবাই
খোৱা এবিধ লতাৰ পাত, পান।

পানি ৪, ৫, ১৫, ১৭, ২০, ২৫, ৩১,

৪০, ৪৪, ৪৫, ৪৭, ৫০, ৮১, ৮২,

৮৪, ৮২, ২৩, জল,=পানী।

পাপগ্রহ ৫৪, ৫৬, জ্যোতিষোক্ত
মঙ্গল, বাহ, শনি, ববি আদি গ্রহ।

পা২ৰ ৮৪, অধম, নীচ, পাপিষ্ঠ।

পায় ৮৭, ৮৮ প'ৰ পাদ, ভৰি,
<পাদ

পাৰা ৪১, পাৰচবাই।

পার্বতি ৭২, শিবৰ পত্নী, পার্বতী।

পাস ২৩, ওচৰ, সমীপ,=পাশ।

পাসও ৮৯, পামৰ,=পাৰও।

পাসবি ৮৩, নোচোৱা অৱস্থা; নিৰা-
ময় হোৱা; পাহৰিব পাৰি।

পাসা ২৩, ওচৰ, পাশ।

পিএ ৮১, পান কৰে, পীয়ে।

পিঙ্গটা ৩৫, পিঙ্গল বৰণীয়া।

পিঙ্গল ৩৫, পিতল বৰণীয়া।

পিঙ্গলা বৰ্ণ ২১, পিতলৰ দৰে বৰ্ণ
বিশিষ্ট।

পিত্ত ৮২, শৰীৰস্থ ধাতু বিণয়,

দেহৰ ভিতৰত তাপজনক ধাতু,

যক্ৰৰ পৰা নিৰ্গত হোৱা তিক্ত ৰস
বিশেষ।

পিপছি ৮১, ৮৪ আউনী পাণৰ

নিচিনা এবিধ লতাৰপৰা হোৱা

ফল, ত্ৰৈবি <পিপ্লী।

পিপাস ৭১, তৃষ্ণা; কামনা-বাঞ্ছনা,

পিপাসা।

পিলিকা ৮২, লেদা, মেলা, মাঠ,
দুৰ্বল, নিস্তেজ।

পিড়া ৭৩ কষ্ট, ক্লেশ,=পীড়া।

পুঅ ৫১, ২৩, পুৱা, প্ৰাতাত।

পূজন ৮১, পূজা কৰা কাৰ্য্য, পূজন।

পূজা ৩২, পূজা।

পুতাক ২, পুতক।

পুব ৩, ৮৫, পূব, পূৰ্বদিশ।

পুৰ্ণিমা ৫২, শুক্লপক্ষৰ পঞ্চদশী তিথি।

পূৰ ৪১, পূৰ্ণ; সম্ভষ্ট,=পূৰ।

পুৰাতন ৪৭, পুৰণি, প্ৰাচীন।

পুকস ৩৭-৩৯, ৮৭, ৮৮, ৯০, মতা

মাতৃহ, মূনিহ মাতৃহ।

পূৰ্ব ফল্গুনি ৫৩, পূৰ্ব ফল্গুনী, অশ্বিনাদি

সমুৎপত্তি নক্ষত্রান্তৰ্গত একাদশ
নক্ষত্র, অধিপতি অৰ্ঘ্যমা।

পুৱ ২৭, মেচা শকত, বৰ্জিত, ফুল।

পুৱা ৫৩, অশ্বিনী আদি ২৭ টা নক্ষত্র
অন্তৰ্গত ৮ম নক্ষত্র, ই বাণাকার
এক তৰাযুক্ত, অধিপতি বৃহস্পতি।

পসি ২০. পুহি. পোহপাল দি।

পুজ ৮৩, পুজ দ্রঃ।

পুনিয়া ৭৬, পুনিয়া. দ্রঃ।

পুশিদি ৪৫. ৭১, পুথিবি।

পুশি ৫৬, পিচি. পিচফালে।

পেত ২১, পেট।

পেলাট ৪০. পেলোৱা।

পোঞাতি ২, পবতী, পুৱাতী,

পোৱাতী, পুৱাতী, পুৱতি।

পোচে ১২, সোধে, সোধা-মেলা কৰে।

পোটকবা ৮৩, দ্রবাণ্ডৰ সম্পন্ন গছ,

পম্বীয়া গছ? পটোল লতা?

পোৱাল ২২, ৮১, পুঁঠলাক < পোদকী।

পোলাল ১৭, সন্তান থকা, সন্তানৰ
মাক হোৱা।

পোৱাতি ১৮, পোঞাতি দ্রঃ।

পোৱ ৬৭, নাতি।

পোষ ৪৩, পুহ।

পোষ সংক্রান্তি ৭৪, মাঘৰ দোমাহী,
মাঘবিহ।

প্ৰকাশিয়া ৪৪, প্ৰকাশ কৰি।

প্ৰশ্নৰ ঘৰে ৬০, বজাৰ ঘৰত, নৃপতিৰ

ঘৰত।

প্ৰবন্ধ ৪, চেটা কৰি, পুৰ্বার্থৰ সৈতে।

প্ৰভাত ৮৩, বাতিপুৱা।

প্ৰয়াগ ৬, এলাহাবাদৰ ওচৰৰ এখন
পবিত্ৰ তীৰ্থস্থান।

প্ৰসংগে ৬, প্ৰশংসা কৰে, গুণাহু-
কীৰ্ত্তন কৰে।

প্ৰান ৭২, হৃদয়স্থ বায়ু; দেহৰ পক্ষ
বায়ুৰ ভিতৰত যি স্থানৰূপে ভিত-
বলৈ যায়, প্ৰাণ, অপান, সমান,
উদান, বান—এই পক্ষ বায়ুৰ
সমষ্টি, = প্ৰাণ।

প্ৰায়শ্চিত্ত ১০, প্ৰায়শ্চিত্ত, চা'জায়াণাদি
ব্রত।

ফ

ফাল ৫৫, ৫৬, ৫৭, লগৰপৰা ৬ষ্ঠ
স্থানক বিপু-স্থান বোলা হয়।
'বিপু' গৃহত চন্দ্ৰ গ্ৰহ থাকিলে
জাতকে নিজৰ শত্ৰুক ধৰিবৰ
বাবে সৰুৰে পৰা ফাল পাতিলে
সক্ষম হয়।

ফাল্গুন ৩৪, ফাগুন।

ফুল ২, মাতৃৰ গৰ্ভত ভ্ৰূণক আৱৰি
থকা আৰু সন্তান জন্মৰ ঠিক
পিছতে নিৰ্গত হোৱা ছাল বা
মোনাৰি, জৰায়ুপ্প, Placenta
লগী (দৰং), পাছকথা (নগাঁও)
পাছ লুল (দঃ কামৰূপ)

ফোটা ১৩, ফোট, তিলক।

ব

বই ২১, ২২, বহন কৰে ; আনৰ ঘৰত
খাটি দিয়া কাৰ্য্য, অৰ্থাৎ নিজে
কাম কৰিবলৈ শিকিলেহে আনকো
কাম শিকাব পাৰি।

বংসে ৩২, বংশত, কুলত, গোত্রত, =
বংশত।

বক্র ৭২, গ্রহৰ বেকা গতি ; শনি গ্রহ ;
মঙ্গল গ্রহ।

বক্রভাবে ১৪, বেকাকৈ, কুঠাৰৰ গঢ়
সামান্য ভাবে বেকা হোৱা বিধেয়।

বচ ৪, ৩১, দ্ৰব্যগুণ বিশিষ্ট আৰু উগ্র
গন্ধী গুণ। লোক-ঔষধত ভূত-
প্ৰেত খেদিবৰ বাবে আৰু নানা
ৰোগ নিৰাময়ৰ বাবে ইয়াৰ পাত
আৰু মূল বাহুৰ কৰা হয়,
সং বচ।

বঞ্চে ১৭, ছল কৰে, চলনা কৰে,
প্ৰভাড়া কৰে।

বচ্চৰ, বচ্চৰ ১০, ৪৮, ৬৮, ৭৪, বচ্চৰ।

বন্ধিৰ ৪২, বাস কৰিব। খণিব।

বটেলী ২২, বটালী।

বন ৪৭, খেতি-বাতিৰ কাম-কাজ,
কাম-বন।

বনিজ ৫২, বাণিজ্য, বেহা-বেপাৰ,
বেপাৰ-বাণিজ্য।

বপাই ৩৫, বাপাই, পিতাই, সং বপ্ৰ।

বৰনিয়া ৪৮, বৰণ বিশিষ্ট, বৰণীয়া।

বৰবুনে ৫১, বৰবুণে।

বৰসিৰাই ৮৬, বৰশীৰায়।

বৰসিবান ২৩, বৰশীৰোৱা কাৰ্য্য, কাষ-
বনৰ ভিতৰত বৰশী ৰোৱাই সহজ
কাম।

বৰাহমিহিৰ ৫২, কোনো কোনো
পণ্ডিতৰমতে বৰাহ মিহিৰ পৰম্প-
ৰাগত অথবা জনশ্ৰুতি ঐন্দ্র
পণ্ডিত। অগ্ৰহাতে আন কিছুমান
পণ্ডিতৰমতে তেওঁ ঐতিহাসিক
ব্যক্তি। উজ্জয়িনীৰ প্ৰথিতযশা
ৰাজেশ্বৰ বিজয়াদিত্যৰ ৰাজসভাৰ
নয়বত্ৰৰ অগ্ৰতম ঐন্দ্র জ্যোতি-
ৰ্বিদ পণ্ডিত। বৰাহ মিহিৰে আৰ্য্য
ভট্টৰাৱাৰা নিৰ্ণীত পৃথিৱীৰ আৰ্হিক
গতি স্বীকাৰ কৰা নাই। অসমত
প্ৰচলিত পৰম্পৰা মতে ডাকপুৰৰ
বৰাহমিহিৰৰ পুত্ৰ। বঙ্গদেশীয়
মতে খনা, বৰাহ মিহিৰৰ পুত্ৰ-বধু
আছিল (বিস্তৃত বৰ্ণনা স্থানান্তৰত
উপস্থাপিত হৈছে)।

বৰাবি ১২, ভাৰতীয় পৰম্পৰাগত
বাগ-সংগীতৰ অন্তৰ্গত বাগ (বাগিনী)
বিশেষ। লোচন কবিৰ মতে
বৰাডৌবাগ গোৱাৰ সময় প্ৰভাত।

বৰিসা ৪৪, বাৰিষা।

বৰসে ৪৩; বৰযুণ দিয়ে।

বৰসন ২৫, বৰযুণ।

বৰ্কৰ ২৪, মূৰ্খ, অসম্মত, অশালীন।

বৰ্ষ ৫৭, বছৰ ; আয়ুস, লগৰ দশৰ

- স্থানত চন্দ্ৰ, তৃতীয় স্থানত মঙ্গল
আঁক ষষ্ঠ স্থানত বাহু থাকিলে
জাতকৰ আয়ুস এশ বছৰ।
বলভা ৬৪, শ্ৰিয়, লগ্নৰ বিত্তীয় স্থানত
শুক থাকিলে জাতক নাবীৰ অতিকৈ
শ্ৰিয় হয়।
বসন ৬৬, কাপোৰ, পোছাক পৰিচ্ছদ।
বাই ২১, কামত খটাব পাবে, বাব
পাবে।
বাউমুৱা ৪৬ বৈকামুৱা, তলমুৱা ?
বাউল ৩১, পাগল, বাতুল।
বাক ২, কথা।
বাক্তি ৩, বাকী, শেষ কৰি, বাকী
নথাকাকৈ ঔষধ পান কৰিব লাগে।
বাজে ১০, সংঘটিত, বাপেক-পুত্ৰকৰ
মাজত যদি কাজিয়া সংঘটিত হয়।
বাক ৭, ২১, বাজ বাতিৰ হোৱা কাষা,
নিৰ্গত হোৱা কাষা।
বাক ৪ বাহিৰে, শেষ হৈ যোৱাৰ
পিছত।
বাট ৮০, পটাত পিহা।
বাটি ৮২, চাকি, দীপ।
বাটি ৮২, পিহি, বাটি।
বাণি ৩৫, বান্দী, দানী।
বাত ৮২, ৮৫, দেহৰ ধাতু বিশেষ আঁক
ইয়াৰ বিকাৰত হোৱা ৰোগ
বিশেষ, gout, rheumatism।
বাত ৫৮, বাত-বিষে।
বানি ১৭, ২০, ৪০, ৫০, ৮০, ৯০ বাণী।
বানিজ্য ২২, ৪২, বেহা-বেপাৰ।
বাবৰি ৮২, এবিধ স্তগন্ধী শাক।
বায়বো ৭৭, বায়ুদিশত, এই দিশৰ
অধিপতি গ্ৰহ চন্দ্ৰ।
বাবানামি ৬, বাবানদী।
বাবাও ৯২, বটোৱা, বৰ্দ্ধিত কৰা।
বাবি ৩৬, ৬৮, বাবী, বাটিকা, (কলৰ
বাবী, কপাহৰ বাবী)।
বাবিগুপ্ত ৩, পানীত হোৱা ফুল, পত্নম
অথবা ভেট।
বাৰিসা ১৪, ২৫, ৩৩ বাৰিষা।
বাস ৪১, বাঁহ
বাসকাৰ ৮৫, বাহকা, বাসক লতা,
বাহক লতা।
বাহ ৫৬, বাঁহ।
বাহি ১৬, বাহা, ওহাৰৰ বাহ।
বাহি ২২, বাহী, অপৰিষ্কাৰ, ধোবাহী
কাপোৰ দেখিলেই বাহী অৰ্থাৎ
অপৰিষ্কাৰ কাপোৰ বুলি কয়।
বিগ্ৰহ ৬০, যুদ্ধ-বিগ্ৰহ, বিবাদ, কাজিয়া-
শেচাল।
বিচা ৪৮, মেঘাদি আদম্বাশিৰ অন্তৰ্গত
অষ্টম বাণি, বিচা বাণিৰ অধিপতি
গ্ৰহ মঙ্গল।
বিজ ৪৫, বীজ।
বিত্ত ১২, ৫৭, টকা-পইচা।
বিদি ১৮, বিদিত, পৰিচিত।
বিজাহিন ৪২, বিজাহীন, পঢ়া-শুনা
নোহোৱা।

বিধি ৫২, দৈব্যা, অদৃষ্ট, বিধাতা ; ব্রহ্মা ।

বিধোঅ' ২০, বিধবা ।

বিনাস ৪৪, ৭১, ৭২, বিনাশ, ধ্বংস ;

মৃত্যু ।

বিনিত ৭০ বিনীত ।

বিক্যাগিবি ৪, ভাবতস্য এখন বিখ্যাত
পৰ্যব ।

বিপত্তি ৭৩, বিপদ, দুৰৱস্থা, আপদ ।

বিপৰিত ৩৪, ৬৩, প্রতিকূল-বিপৰীত ।

বিপ্র ১০, ১১, ব্রাহ্মণ, দ্বিজোত্তম, ঋষি;

অথত্রাবৃক্ষ ; প্রাশস্তি গীত গায়ক ।

বিবঙ্গ ৮৩, দরবর গছ বিশেষ, ই

দুবিধ : (১) বর বিবিং আক (২)

বা-বিবিং ; কীট নাশক ঔষধ রূপে

প্রয়োগ করা হয় । 'কুমিল্ল পল'র

বার্টিনেসী জাতীয় বনৌষধি ।

< সং বিড়ঙ্গ ।

বিলাস ৬১, অন্নকুণ্ডলীর কোনো এটি

বাশিত বৃধ আক বৃহস্পতি

একেলগে থাকিলে মাৰক যোগ

হয় ; কারণ বৃধ আক বৃহস্পতি

শত্রু গ্রহ । গতিকে এনে অন্ন-

কুণ্ডলী বিনিষ্ট জাতকর বিনাশ

বা মৃত্যু হোৱা স্বাভাবিক ।

বিন্ততি ৬৮, বিনংগতিপূৰ্ণ ; অনালীন (?)

বিভাবমুৱা ৫২, বিভাব<বিভান,

পোহবমুৱা, নৃকজমুৱা ? বিধান

পূৰ্বাতে সাৰ পোৱা (হালোৱা) ।

বিষ্ণু ৬, বিশ্ব-ব্রহ্মাণ্ড জুৰি বি ব্যাপক

(বিষ্+জু), নাৰায়ণ, গোবিন্দ,

হৰি, হৃষীকেশ ; ব্রহ্মাদি ত্ৰিমূৰ্ত্তিৰ

অন্ততম আক সৃষ্টিৰ পালক ।

বিস ১২, ৬২, ৮৩, বিষ ।

বিস্ব ৭৬, বিহ ।

বিসেস ৮৭, ৮৯, বিশেষ ।

বিস্তৰ ৩১, বেছিটকৈ ।

বিশ্বাস ৩৩, বিশ্বাস ।

বিহাৰ ৭৩, আতৰি ঘোৱা, স্থানান্তৰিত,

অপসাৰিত ।

বিহিন ৪২, বাহিত, বজিত ত্যক্ত, =

বহীন ।

বিড়ম্বন ১২, ১৩, বঞ্চনা, প্রতারণা,

পৰিহাস ; যন্ত্ৰণা ।

বুঝা ৫৪, বুজিব পাৰি, বুজা যায় ।

বুঝাই বুঝাই ৮২, বুজাই বুজাই, বুজনি

দি, উপদেশ দি ।

বুঝি ৩১, ৩২, ৮১, বুজি ।

বুঝিয়া ৭, ২৮, ৪৬, জানি উঠি, উপ-

লব্ধি কৰি ।

বুধ ৫৩, ৫—৫৭, ৫২, ৬১, ৬৪—৬৬,

৬৮—৭১, নৱগ্রহৰ অন্তৰ্গত গ্রহ ।

চন্দ্রৰ ঔষমত তাৰাৰ গৰ্ভত বুধৰ

জন্ম । মিথুন আক কন্যাৰাশিৰ অধি-

পতি গ্রহ । বুধৰ মিত্ৰ গ্রহ ৰবি

আক শুক্র ; শত্রু গ্রহ চন্দ্র । লগৰ

৪র্থ আক ৮ম স্থানত বুধৰ দৃষ্টি

ত্ৰিণাদ ।

বুৰা ২৩, বুঢ়া, বৃদ্ধ ; প্রবীণ ।

বুৰি ৫০, পতি, প্রতিচোভ, 'খোজত

বুৰি', প্ৰতিটো খোজত।
 বুড়িৰ ৪৫, বুৰিৰ, বানপানীত ডল
 যাব।
 বুৰ ৭২, বাস্তৱ মণ্ডলৰ অষ্ট ভাগৰ এভাগ,
 বুৰত গৃহনিৰ্মাণ কৰিলে তাৰ ফল
 স্তম্ভ ভোগ।
 বুৰ ৪৬, হালোৱা গৰু, বলদ, বলধ, ;
 বাঁড়।
 বুৰ ৫৮, ৬০ ৭২, মেঘাদি দ্বাদশ বাশিৰ
 দ্বিতীয় বাশি, বুৰৰ অধিপতি গ্ৰহ
 শুক্ৰ।
 বৃষ্টি ৪৩, ৪৪, বৃষ্টি, বৰষুণ।
 বৃহস্পতি ৫৭, ৬১, ৬৪, ৬৫, ৬৭—৬৯,
 নবগ্ৰহৰ অন্ততম গ্ৰহ, গ্ৰহ বিলাকৰ
 ভিতৰত সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ, শুক, দেৱশুক ব্ৰহ্ম।
 বুক্ষ ৫, গছ-গছনি।
 বেজ ৩০, ৩১, ৪২, অ'জা, বাজ ৭।
 বেথা ২৩, ৮২, আদৰ, সন্মান ; চেনেহ
 অন্তৰঙ্গতা।
 বেদ ৫৬, ৬২, ৮৭, হিন্দুৰ সৰ্ব প্ৰাচীন
 গ্ৰন্থ, ধৰ্ম আৰু ব্ৰহ্ম-প্ৰতিপাদক
 অপৌকৰ্ষ্যেৰ শাস্ত্ৰ, জ্ঞতি, বেদ চাৰি-
 খন : ঋক্, যজুঃ, সাম, অথৰ্ব।
 বেদবেত্তা ৮, বেদজ্ঞানী, বেদত যি
 পাৰদৰ্শ।
 বেৰাই ৩৭, ইঘৰ সিঘৰ কৰি ঘৰি কুৰা
 কাৰ্য।
 বেস ৩৪, বেশ, বেশভূষা সাজ-সজ্জা
 পোছাক-পৰিচ্ছদ।
 বেষুৱাৰ ২২, বাজনৰ উপকৰণ বিশেষ।

এতোলা হিং, দুতোলা আদা, চাৰি
 তোলা জালুক, আঠতোলা জিৰা,
 ষোলতোলা হালধী আৰু বজ্জিছ
 তোলা ধনিয়া একেলগে বটিলেই
 (বাটিলেই) এইবিধ উপকৰণ প্ৰস্তুত
 হয়, = বেশদ্বাৰ।
 বেস্তা ১২, ৩৮, ৭৬, বেস্তা, গণিকা,
 বেইচ্ছা।
 বেহা ৫৪, বেহা-বেপাৰ।
 বেহাই ৪১, বেহানি কৰে, বেপাৰ কৰে।
 বৈজ ১২, ৮৪, বেজ, বৈদ।
 বৈসাই ৩৮, বছৰায়, বহিবলৈ দিয়ে।
 বৈসাগ ৪৩, ৪৭, বৈশাখ, ব'হাগ।
 বৈসাগি বিন্ধু ৭৪, বহাগ বিহু, বহাগৰ
 দোমাহী।
 বোচ্চৰ ১১, বছৰ।
 বোৱনি ১২, বোৱনী, শিপিনী।
 বোৱাৰি ১৬, বোৱাৰী, বধু।
 বোল ২২, ৮২, কথা, বচন।
 ব্ৰহ্মবিচাৰ ৮২, শেষ বিচাৰ, চূড়ান্ত
 বিচাৰ।
 ব্ৰহ্মা ৬, প্ৰজাপতি, সৃষ্টিকৰ্তা, ত্ৰি-
 মুৰ্তিৰ অন্ততম, ব্ৰহ্মগুণৰ অভি-
 ব্যক্তি।
 ব্ৰাহ্মণ ৫, ৮, ৭২, বায়ুণ; বিপ্ৰ;
 ষিদ্ধোত্তম, 'ব্ৰহ্মবেদং শুক্ৰং চৈতন্যং
 হা বেত্তাৰীতে বা অন্'। 'মহু-
 সংহিতা' মতে ব্ৰাহ্মণ : 'জন্মনা
 ব্ৰাহ্মণো জ্ঞেয়ঃ সংস্কাৰৈৰ্জিজ উচ্যে।
 ব্ৰিহত্যা যাতি বিপ্ৰস্বং ত্ৰিভিঃ

শ্রোত্ৰিৰ উচ্যতে ।’

অথবা ‘জাত্যা কুলেন বৃত্তেন স্বাধ্যা-
য়েন ক্ষতেন চ । অভিযুক্তো হি
বন্তিষ্টেন্নিত্যাং ন হি উচ্যতে ।’

ভ

ভগ্ন ৫৭, নোহোৱা, বিদূষিত, বিনষ্ট
বাৰ জন্মকুণ্ডলীৰ মেঘ বাশিত চন্দ্ৰ
থাকে আৰু কৰ্কট বা তুল’ বা
মকৰাত লগ থাকে সেই জাতকৰ
অন্ত্যন্ত অন্ততাদি যোগ বিদূষিত
হয় বা নাথাকে

ভৰা ১৮, ৮৬, বোজ’, অতিপাত
ভোজন ।

ভাণ্ডাৰ ৮০, ভঁড়াল, ভাণেবী ।

ভাতৰ গ্ৰাস ২০, ভাতৰ গৰাহ ।

ভাত ৬৫, ভাত, লগৰ পৰা তৃতীয়
স্থানত চন্দ্ৰ থাকিলে তাৰ ফল
জাতকৰ ভাত বিনাস ।

ভাত্ৰ ৮৫, ভাদ মাহ

ভাহুভুজা ৫৫, শনি, সূৰ্য্যৰ ঔৰসত
ছায়াৰ গৰ্ভত শনি আৰু সাৱণি
মন্ত্ৰৰ জন্ম । চিত্ৰৰথৰ কণা শনিৰ
পত্নী । ধ্যানমগ্ন শনিৰ ওচ-
ৰত ঋতুমতী পত্নীয়ে বতি ভিক্ষা
কৰে । পত্নীৰ একান্ত অহুৰোধৰ
প্ৰতি শনিয়ে ভ্ৰূক্ষণ নকৰিলে ।
পৰিপতি স্বৰূপে ভেওঁ, শনিক অভি-
শাপ দিয়ে : বাৰ প্ৰতি শনিয়ে দৃষ্টি-

পাত কৰিব তেৱেঁই বিনষ্ট হ’ব ।
শনিৰ দৃষ্টিপাতত গণেশ ছিন্নমন্তক
হোৱা হেতু স্বাত্ পাৰ্বতীয়ে শনিক
অভিশাপ দিয়ে । তাৰেই ফল-
ক্ষতিত শনি ধোৰা হয় । সেই
বাবে শনিক ‘খোৰা’, ধোৰ’
ক’পেও জনা যায় । (ব্ৰহ্মবৈবৰ্ত্ত
পুৰাণ)

ভাৰ্গব ৬০, ৬৫, নৱগ্ৰহৰ অন্যতম
গ্ৰহ শুক্ৰৰ পিতৃৰ নাম ভৃগু ।
সেইবাবে শুক্ৰৰ আন এটি নাম
ভাৰ্গব । তেওঁ দৈত্য গুৰু আৰু
সৰ্বশাস্ত্ৰ প্ৰবক্তা । বামনক ত্ৰিপাদ
ভূমি দান কৰাৰ পৰা বলিক বিৰত
কৰাৰ প্ৰয়াসেৰে মাখি কণ পৰি-
গ্ৰহ কৰি শুক্ৰাচাৰ্য্য হ ভ্ৰম্ৰাত
প্ৰৱেশ কৰি জল বোধ কৰে ।
বামনে ভ্ৰম্ৰাৰৰ ভিত্তৰভাগ কুণ্ণেৰে
খুচৰি দিয়ে । তাৰ পৰিপতি
স্বৰূপে মক্ষিকাকণী শুক্ৰাচাৰ্য্যৰ চকু
এটা কণা হয় । গতিকে শুক্ৰাচাৰ্য্য
‘কণা’ বা ‘কণ’ ক’পেও পৰিচিত ।
এবাৰ মহাদেৱে শুক্ৰক গ্ৰাস কৰি
মহাহ্ৰদৰ জলৰ মাজত দণ কোটি
বছৰ তপস্বী কৰিছিল । ইয়াৰ
দ্বাৰা জঠৰস্থ শুক্ৰাচাৰ্য্যয়ো উৎকৰ্ষ
লাভ কৰি মূক্তিৰ বাবে মহাদেৱক
স্ততি কৰিবলৈ ধৰিলে । অৱশেষত
ভেওঁ মহাদেৱৰ শিৰ পথেৰে নিৰ্গত

হয় আৰু সেইবাবে তেওঁৰ নাম হয়
গুৰু।

ভালা ৮৬, ভাল, উত্তম।

ভালি ৪৬, ৫০, ভাল, শ্ৰেষ্ঠ, উত্তম।

ভাৱ ২৮, উদ্বেগ, অভিপ্ৰায়, সামা-
জিক বা মানসিক অৱস্থা।

ভাসে ৫৬, দীপ্তি কৰে, প্ৰকাশ কৰে,
শোভিত হয়।

ভিসন ১১, ভয়ংকৰ, ভয়াবহ, ভীতি-
প্ৰদ, = ভীষণ।

ভূপতি ৬২, বৃপতি, বজা, বৃপ, =
ভূপতি।

ভূমি ৪৪, মাটি, = ভূমি।

ভূমি নন্দন ৫০, ৬৫, ৬৯, ৭৪, মঙ্গল
গ্ৰহ।

ভূষন ৬২, অলংকাৰ, আভৰণ; শোভা,
= ভূষণ।

ভূমি তত্ত্বজ্ঞা ৫৪, মঙ্গলগ্ৰহ।

ভূমিপুত্ৰ ৭০, মঙ্গল গ্ৰহ।

ভূজৰাজ ৮২, ভেৰজ গুণ সম্পন্ন গুল্ম
বিশেষ।

ভূতা ১০, চাকৰ, দাস।

ভেকুৰি ৮২, ভেৰজ গুণ সম্পন্ন এবিধ
গুল্মজাতীয় উদ্ভিদ, < বৃহতী।

ভোখ ২২, ৪৯, ভোক।

ভোগজীবা ৮২, জীবা কেবা প্ৰকাৰৰ
যেনে : ভোগজীবা, কালজীবা
ইত্যাদি।

ভোচা ২৪, ভুচি অৰ্থাৎ তুঁহ, পতান

আদিৰ ওপৰত শুই থকা (কুকুৰ),
কামত নলগা, অশ্ৰয়োজনীয়।

ভোৱন ২২, ভুৱন; পৃথিৱী।

ভৌম ৫৮, ৬৫, মঙ্গল গ্ৰহ।

ভট্ট ১৩, নষ্ট, দোষযুক্ত।

ভ্ৰান্তি ৭৪, ভুল, ভ্ৰম।

ভ্ৰুতি ৬২, ভোগ কৰে।

ম

মকৰ ৪৫, ৪৮, ৫৬, ৫৭, ৭২, মেঘাদি
দ্বাদশ বাশিৰ অন্তৰ্গত দশম বাশি।
উত্তৰাষাঢ়াৰ শেষ পাদত্ৰয়, সমগ্ৰ
শ্ৰৱণা আৰু ঘনিষ্ঠাৰ আদি পাদ-
ত্ৰয়—(২ পাদ) এই বাশিৰ ভোগ-
কাল। মকৰ বাশিৰ অধিপতি গ্ৰহ
শনি। মকৰ বাশি যুগ নামেৰেও
পৰিচিত।

মঘা ৫৩, অশ্বিনী আদি নক্ষত্ৰৰ অন্তৰ্গত
দশম নক্ষত্ৰ। মঘা নক্ষত্ৰ গৃহাকৃতি,
পঞ্চতাৰকাযুক্ত, কোনো কোনোৰ
মতে নাঙলৰ আকৃতিৰ। অধিপতি
পিতৃগণ।

মঙ্গল ৫৬ ৬৩ ৬৬, ৬৭, ৭২, নৱগ্ৰহৰ
অন্ততম। কুঁজ, কুঁজা, ভৌম,
ভূমিপুত্ৰ, ভূমি তত্ত্বজ্ঞা আদি ৰূপেও
মঙ্গল গ্ৰহ পৰিচিত। মেঘ আৰু
বৃক্ষিক বাশিৰ অধিপতি গ্ৰহ মঙ্গল।
মঙ্গলৰ মিত্ৰ গ্ৰহ ৰবি, চন্দ্ৰ,
বৃহস্পতি আৰু শুক্ৰ গ্ৰহ বৃহ।

মজ্জল ৪, মজ্জলকব, শুভজনক, =

মাজ্জল্য।

মেচেকা ২০, ক'লা আক শব্দত;
অতিকৈ স্থল।

মচ্ছ ৪০, মাছ, = মৎস্ত।

মাঞ ৪৮, মহৈ।

মতোয়াল ১৫, প্রমত্ত, উগ্ধরু, ম'হলীয়া,
মতোয়াল।

মধু, ৭৬, ৮২, ৮৫, মো।

মধ্যস্থ ২, মাজব (মাহুহ), উমৈহতীয়া,
গোচরীয়া আক পদকীয়া উফয়বে
প্রাত সমৃদ্ধি সম্পন্ন, এফলীয়া ভাব
বা দৃষ্টি নথকা।

মনযুক্ত ৬২, সমভাব বিশিষ্ট, একে
মনব।

মস্ত্রি ৭৩, মস্ত্রী, বাজ বিষয়া।

মন্দ ২, ৪০, ৫২. অধম, বেয়া, অহিত-
কারী, অনিষ্টকারী।

মন্দাসয় ৬১, মন্দ অর্থাৎ বেয়া মনব
অধিকারী, কু অভিপ্রায় যুক্ত;
অজীর্ণ রোগ আক্রান্ত; আদিত্যব
লগত চন্দ্র একে বাশিত থাকিলে
জাতক অজীর্ণ রোগাক্রান্ত হয়।

ময়ূধ ভবন ৭৫, কঠা বাঁশ।

মবকিয়া ২৪ গকহাল এঘবব, হালোরা
(হালবাধক) আন এঘবব। হাল
বোরাব অস্থপাত ২ : ১ অর্থাৎ গক-
হালব গবাকীৰ ঘবত দুদিন আক
হালোরাব ঘবত এদিন। এই
ব্যবস্থাক মবকীয়া বোলে।

মবগিয়া ২০, মবকিয়া ত্রঃ।

মবণ ৪২, ৭৫, ৮১, মৃত্যু।

মবন্তি ৬৮, ৭৩, মবিব। জাতকব
জন্মকুণ্ডলীৰ লগস্থানব পৰা অষ্টমত
বৃহস্পতি থাকিলে তীৰ্থস্থানত
তেওঁৰ মৃত্যু হ'ব।

মবিচ ৮২, জালুক।

মকট ২৪, বাম্বব, বানব।

মল ৮৪, শোচ; শাক খালে শোচৰ
পৰিমাণ বেছি হয়।

মহাদেব ৪৪, শিব, ত্রিমূর্তিৰ অন্যতম
মূৰ্তি, তম গুণৰ অভিযাক্তি,
শ্রেষ্ঠদেব।

মহাৰাই ৫৮, মহাবাজ, চক্রবর্তী।

মাকবি ৭৫, মকব ত্রঃ।

মাঘব বিস্ত ৭৪, মাঘব বিহ, মাঘব
দোমাহী।

মাঘি সপ্তমি ৭৪, মাঘ মাহৰ সপ্তমী
তিথি।

মাচ ১৭, ৩০, ৪১, ৮২, মাছ, মৎস্ত।

মাঝ ২, ২২, ৫১, ৬২, মাজ, মধ্য।

মাঝে ১৬, ৫০, মাজত, মধ্যত।

মাওলি ৭২, মাৰলী, মাল্লি।

মাত্ৰা ৭৫, বৰ্ণৰ উচ্চারণৰ কাল, স্বৰৰ
স্থিতিকাল।

মানিক ৪২, মানিক, মহামূল্যবান ধাতু।

মিচা ৬৮, ৬৫, ৮৬, ২০, মিছা, অসত্য।

মিত ৫১, ৮০, 'মি' বা 'মী' ভাগান্ত
তিথি, পক্ষমী, সপ্তমী, অষ্টমী,
নবমী, দশমী।

মিথুন ৪৮, মেঘাদি ছাদল বাণিৰ
অন্তৰ্গত তৃতীয় বাণি। মিথুন
বাণিৰ অধিপতি গ্ৰহ বুধ।

মিন ৪৪, ৪৮, ৫৭, ৬২, মেঘাদি ছাদল
বাণিৰ অন্তৰ্গত ছাদল বাণি, মীন,
অধিপতি গ্ৰহ বৃহস্পতি।

মিলন্তি ৭০, মিলে; লগ্নৰ একাদশত
আদিত্য থাকিলে পিতৃৰ গচ্ছিত বা
সঞ্চিত ধনৰ দ্বাৰা জাতকৰ স্বথ-
শাস্তি লাভ হয়।

মিষ্ট ৪০, মিঠা, কচিকাবক, স্নেহ।

মু ২০, মুখ, দীঘলকৈ ফুকালেহে জুইৰ
মুখ দেখা যায় অৰ্থাৎ জুই উঠে।

মুকা ৭৭, শনি গ্ৰহ? কেতু? পাঠত
‘মুকা’ৰ ঠাইত ‘সুকা’হে হোৱা
উচিত। শুক্ৰবাৰে বায়ুদিশাতি-
মুখে যাত্ৰা কৰা অহুচিত।

মুখৰা ১৭, মুখ চোকা, কাক্সিয়াশ্ৰিয়,
লাউপাত কচুপাতৰ দৰে মুখ
বিশিষ্ট।

মুখ ৪১, মূৰ্খ; ছলকৰি আন পুৰুষক
স্তন দেখুওৱা, লগনে পানীৰ ঘাট-
লৈ ঘোৱা আৰু সোঁৱা পাতত
গাখীৰ লোৱা এই তিনিশ্ৰেণীৰ
নাৰী মূৰ্খ বা অজ্ঞানী।

মুচুকাই ৩৫, মিচিকিয়াই ইহা কাৰ্য।

মুখা ৩, ভেষজ গুণ বিশিষ্ট গুল্ম,
ইয়াৰ শিপা স্তম্ভাকী।

মুণ্ড ৩১, ৭৪, মূৰ, =মুণ্ড।

মূৰ ৪৭, মূৰ, মুণ্ড।

মূৰা ৪৭, মূৰ, যি বলধৰ মূৰটো বৰ
ভাঙৰ।

মূৰ্খ ২৩, মূঢ়, নিৰোধ, =মূৰ্খ।

মূল ১০, ৮৫, শিপা, =মূল ৮২।

মূল ৩, আচল, মূলধন।

মুহুৰ্দ্ধি ৮৪, মুখ+ভুদ্ধি, মুহুৰ্দ্ধি।

মূলা ৫০, মূলা, নক্ষত্ৰ মণ্ডলৰ উন-
বিংশ নক্ষত্ৰ। ই ১১টা নক্ষত্ৰৰ
সমষ্টি। সিংহৰ নেজৰ দৰে মূলাৰ
আকাঁত। অধিপতি ৰাক্ষস।

মুগ ৫৮, মকৰ বাণি দ্ৰঃ।

মেঘৰ নাদ ৫০, মেঘৰ গৰ্জন।

মেচা ২০, কুঁজা আৰু শকত।

মেচি ৫২, কুঁজা আৰু শকত, =মেচা।

মেদিনী ৭৩, ৭৪, =মেদিনী, পৃথিৱী।

মেনা ৫২, তললৈ গুলমা শিং থকা,
যি গৰুৰ শিং চুটি।

মেলা ৫০, সমাগম।

মেঘ ৪৫, ৫৬, ৫৮-৬০, ৬২, ছাদল
বাণিৰ অন্তৰ্গত প্ৰথম বাণি, অধি-
পতি গ্ৰহ মঙ্গল।

মোল ২২, মূলা, দাম।

য

যজ্ঞ ১৩, যাগ, হোমাদি; পূজা—
অৰ্চনাদি।

যনি ৮১, য'নী, এবিধ স্তম্ভাকী মচলাৰ
গছ আৰু তাৰ গুটি, য'নীবাথৰ।

যম ৩৪, ৭৭, যত্নৰ দেৱতা।

যমবক্ট ৫৩, যযা আক পূর্বফল্লনী যুক্ত
দেওবার; অল্লেশা আক পুণ্ডা যুক্ত
সোমবার, অহুবাধা আক অহুণা যুক্ত
মঙ্গলবার; আর্জা আক হস্তা যুক্ত
বুধবার; মূলা-বেহতী যুক্ত বৃহ-
স্পতিবার; স্বাতী বোধিনী যুক্ত
শুক্রবার আক শতভিষা যুক্ত
শনিবারত যমবক্টযোগ সংঘটিত
হয়। এই যোগত যাত্রা নিষেধ।

যাম ৮১, দিন বা রাতিৰ চাৰি
ভাগৰ এভাগক যাম বোলে; গ্ৰহৰ
পৰিমিত কাল।

যুক্ত ৫৫, যুক্ত একেলগে থকা, লগত
বৃহস্পতি আক চন্দ্ৰ একে লগে
থাকিলে জাতক বৃপতি তুল্য হয়।

যুবতী ৭৫, যুবতী।

যাহিবি ৫১, আহিবি।

ব

বক্ত ৮৭, বড়া।

বক্তপিত্ত ৮৫, নাক-মুখ নাইবা শুষ্ক-
ছাৰেদি নাইবা কেৱল মুখেৰে
তেজ নিৰ্গত হোৱা এবিধ পিত্ত-
জনিত ৰোগ।

বক্কে ৬৮, আনন্দমনেৰে, উৎসাহেৰে।
বগুভঙ ১০, লগুভঙ, লৰাভঙৰাং,
হাৰাশক্তি।

বত ৬৬, ৬৮, অহুবত, আসক্ত,
নিমুক্ত।

বতি ১৩, ৪২, ৬৫, ৬৭, ৭১, আসক্তি,
অহুবাগ।

বক্তনশালা ৪০, বাক্তনী ঘৰ, বক্তনশালা।

বৰি ৪৪, ৫২—৫৪, ৫৬, ৫৯, ৬২, ৭১,
নবগ্রহৰ অষ্টম গ্ৰহ, সূৰ্য্য,
আদিভা, ভানু, সিংহবাশিৰ অধি-
পতি গ্ৰহ; বৰিৰ মিত্ৰ গ্ৰহ চন্দ্ৰ,
মঙ্গল, বৃহস্পতি আক শক্রগ্ৰহ শুক্র
আক শনি। বৰিৰ পুত্ৰ শনি।

বৰিৰ নন্দন ৬, ৬৫, শনি ভ্ৰূঃ।

বৰিস্তত ৬০, শনি ভ্ৰূঃ।

বস ২২, আনন্দ, সুখ।

বস ৮৩, নিৰ্যাস, জলীয় ভাগ, জোল।

বস্ত্ৰন ৭৩, নেহৰ, নহক।

বাণ ৫৪, বাখোতা, বকা কবোতা।

বাগ ১২, যি স্বৰৰ ধ্বনিৰে খোঁতাৰ
চিত্ত বক্তন কৰে, স্বৰৰ প্ৰকাৰ
বিশেষ, melody note।

বাদ ৪১, বড়া বৰণীয়া।

বাজ ৭, ৫৬, বজা, বৃপতি।

বাজ ১২, বাজা।

বাতি ৩৫, বিধবা, বাৰী।

বাত্ ৬৮, ৮১, বাতি।

বাৱন ৫২, বাৱণ; ভাদত কলপুলি
বোলে লক্ষ্যৰ বজা বাৱণ, বাৱৰ
হাতত লবণে নিধন হোৱাৰ নিচি-
নাকৈ সেই কলৰ পুলি-পোখা ধ্বংস
হয়। গতিকে ভাদত কল বোষণ
কৰা নিষেধ।

বাশি ৬৭, বাহুল বাশি চক্ৰ; যেনে : কপা ৬, ৪৭, ৪২, বজত, খাতু বিশেষ,
মেঘ, বৃষ, ত্রিখুন, কৰ্কট, সিংহ, = কপা, কপ।
কন্যা, তুলা, বুদ্ধিক, ধনু, মকৰ, কপে, ৮, ১০, ৮৩, প্রকাৰে, বকমে, =
বৃহ, মীন। কপে।

বাশি ৪৫, ৫২, ৫৭, ৬০, ৬৪, ৬৭, ৬৯, কট ৪৭, <হট, হট-পুট, নোদোকা,
৭১, বাশি ত্রঃ। তেজাল।

বাহ ৫৩, ৫৭—৬১, ৭১—৭৩, ৭৭, বেবতি ৫৩, সপ্তবিংশতি নক্ষত্র,
নবগ্রহৰ অন্তৰ্গত গ্রহ বিশেষ। অধিপতি পূবা।
বিপ্রচিহ্নিত ঘানবৰ ঔবসন্ত সিংহ- বৈয়া ৫৮, শনিগ্রহ, <বৈবত।
কাৰ গৰ্ভত উৎপন্ন চতুর্দশ সন্তানৰ বোগি ৮৩, বোগী।
উত্তম। দেবতাসকলে অমৃত বোপন ৫, বোপন, বোদা কাষ।
পান কৰাৰ সময়ত বাহবে দেবতাৰ বোস ৩৭, ৩২, ৪১, ৫৭, অভিমান,
কপ পৰিগ্রহ কৰি অমৃত পান বোহ, <বোহ।
কৰিবলৈ উত্তম হয়। বাহৰ কণ্ঠ বোহিত ৫৮, আদিত্য ববি, <বাহিৎ।
পর্যন্ত সেই অমৃত গৈছিল। তেনে বোহিতমাছ ২২, বোমাছ।
পময়তে চন্দ্ৰ আৰু সূৰ্য্যই বাহৰ বোহিনি ৫৩, চতুৰ্থ নক্ষত্র, বোহিনী,
প্রস্তাভনাৰ বিষয়ে বিষ্ণু অৱগত অধিপতি ব্রহ্মা।
কৰায়। বিষ্ণুই স্মৰ্শন চক্ৰৰ বোত্র ৩৩, ৩৪, ব'দ, সূৰ্য্যৰ তাপ।
সহায়ত বাহৰ মন্তক ছেদন কৰে।

ল

অমৃত পান কৰা হেতু বাহৰ মৃত্যু লগা ১৭, আপোন, লগাতগা।
নহ'ল। মন্তক অংশই বাহ লগা ৫৪, লগ ত্রঃ।
আৰু দেহভাগ কেতু কপে খ্যাত লগ ৪৮, ৫৪—৫৭, ৫২—৬৩, সূৰ্য্যৰ
হয়। বাহ নৈৰ্ব্বাৰ্ত দিশৰ অধিপতি। এটা বাশিবপৰা আন এটা বাশিলৈ
বাহৰ মিত্ৰ গ্রহ শুক্ৰ আৰু শনি, সংক্রমণ; মেবাদি বাশিৰ উন্নয়
শক্ৰগ্রহ ববি, চন্দ্ৰ, মঙ্গল। কাল।
বিপু ৬৬, ৬৭, শক্ৰ, বৃষৰ ঘৰ বিপু লক্ষা ৮৮, লাক।
ঘান কপে পৰিচিত। লতি ৮২, পটল, পটোল, = লতী
কহ ৬, শিৱ, ব্রহ্মাৰ কপালৰ পৰা [বহুনাথ চৌধাৰী : হেমকোষৰ
জন্ম লাভ কৰি বোদন কৰিছিল পৰিণিষ্ট]।
বাবে কহ।

লবন ৮৩, নিমখ, হুন, লবণ।

লব ২১, দৌৰ, দাউৰ।

লবক-ফবক ২৫, সোলোক-টোলোক,

অনিচ্ছ, টগবগব।

লজিত ৮২, মনোবয়, হুজব, হুকোয়ল।

লক্ষণ ৩২, ৮৭, ৮৮, চিন, চিহ্ন,

বৈশিষ্ট্য, = লক্ষণ।

লক্ষি ৩২, ৩৩, ৩৫, ৪০, ৫৭, ৬২, ৭২,

৮০, ৮২, ২১, ২২, লক্ষী ঙ্গে।

লক্ষী ৮৮, ধন-দৌলতৰ দেৱী, বিষ্ণুৰ
পত্নী।

লাকুতি ২৩, লাখুটি।

লাগনিয়বি ৮৫, ভেৰজ গুণ বিশিষ্ট
গছ।

লাগা ১৭, লগত লাগি অহা।

লাহন্য ৩২, লাহণী, কোয়ল, = লাহণ্য।

লুটা ২৫, লুটুকা; লুটুকা; বগেবে
নিয়া কাৰ্য্য।

লেব্‌লেবোয়া ২৩, অনর্থক তাৰে কথা

কৈ থকা কাৰ্য্য, কেপ্‌কেপা,

লপ্পলা।

লোচনে হৰিবা ভাগ ৭৫, হৰা-কইনাৰ

চকুৰ লয়টিৰে অৰ্ঘ্য ২ + ২ = ৪ৰে

হৰণ কৰিবা।

লোন ৩০, ৩১, ৩৫, ৮১, ৮২, ৮৪,

নিমখ।

লোহাচুব ৮৩, কৰাৰ খালত লো

তপতাত্তে বাহিৰ হোৱা অৱকাৰী

ভাগ; লোৰ ভড়ি, লৌহ-চূৰ্ণ।

ৱ

ৱাৰ্জকি ৩, বেঙেনা।

ঞ

ৱনি ৫৬, ৬৭—৭৩, ভাহুতহুজা ঙ্গে।

ৱনৈচৰ ৭৭, ৱনৈ ৱনৈ চৰতি, ৱনিগ্রহ।

ৱৰণ ৮০, ৱৰণ, ৱৰনা, ৱনিষ্ঠা,

ৱততিয়া, পূৰ্বভাত্ৰপদ, উত্তৰ ভাত্ৰ-

পদ আৰু বেহতী—এই দুয়টা

নক্ষত্ৰ যুক্ত দিনক ৱৰণ বোলে।

এই কেইদিনত ঘৰৰ বাবে বাঁহ,

কাঠ আদি কটা অহুচিত।

ৱাত্ৰবেতা ৭০, ৱাত্ৰ পাৰক্ৰ, ৱাত্ৰজ।

ৱক্ৰ ৬১, ৬২, ৬৪—৭৪, ৱাৰ্গৰ ঙ্গে।

ৱল ৮২, পেটৰ বিষাদি ব্যাধি, = খুল
(colic)।

ৱৰণা ৫৩, অধিনী ঞ্জতি নক্ষত্ৰৰ

অন্তৰ্গত ৱাৰিংশ নক্ষত্ৰ, অধিপতি

হৰি।

ৱাৱন ১১, ৱাৰ্ণ ৱাহ।

ঐ ৪০, সম্পতি, ধন-দৌলত।

ঐষ্ট ৫, ঐষ্ট।

স

সংক্ৰমণ ৭৪, গতি, প্ৰযাতি নক্ষত্ৰেষ

অন্ত বাশিত ঞ্জবেশ কৰা কাৰ্য্য।

সংলয় ২, ৬৭, সংলয়, সংলহ।

সংহৰি ৮, সংবৰণ কৰি; নিশ্চয়কৈ,

ভাতি-পাতি।

সক ৭৪, স্বাশক, শব্দক।

সপ্তমে ৫৪, ৭৩, ৭৪, শপ্তমে।

সপ্তা ৫৪, ৭৭, ত্রয়, সপ্তাহ, =শপ্তা।

সপ্ত ২, ৪৮, সংগী, লগবীয়া।

সপ্তা ৪৫, সঁচা।

সপ্তা ২৪, ৩৩, ৩৫, শয্যা, শেতেলী।

সপ্ত ৫১, ৫৭, ৫২, এশ।

সপ্ততিয়া ৫৩, অধিনী প্রভৃতি নক্ষত্র

চতুর্বিংশ নক্ষত্র, শপ্ততিয়া, শপ্ত

তাবকাযুক্ত আক সপ্তলাকার শপ্ত-

তিয়াব অধিষ্ঠাত্রী দেবতা বকণ।

সপ্তেক ৬৮, এশ।

সপ্ত ৭, ৬০, ৬৭, ২৩, শপ্ত।

সপ্তা ৩৬, সদায়, সপ্ততে।

সপ্তি ৫৫—৬১, ৬৬, ৭৪, ৭৬, ভাষ্

তলুজা, ত্রঃ সপ্তি।

সপ্তিবার ৫৩, সপ্তিবার।

সপ্তিন্দ্রে ৬৩, সপ্তিন্দ্রে।

সপ্তোস ৩১, ৩২, ৬৮, সপ্তোষ।

সপ্তিতে ৬৮, নিকটতে, গুচবতে,

<সপ্তিহিত।

সপ্ত ২, দেবতা বা ধর্ম নামলৈ

কবা অঙ্গীকার, প্রভিজ্ঞা, =শপত,

কিবা কটা কার্য।

সপ্তজনি ৩, পুত্রবান বা পুত্রহন্ত নাবী,

পো থকা নাবী।

সপ্তমে ৫৪—৫৬, সপ্তম পবা সপ্তম

বাশিত।

সপ্তক ৭৩, সপ্তক, সপ্তাক।

সপ্ত ৮৩, উর্দ্ধাই বোগব বাবে

বুকুত হোঁহা শব।

সপ্তপতি ৮৮, সপ্তপ্ত, শেব, অন্ত।

সপ্তি ৪১, গুচবত, সপ্তি।

সপ্ত ৩, সৈতে, সহিতে, সপ্তে।

সপ্তোগ ৬০, জগৎকুলীৰ একেবাশিতে

বদি কেতু আক শনি সপ্তিলিত

হৈ থাকে।

সপ ১২, শব পহ, <শবব।

সপ্তিয়ার ৪৬, জোড়া ?

সপ্ত ৪২ শবত কাল।

সপ্ত ৫১, শবত ত্রঃ

সপ্তি ৩৬, সপ্তিহ, বেহাৰ।

সপ্ততি ৫৭, ৭৫, ৮২, সপ্ততি, বিভাব

অধিষ্ঠাত্রী দেবী।

সপ্তি ৮, তুল্য, একে প্রকাৰব।

সপ্তি ৬৪, ৮৫, শবীৰ।

সপ্তবে ২০, সোনকালে, =সপ্তবে।

সপ্ত ৭৭, সপ্ত, নাগ।

সপ্ত ৭৬, সপ্তব।

সপ্তকাল ৮৮, চিবকাল।

সপ্ততিকাল ৮৬, চিবকাল।

সপ্তব ৬৭, সপ্তব, চপ্ত।

সপ্তি ৫২, ৫৩, ৬০, ৬৩ ৬৪, ৭২, শনী,

চপ্ত ত্রঃ।

সপ্ত ২০, শবব, <শবব।

সপ্ত ৪৩, ৪৪, ৫১—৫৩, ৬০, ৬৩, ৬৪,

৭১, ৭২, শপ্ত, শব।

সপ্ত ৪৭, ৫০, শপ্তি যাহ।

শাক ৮৪, ৮২, শাক।

শাখি ৭—১০, শাকী।

শাগৰ ৪৫, ৫৭, ৭৩, জন্মকুণ্ডলীৰ মেঘ,
কৰ্কট, তুলা আৰু মকৰ ৰাশিৰ
প্রত্যেকটো ঘৰকে শাগৰ বোলে।

শাগোৰ ৪, শাগৰ, সমুদ্র।

শাঞ্জন ৪৭, শাঙণ।

শাঞ্চে ১৭, সাঁচে।

শাকিৰা ৮৫, শাজিৰা, নির্মাণ কৰিবা।

শাটি ৪৭, সদৃশ, নিচিনা, শাহটি ?

শাঠি ১১, যাঠি, তিনিহুৰি।

শান্ত-পাঞ্চ ২০, বহুতো, অনেক।

শাতে ৫৫, লগ্নবৰণা লগ্নমস্থানত।

শাথে ৫৬, সাধন কৰে, সিদ্ধ কৰে।

শান ২২, কটাৰী, খুব আঁদ ধবোৱা
শিল,=শান।

শাব ২০, বাঁড়।

শাৰি ৫, শ্ৰেণী, পংক্তি।

শালা ৬, ৪২, ঘৰ, গৃহ, 'জয়-—',
শালা।

শালি ৪, ১১, ১৮, ৪৫, ৫০, ৭৪, শালি-
ধান।

শালুৰি ৩২, শান্তৰী, শাহ।

শাল্ল ৬৪, ৬৭, ৬৮, ৭১, ৮৭, বিশেষ
বিশেষ নির্দেশ বা তত্ত্বপূৰ্ণ গ্ৰন্থাদি,
বেদ-তত্ত্ব-পুৰাণ দৰ্শনাদি প্রাচীন
সংস্কৃত গ্ৰন্থ,=শাল্ল।

শাল্লার্থ ৬২, শাল্লৰ অৰ্থ।

শিলা ২২, শিলা, শিলাৰ।

শিকোনাবা ৫২, চিকোনাবা, চিকন-
ভ্রঃ।

শিহ ১৭, ১২, শিহ।

শিংহ ৭২, ৭২, ছাদশৰাশিৰ অন্তৰ্গত
পঞ্চম ৰাশি, শিংহ ৰাশি, অধিপতি
গ্রহ ৰবি।

শিংহাসন ৫৮, ৬১, শ্বেষ, কৰ্কট, তুলা
আৰু মকৰ ৰাশিৰ গৃহক শিংহাসন
বোলে।

শিৰয় ৪৭, সিজ, সিদ্ধ হয়।

শিত ১৩, ৪৪, ৫১, ৮০, (১) শুক্ল পক্ষ,
(২) একাদশী, ছাদশী, ত্ৰয়োদশী,
চতুৰ্দশী আৰু আউসীতিথি।

শিতল ৮৩, শীতল, মেঘেৰা।

শিদ্ধ ৬৭, নিপুণ, পাবদৰ্শী, কৃতবিদ্যা;
সাধনাত উত্তীৰ্ণ।

শিন্দুৰ ৪৪, উদয় কালত যদি সূৰ্য্যটো
শিন্দুৰৰ দৰে ৰঙা হয়।

শিমা ৪১, শীমা।

শিৰচেদ ৫৮, ৬৩, শিৰশ্ছেদ।

শিৰে ৩, ১২, ৬৭; শিৰ অৰ্থাৎ মূৰ দি।

শিলিৰা ৮২ শিলিৰা।

শিস্ত ৩, ৫৬, ৫৮, শিস্ত।

শুকটি ৪১, শুকান মাছ,=শুকতি।

শুক ৬২, ভাগব ভ্রঃ।

শুক ৭৬, বগা, শুক।

শুখিত ৫২, শুখী।

শুচলি ২, জুই ধৰিবলৈ শুচল, পাতল
আৰু ব্ৰহ্মি কাঠ।

স্বজা ৫৫, সূৰ্য্য, আদিত্য ঙঃ, <সূৰ্য্য>

স্বজ্জ, > স্বজ+অ।

স্বকিঃ ৭, জানি বুজি।

স্বঠানি ১২, কমনীয়তা, অগঠিত ভক্তিমা,
স্বঠাম।

স্বঠি ২, ব'দন্ত শুকাই লোহা
'পোবব—', শুঠি।

স্বষ্টী/সুষ্টি ৮১, ৮৩, শুকান আদা শুঠ,
=সুষ্টি, শুঠি।

স্বকি ৪৬, -শুড়ী, শুবী<সুগ্ৰী।

স্বত ৫৫, পুত্ৰ, পো।

স্বত্বনি ২০, প্রবোধ,
সাহসনা,=স্বত্বনি।

স্বতিকা ৩, ৪, সত্য প্রমত্তা নাবী, নব
প্রমত্তা নাবী,=স্বতিকা, সূতা।

স্বদেশ ৬৬, স্বস্বাস্থ্য, জন্মভূমির লগ্ন
স্বানবণবা পঞ্চম বসন্ত বৃষ থাকিলে
স্বস্বাস্থ্য লাভ হয়।

স্বত্ৰ ৫, ১০, সূত্ৰ।

স্বক ২৪, ৩২, ৬৪ শুক, পরিষ্ক।

স্বকি ৮৪, শুটি।

স্বন ৪২, ২৩, শুন।

স্বনা ৮, কাণ বাগবা, '-কথা'।

স্বনি ৩৪, ৩৬, ৩৯, ৭৭, শুনি।

স্বন্দবি ৭০, ৭৬, স্বন্দবী।

স্বধা যুগে ৮৬, শুধা যুবেবে, যুত
কাপোব নোলোহাটিক।

স্বত্ৰ ৪১, ৭৪, সূত্ৰ।

স্বত ৫৪, ৭২, শুত।

স্বসাইব ৩, শুসাব।

স্ববা ১৬, স্বব, ফটিকা, লাঙপানী,
জুয়াইয়া, জু, চু, হাবলা, মধু,
লাঙপানী।

স্বৰ্ধা ৪, ৮, ১৩, ৩৩, ৫৩, ৬৩, ৬৫, ৭০,
৭১, স্বৰ্ধা, আদিত্য ঙঃ।

স্বৰ্ধাপুত্ৰ ৬২, শনি, সৌরি, পঙ্ক, কাল,
মন্দ, অমিত, পাতালি,
ভাষতন্ত্ৰা ঙঃ।

স্বল ৬৮, ৬২, শুল ঙঃ।

স্বল ২০, দুখ, ব্যথা,=শূল, 'বিধোবা-'
স্বলি ৮০, স্বল্লা; শুত, মঙ্গলকর।

সেল ৪৪, শেষ, শেহ।

সেলে ৭৪, ৮১, শেষত, শেহত।

সৈতাৰি ২৩, লগবীয়া, সঙ্গী।

সোএ ৮৬, শয়ন করে,=শোবে।

সোক ৬১, ৬৬, দুখ, বেজার,=শোক।

সোকোতা ২২, মৰাপাটৰ শুকান পাভ,
শুক্কা, শুক্কা,=শোকোতা।

সোন ৩৫, সোণ।

সোনা ৬, ৪২, ৫১, সোণ।

সোভন ৫, ৪২, ৫২, ৬৮, স্বন্দব, চকুত
লগা, উত্তম,=শোভন।

সোম ৫৩, ৬২, সোমবার, ইন্দুবার,
বিধুবার।

সোমান ২২, সমান।

সোলা, ১২, দাঁত সবা মাজহ।

সোয়ে ৮৫, শোবে।

সোলন ৪৩, শোহা কার্য, শোষণ।

শুনবন ৩, শুনহুত, মাজ্জুত, পিয়াহ।

শিত ১২, ঠিক নোহোহা, নির্ণয় কবি
নোহোহা।

অর্থ ১১, নিজ অর্থ।

অর্গ ৬৯, স্ববলোক দেব-পুৰী, দেবতাৰ,
পুৰী, ভুবলোক।

অন্ন ৪৮, অৰ্ণ, নোণ, নোণা।

অন্ত ৬৬, ৬৭, শান্তি, সন্ততি,=অন্ত।

অতি ৫৩, অধিনী আদি নক্ষত্ৰৰ

অন্তৰ্গত পঞ্চদশ নক্ষত্ৰ =অতি।

অধিপতি পবন।

অমি ১০, ৩২—৩৫, ৩৭, ৩৯, ৪১, ৪৭,

৮৮, ৯১, ৯২, প্রভু, গৰাকী, পতি,

=অমি।

অস ২৯, উলাহ,=অস।

অবন ২৩, অবণ।

অম ৮৯, দুবৰীৰ দল বা পাহিৰ দৰে
বং বিশিষ্ট,=অম।

হ

হস্তি ৭৩, অস হস্ত, V হন + লট্ তি।

হয় ৬৪, ঘোঁৰা, অথ, ঘোটক।

হৰাই ৪৫, ৭২, ৭৩, হেৰায়, নষ্ট হয়।

হৰি ২৩, মায়ী-মমতা হৰণকাৰী;

বিষ্ণু, শিব; ব্রহ্ম; ইন্দ্ৰ; অগ্নি; সূৰ্য্য;

চন্দ্ৰ; বায়ু; কৃষ্ণ।

হৰিতকি ৮১, ৮২, শিলিখা।

হৰিন ৪৬, হৰিণ।

হৰ্ষ ৬৪, আনন্দ, সুখ, আমোদ।

হস্তা ৫৩, সপ্তবিংশতি নক্ষত্ৰান্তৰ্গত

অশ্বিনোদন নক্ষত্ৰ; হস্তাকাৰ আক

পঞ্চতাবকাযুক্ত নক্ষত্ৰ। অধিপতি

এহ দিবাকৰ।

হস্তি ৫৮, ৬২, ৬৪, ৭০, হাতী,=হস্তী।

হাতকত ৫০, একহাত আঁতৰে আঁতৰে।

হাতি নিপলি ৮২, এবিধ ডাঙৰ নিপলী,

=হাতী নিপলী।

হাৰি ৪৪, হাতী, হস্তী।

হাদিৰমেল ২১, বকরা কথা বতৰা,

নিজৰ পৰিয়ালৰ মাজত হোৱা

কথা-বতৰা? হাটীৰ মেল?

হান ২০, হেন, যেন, নিচিনা।

হাণামুখি ৯০, হেণাৰ মুখৰ দৰে বহল

মুখৰ ভিৰোতা, খদামুখী,

ফেঁচামুখী।

হাৰাশাস্তি ৭৬, বৰ দুখ-কষ্ট পোৱা,

হায়বাণ,=হাৰাশাস্তি।

হাৰি ২০, মাটিৰ পাত্ৰ, চক, মলা

ইত্যাদি, <ভাও+ইকা>হস্তিকা>

হাড়ী।

হালোৱা ৫২, হালবোৱা মাছহ, <হাল

+বাহক।

হিৰা ৬, ৪৯, হীৰা; মহামূল্যবান ধাতু।

হই ৬৪, হৈ।

হস্তান ৫৪, অগ্নি, জুই,=হস্তান।

হেৰোদাদতি ২১, উচলা দাঁতী, উজলা

দাঁতী, দাঁতুৱনী।

হেলা ৫২, অবহেল, অ'ও'হেলা, উতীয়া

তাৰ।

জ

জন ৭৭, শুভ মুহূৰ্ত,=জন।

কল্প ৬৭, হাল; ধ্বংস।

তপতাই ঘন কৰা পাখীৰ, = কীৰ।

কতি ৫৫, ব্যাতি।

কৃত ৭১, কৃধা, ভোক।

কিতিন্ত ৫৫, মজল, কুঁজ, ভোয়, কৃধা ৮১, কৃত ভ্ৰঃ।

কুহিজ, বক্ৰ, আৰ, = কিতিন্ত, কেজিয় ৫, চাৰিবৰ্ণৰ অন্ততম; যুঁজাক,
মজল ভ্ৰঃ। = কজিয়।

কিব ১১, এঁহা গাখীৰ, ফুটীয়া গাখীৰ, কোৰ ২৪, খুবোৱা কাৰ্য্য।

—০—

গঃ কেইটিমান প্ৰবচনৰ সবল ব্যাখ্যা

(১) ঔলচ বাবে মজলা কৰি। সূৰ্য্যক দেখাইবা নয়ন ভৰি। (পৃঃ ৪)

অশৌচ বোৱাৰ পিছত মাজলিক কাৰ্য্যাদি সম্পন্ন কৰি নৱ জাতকক বাহিৰলৈ
আনি সূৰ্য্যক দেখুৱাব লাগে (সূৰ্য্যভক্তি)।

(২) নিজনে পাৰে জদি ইঞ্জিয় জিনিঙ। তেবে বিদ্যাগিৰি পাৰে সাগোৰ
ভৰিত। (পৃঃ ৪)

যিজনে দধি-দুগ্ধ আৰু শালি ধানৰ অন্ন ভোজন কৰে আৰু তেওঁ যদি
নিজৰ ইঞ্জিয়াদিক দমন কৰিব পাৰে তেন্তে তেওঁ অনায়াসে বিদ্যা পৰ্বত আৰু
সাগৰ অতিক্ৰম কৰিব পাৰে অৰ্থাৎ দুগ্ধৰ কাৰ্য্যত সিদ্ধি লাভ কৰিব পৰে।

(৩) ভেদ দণ্ড সাম দান। চাৰি কপে জায়ক জান। (পৃঃ ১০)

জায়ৰ মূল ভিত্তি ভেদ অৰ্থাৎ শত্ৰুবশীকৰণৰ উপায়, দণ্ড অৰ্থাৎ শাস্তি,
শিক্ষা, দান আৰু শাসন, সম অৰ্থাৎ সন্ধি আৰু দান অৰ্থাৎ ত্যাগ-বিসৰ্জন।

(৪) ঘেৰে চাঁস ভস বথানে আনে। তেবেসে গৃহন্ত আটি থাই ধানে।

(পৃঃ ১১/১২)

সেইভেনেই যশস্বী ব্যক্তি যাৰ যশ আনে প্ৰশংসা কৰে আৰু সেই জনেই
প্ৰকৃত গৃহন্ত যিজনে ঘৰৰ ধানেৰে বহুৱটো খাব পাৰে।

(৫) সৰ্ব গুণিয়াক ভাঙে নাটে। দুট পুত্ৰ জাৰ নিতে ক'ন্দে ॥ (পৃঃ ১২)

সৰ্ব গুণ যুক্ত লোকক অৰ্থাৎ সৰ্ব গুণীয়াক কোনো দিনে ভাঙে নাটে আৰু
যি মাক-বাপেকৰ পুত্ৰ দুট তেওঁলোকে সদায় চকুলো টুকিব লগা হয়।

(৬) অপোচ পাত্ৰ নোহে ভাল। দম্ব খলিলে কিসৰ গিতাল ॥ (পৃঃ ১২)

যি বিঘৰা বা মজীয়ে হুধি মেলি প্ৰশাসনীৰ কাম নকৰে তেওঁক ভাল

বুলিব নোহোবি। তেনেধৰে দাঁত সৰাজন কেতিয়াও গীতাল অৰ্থাৎ গায়ক হ'ব নোহোবে।

(৭) বোলন্ত ভাকে পাচো বিড়খনা। (পৃ: ১৩)।

বি বাকনী ধৰত ভাত বন্ধাব সময়ত পটাত মচলা বটাৰ শব্দ নহয়, স্নানৰ পিছত বিজনে ফোটা নলয়, জীত কালত গাত লবলৈ বাব কাপোৰ নাই, অস্ত্র-শস্ত্র নোহোৱাকৈ যুঁজ কৰিবলৈ যোৱা কাৰ্য আৰু বজ্জৰ সমাপ্তিত দক্ষিণা নোহোৱা—এই পাঁচোবিধ কাৰ্য্যই বিড়খনা মাথোন।

(৮) জুইক দৃষ্টি তুৰ্য্যক পিঠি। কৰাই মুঠি মাহ গুটি ॥ (পৃ: ১৩)

জুই পুৱাব লাগে জুইকুৱা সমুখত বাধি, তুৰ্য্যক ফালে পিঠি দি ব'ন্দ লব লাগে। মুঠি মাৰি কৰাই খাব লাগে আৰু মাহৰ চেই এটি এটিকৈ খাব লাগে। সংস্কৃতত এনে ধৰণৰ এটি শ্লোক পোৱা যায়;

“পৃষ্ঠেন সেৱয়েৎ অৰ্কং জঠৰেণ হস্তাশনম্।

স্বামীনং সৰ্বভাৱেন সেৱয়েৎ পৰলোকমাশায়াম্ ॥

(২) দৰলে নিৰ্কলে বিহৰ নিয়া। পাচে পঞ্চ'লে বিহৰ বিয়া ॥ (পৃ: ১৫)

বলী আৰু নিৰ্বলীৰ মাজত সম্পৰ্ক নিহল। পঞ্চাচ বছৰীয়া দৰাৰ লগত পাঁচ বছৰীয়া বস্তাৰ বিয়াও সেইদৰে নিহল।

(১০) নিধনি ককা বেঙেনা পকা। দৰিত্ৰৰ সোদৰ ভাই। (পৃ: ১৬)

দুখীয়া ককাই (বা ককা/আতা), পকা বেঙেনা আৰু দৰিত্ৰ জনৰ সোহোদৰ ভাইবোৰো কোনো মূল্য নাই।

(১১) কেসৰি নষ্ট গেল টিপচিক পুসি। মাত্ৰহ নষ্ট গেল অছোত্ৰে ছুসি ॥

(পৃ: ২০)।

পোহনীয়া টিপচি চৰাই এটিয়ে সিংহক হিপদন্ত পেলাইছিল, মাত্ৰহেও পৰম্পৰে পৰম্পৰক দোষাবোপ কৰি বিপদত পৰে।

(১২) মছ বামুন বৰা। পানি নাপালে তিনিও মৰা ॥ চাগ চাএ চাই।

বকসন হলে তিনিকো নাপাই ॥ (পৃ: ২৫)

ম'হ, বামুন আৰু গাহৰি এই তিনিৰ বাবে পানী অপৰিহাৰ্য্য। বহুখণ দি থকা অৱস্থাত ছাগলি, হাঁ আৰু ছাই বাহিৰত পোৱা নাযায়।

(১৩) আলাচৰ নৱমী গুৰুপক্ষত। বহি বহিসে ভূমি শুলভ ॥

হাল ভুল বেচি চিঙিয়ো দেৱ। বাজ গৃহত কৰিয়ো দেৱ ॥ (পৃ: ৪৩)

আহাৰ মাহৰ শুক্ল পক্ষৰ নৱমী তিথিত বৰদুগ্ধ হলে সেই বছৰত খেতি-
বাতি নহয়। গতিকে খেতিৰ আশা এৰি বাজসেৱা কৰা উচিত।

(১৪) চৈত্ৰৰ চতুৰ্দশি বদি সমতুল। তাকে বোলে বৰা হোৱে বহল ॥ (পৃ: ৪৪)

যি বছৰত চ'ত্ৰ মাহত দুটা চতুৰ্দশী তিথি পৰে সেই বছৰত বৰকৈ
বৰদুগ্ধ হয়।

(১৫) তিথি বুদ্ধিয়ে সদ্যক নাসে। য়ক্ষ বুদ্ধিয়ে তিল নাসে ॥ (পৃ: ৪৪)

যি বছৰৰ কোনো এটা মাহত তিথিৰ সংখ্যা বেছি হয় সেই বছৰত খেতি-
বাতি নষ্ট হয়। আকৌ তেনেদৰে নক্ষত্ৰৰ বুদ্ধিয়ে তিলৰ খেতি নষ্ট কৰে।

(১৬) উদয়ে সিদ্ধুৰ পচিমে কালা। তেবে জানা বহু বাৰিলাৰ মালা।

(পৃ: ৪৫)

যি বছৰত সেন্দুৰৰ দৰে বঙা হৈ সূৰ্য্য উদয় হয় আৰু পাতিত বহাৰ
সময়ত ক'লা হয়—সেই বছৰত দুৰ্ঘাৰ বাৰিলা হয়।

(১৭) ধনু মিন কন্যা শুক্লৰিৰ বাস। হাৰি ঘোড়া গৰু মাত্ৰহ নাস ॥

(পৃ: ৪৫)

যি বছৰত ধনু, মীন আৰু কন্যা বানিত আৱৃতি থাকে সেই বছৰত
হাতী, ঘোঁৰা, গৰু, মাত্ৰহ আদি মৰি দেশত হাহাকাৰৰ সৃষ্টি কৰে।

(১৮) তুলা কৰ্কট মেঘ মৰুৰ। এই চাৰি বানি গ্ৰহৰ সাগৰ ॥ (পৃ: ৪৫)

জয় কুণ্ঠীৰ তুলা, কৰ্কট, মেঘ আৰু মৰুৰ বানি। যযক গ্ৰহৰ সাগৰ
বোলে। চাৰি সাগৰ ত্ৰঃ।

(১৯) শুক্ল শুক চান্দ বাৰক চাই। পঞ্চ বেথা আগে কৰিব আই ॥ (পৃ: ৪৭)

শুক্লাৰ, বৃহস্পতিৰ আৰু সোমবাৰ প্ৰথম হল কৰ্ণধৰ বাবে প্ৰস্তুত দিন।

(২০) সাত্তে পাতাল পাচে ঘন। চয়ে তামোল নন্দন বন্দন ॥ (পৃ: ৫১)

সাত হাতৰ আঁতৰে আঁতৰে তামোল ৰোপণ কৰিলে পাতাল হয় আৰু
পাঁচ হাতৰ আঁতৰে আঁতৰে তামোল ৰোলে ঘন হয়। দুয় হাতৰ আঁতৰে
আঁতৰে তামোল ৰোৱা উচিত।

(২১) ঘন সবিন্নহ পাতাল মাহ। আৱৰণ দি দিয়া কপাহ ॥ (পৃ: ৫১)

সবিন্নহ ঘনকৈ আৰু মাহ পাতালকৈ নি'চিব লাগে। কপাহ খেতিত
লাগে হাঁ।

(২২) সিঁত সবিন্ধা মিত্তত মাহ। পণ্ডত তামোল লখনত মাহ ॥ পৃ: ৫১

একাদশী, দ্বাদশী, ত্রয়োদশী, চতুর্দশী আৰু আটনোভ সবিশহ বোহা উচিত। পঞ্চমী, সপ্তমী, অষ্টমী, নবমী আৰু দশমী ভিত্তিত মহ বোহা শ্ৰেয়। পণ্ড বোণ্ড (পণ্ড:) ভায়োল বোব নালাগে আৰু শবণ্ড (শবন জ:) বাহ কাটিব নালাগে।

(২০) ভ'হৰ চা'বি আহিনৰ চা'বি। মহ বু'া দ্বিম'ন পা'বি। (পৃ: ৫১)

ভাদ মাহৰ শেহৰ চাৰিদিন আৰু আহিন মহৰ প্ৰথম চাৰিদিন এই আঠ দিন মাহ বোহাৰ বাবে ঞ্জন্ত।

(২৪) পুবে বৰি পক্তি:ম ছায়া। সেহিমে সন্তৰ অযব কয়া। (পৃ: ৫২)

খেতি-পথাৰৰ পূৰ্বফল মুকলি আৰু পশ্চিম ফালে গছ গছনি থকা উচিত।

(২৫) তুঙ্গ স্তুঙ্গ কৰ বিচাৰ। বোণাবোণক কৰ পৰিহাৰ। (পৃ: ৫৪)

জাতকৰ ভাগ্য, শুভ যোগ বা অন্তত যোগৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰে, নিৰ্ভৰ কৰে তুঙ্গ আৰু স্তুঙ্গৰ ওপৰতহে।

(২৬) সাতে আঠে খোৰা কুজা। তাতে থাকে ভূমি তহুজা।

চতুৰ্থে পঞ্চমে থাকে কুজা। তাহাৰ কুষ্ঠি বিফল বুঝা।

যদি জাতকৰ জন্মকুণ্ডলীৰ লগ্ন স্থানৰ পৰা সপ্তম স্থানত শনি, অষ্টম স্থানত মঙ্গল আৰু এই দুই স্থানৰ যিকোনো এটাত আৰু চতুৰ্থ বা পঞ্চম স্থানত মঙ্গল থাকে তেনেহলে সেই কোষ্ঠী হয় নিবৰ্ধক।

(২৭) দুই দিগি কুগ্ৰহ মাজত লগা। তাহাৰ কোষ্ঠি হেন বোণা। (পৃ: ৫৪)

লগ্নৰ সৌম্যে-বাস্ত্বে কুগ্ৰহ থাকিলে সেইখন নিশ্চিত ভাবে অন্তত কোষ্ঠী।

(২৮) কুজাৰ ঘৰে বৰিব বাপ। অনেক ধনক কৰে নাপ। (পৃ: ৫৪)

মঙ্গলৰ ঘৰ মেঘ আৰু বৃশ্চিক। এই দুটা ঘৰত বৰি অৰ্থাৎ আদিত্য থাকিলে জাতকৰ অনেক ধন - সম্পত্তি নাপ হয়।

(২৯) লগ্নে কুজা লগ্নে সূজা। তাতে থাকে ভাছ তহুজা।

সপ্তমে যদি খোৰাক পাই। বঠ দিনে সি:ভা সবিশা জাই। (পৃ: ৫৫)

জাতকৰ জন্ম কুণ্ডলীৰ লগ্নত যদি মঙ্গল অথবা আদিত্য থাকে আৰু তাতে যদি শনি গ্ৰহ থাকে তেনেহলে জাতকৰ অমঙ্গল হয়। লগ্নৰ সপ্তম বাণিত যদি শনি গ্ৰহ থাকে তেন্তে জন্ম বঠ দিনত জাতকৰ মৃত্যু নিশ্চিত।

(৩০) বিপু নিধনত থাকে চান্দ। শিহু কালতে পাত্তৰ কান্দ। (৫৬)

বিপু স্থান অৰ্থাৎ বুধ বাণিত চন্দ্ৰ থাকিলে জাতকে শিহু কালৰে পৰা প্ৰকক ধৰিবলৈ কান্দ পাতিবলৈ সক্ষম হয়।

(৩১) মেসন্ত বৰি চক্ৰ নিজ ঘৰে। বৃহত্ত খোড়া বজ্জিষ্ঠ নৰে ॥ (পৃ: ৫৬)

মেঘ বাশিত বৰি থাকিলে, চক্ৰ নিজ ঘৰত অৰ্থাৎ কৰ্কটত থাকিলে
আৰু বৃহত্ত বাশিত শনি থাকিলে জাতক কমতালশালী হয়।

(৩২) মৰবে মঙ্গল লগে লহিত। দোলা চক্ৰ মিলাই বিস্ত ॥ (পৃ: ৫৭)

চক্ৰব সৈতে মঙ্গল গ্ৰহ যদি মৰব বাশিত থাকে তেনেহলে জাতক বাজ-
তুল্য আৰু বিস্তশালী হয়।

(১৩) মেসন্ত চান্দ সাগৰে লগ। অসেস দৌষক কৰয় তগ ॥ (পৃ: ৫৭)

মেসন্ত চক্ৰ গ্ৰহ থাকিলে আৰু তুলা বা মৰব বা কৰ্কট বাশিব যিকোনো
এটা বাশিত চক্ৰ থাকিলে জাতকৰ অনেক অন্তঃযোগ নষ্ট কৰে।

(৩৪) চাৰি সাগৰে গ্ৰহৰ যোগ। আচে কোষ্ঠিত নৰপতি যোগ ॥ (পৃ: ৫৭)

চাৰি সাগৰত অৰ্থাৎ মেঘ, কৰ্কট, তুলা আৰু মৰব বাশিব প্ৰত্যেকতে
গ্ৰহ থাকিলে জাতকৰ বাজযোগ সিদ্ধ হয়। (চাৰি সাগৰ দ্ৰঃ)

(৫৫) দুই ভিত্তি শুভ মধ্যত আৰু। হস্তিৰ বন্ধত দেখিবা তাক ॥ (পৃ: ৫৮)

যাৰ জন্মকুণ্ডলীত আদিত্যৰ সৌৰে-বাবে শুভ গ্ৰহ থাকে তেওঁ সন্মান
লাভ কৰে।

(৫৬) জন্ম চক্ৰ যাত্ৰা জোড়া। বৰাহ মিহিৰে নাপালে গুৰা ॥ (পৃ: ৫৯)

জন্ম, লগ, যাত্ৰা আৰু বিবাহাদিৰ ঘোৰাৰ ক্ষেত্ৰত খাটাং সিদ্ধান্ত দিব নোৱাৰি
কাৰণ অগ্নি বৰাহ মিহিৰেও এই বিষয়ে নিশ্চিত সিদ্ধান্তত উপনীত হ'ব পৰা
নাই।

(৬৭) পক্ষ দেওবাৰ দ্বিপক্ষ দিনে। সব্বক সন্তনে নাখাই দিনে ॥ (পৃ: ৭০)

এটা মাহৰ দুটা পক্ষত (কৃষ্ণ+শুক্ল) যদি পাঁচোটা দেওবাৰ হয়—তেনেহলে
সেই বছৰত মাৰি-মৰক হোৱা স্বাভাৱিক।

(৬৮) শনি মঙ্গল বজ্জি ঘেৰে। নৃপতিৰ পিড়া জাই তেৰে ॥ (পৃ: ৭০)

যি বছৰত শনি আৰু মঙ্গল বজ্জী হয়—সেই বছৰত বজা পীড়িত হয়।

(৬৯) বিহু জাই কানে কুজে। প্ৰজা মৰে আনা জুৰে ॥ (পৃ: ৭০)

যি বছৰত মাহ বিহু অথবা বহাগ-বিহু শুক্লবাৰ বা মঙ্গলবাৰে পৰে সেই
বছৰত প্ৰজাসকল অনাৰ্থভুত হ'ব।

(৮০) তিনি একাৱসি দ্বিপক্ষে পাই। সক সন্তনে পাবেমানে খাই ॥ (পৃ: ৭৪)

যি বছৰৰ যি মাহত দুটা পক্ষত (অৰ্থাৎ শুক্ল আৰু কৃষ্ণ) তিনিটা একাদশী
তিথি পৰে, সেই বছৰত দেশত মাৰি-মৰক দেখা দিয়ে।

(৪১) অক্ষর দুগুন মাত্রা চাৰি। নাম থিৰ কৰি পুৰুষ নাৰি।

লোচনে হৰিবা ভাগ। জ্বিয়ন যবন পাইবা লাগ।

স্বস্তো একে যবে পতি। হুই পাইলে যবে যুবতি।

ভিনি পাইলে উভয় যবন। ডাকৰ এই নিশ্চয় বচন। (পৃ: ৭৫)

আমী-দ্বীৰ মাজত কাৰ আগে মৃত্যু হ'ব তাক জানিব নৈ। আমী-দ্বী উভয়ৰে নামৰ অক্ষৰ যোগ কৰি তাক বিভক্ত কৰি উভয়ৰে নামৰ মাত্রা সংখ্যা ক চাৰিগুন কৰি দুয়োটা অঙ্ক যোগ কৰি যোগকলক লোচনেৰে (২+২) অৰ্থাৎ চ'ৰিৰে হৰণ কৰিব লাগে। ০, ১ বাকী থাকিলে আমীৰ মৃত্যু, ২ বাকী থাকিলে পত্নী আৰু ৩ বাকী থাকিলে উভয়ৰে মৃত্যু হয়।

এটা উদাহৰণ :

ধৰা হওক আমীৰ নাম : বমাকান্ত, দ্বীৰ নাম উৰ্মিলা।

অক্ষৰ সংখ্যা = ৪ + ৩ = ৭ × ২ = ১৪

মাত্রা সংখ্যা = আ + আ + উ + ই + অ = ৫ × ৪ = ২০
মুঠ— ৩৪

এতিয়া,

$৩৪ \div ৪ = ৮$, বাকী ২, গতিকে আমীৰ পূৰ্বে দ্বীৰ মৃত্যু হ'ব।

(৪২) ফাক্তনৰ সেনে টোজ প্ৰবেসে। জেই জেই হোৱে বাৰ ॥

আকে থৰলিয়া সনিৱে কগিয়া। মঙ্গলে ধুলি আকাৰ ॥

সোমে বহু জল। কুৰিৰ নিফল ॥

বুধ বুহুস্পতি শুক্ৰবাৰ। যেদনি নসহে শস্ত্ৰৰ ভাৰ ॥ (পৃ: ৭৪)

ফাক্তন আৰু চ'ত মাহৰ সংক্ৰান্তি অহুষ্ঠিত হোৱা বিভিন্ন বাৰৰ ফল: দেওবাৰ—থৰ, শনি—বেমাৰ-ব্যাদি, মঙ্গল—ধুলিৰ বতাহ, সোম—বৰ্ষা আৰু বুধৰ প্ৰাৱল্যৰ ফলত খেতি-বাতিৰ ক্ষতি, বুধ-বুহুস্পতি আৰু শুক্ৰবাৰ—শস্ত্ৰ বৃদ্ধি।

(৪৩) পূবে শনৈচ্ছুৰ পাতিলা ফাল। অগ্নি দিগক বাকিলা চান্দ ॥

দক্ষিণ দিগক বাকিলা বুধে। নৈঋত শুক্ল যবন সাধে।

পচিয়ে আকা বায়বে স্বকা। উত্তৰে মঙ্গল কৰিবা সন্ধা।

অষ্ট দিগক কষ্ট বহু। ইমান দিগক বাকিলা বাহু ॥ (পৃ: ৭৭)

শনিবাৰে পূব দিশে যাত্ৰা কৰা নিষেধ। সোমবাৰে অগ্নি দিগ অতিশূণ্য যাত্ৰা কৰা অহুষ্ঠিত। বুধবাৰে দক্ষিণ দিগৰ ফালে, বুহুস্পতিবাৰে নৈঋত

দিশে, দেওবারে পশ্চিম ফালে অক শুক্রবারে বায়ু দিশর অভিমুখে যাত্রা
করা নিষেধ। মঙ্গলবারে উত্তর দিশে যাত্রা করা অপ্রচিৎ। ঈশান দিশত
বাহুরে নানা বিপদ-বিঘিনি পাতে।

দিশাবিলতি গ্রহ :

দিশ		আধপাতগ্রহ
পূর্ব	—	ববি
অগ্নি	—	শুক্র
দক্ষিণ	—	মঙ্গল
নৈঋত	—	বাহু
পশ্চিম	—	শনি
বায়ু	—	চন্দ্র
উত্তর	—	বুধ
ঈশান	—	বৃহস্পতি

(চিত্র ৩)

নিষিদ্ধ যাত্রা :

বার		নিষিদ্ধ দিশ
ববিবার	—	পশ্চিম
সোম	—	অগ্নি
মঙ্গল	—	উত্তর
বুধ	—	দক্ষিণ
বৃহস্পতি	—	নৈঋত
শুক্র	—	বায়ু
শনি	—	পূর্ব

ঈশান দিশত বাহুরে নানা বিপদ-বিঘিনি পাতে।

(চিত্র ৪)

ଅଧିମତୀକ୍ରମ

ଅଧିମତୀକ୍ରମ

ডাক-প্ৰবচন

গ. অধিসমীক্ষা

১ম অধ্যায়

অসম আৰু ভাৰতৰ বিভিন্ন প্ৰাপ্তত প্ৰচলিত ডাকৰ পৰম্পৰা।

ডাকৰ বচন অথবা ডাক-প্ৰবচন আৰু তাদৃশ প্ৰবচন অসমৰ বাহিৰেও ভাৰতৰ বিভিন্ন প্ৰান্তৰ লোকসমাজত প্ৰচলিত। ডাকৰ বচন অথবা ডাক প্ৰবচন বে'ৰ বা সেই জাতীয় প্ৰবচনবোৰ ডাক, খনা, ডক্ক, বাঘ, ভড্ডৰ, ভড্ডনী আদি ব্যক্তিৰ নামত জড়িত। কোনো কোনোৱে আকৌ 'ডাকপৰ্ব্ব' গ্ৰন্থৰ লগত ডাক প্ৰবচনবোৰৰ সম্পৰ্ক স্থাপন কৰিবলৈ বিচাৰে। কোনোৱে আকৌ ডাক-প্ৰবচনবোৰৰ মূল গ্ৰন্থ ৰূপে উক্ত গ্ৰন্থ খনলৈ আঙুলিয়ায়।^১ কিন্তু 'ডাকপৰ্ব্ব' গ্ৰন্থৰ বিষয়বস্তু (theme), প্ৰসঙ্গ (Context) আৰু আদৰ্শৰ লগত ডাক-প্ৰবচনৰ কোনো সাদৃশ্য বা মিল নাই। বৌদ্ধ মহাজীৱাৰ সাধন তত্ত্ব সম্বন্ধীয় আলোচনাই 'ডাকপৰ্ব্ব'ৰ বিষয়বস্তু। পটল বিভাজন, বহুচক্ৰ, মূদ্ৰা, বড়চক্ৰ, ঈড়-পিঙ্গলা-স্বৰূপ। আদিৰ বৰ্ণনাই গ্ৰন্থ খনিক তাত্ত্বিক গ্ৰন্থ ৰূপে প্ৰতিপন্ন নকৰাকৈ থকা নাই।

বুদ্ধকান, বুদ্ধিসত্ত্ব কোন আদিৰ জ্ঞান দিবৰ বাবেই ৰচিত হৈছে 'ডাকপৰ্ব্ব' গ্ৰন্থ। যেনে :

“নানাপমত্তেন্দ্ৰে চৰ্যাস্তজ্ঞ বিচাৰয়েৎ ।

বিচাৰ্য্যমানয়া যুক্তি সা যুক্তি গৰীয়সী মম ।

চিন্তং তৎপদগন্তুং কথিতং কৰ্ণমুলকে ।

শিদ্ধায় শুৰবে হস্ত ধাৰিতা গোৰবার তু ।

অন্তযুক্তিৰ্ণ মে হস্তি যন্তযুগেন্দ্ৰ জন্তবে ।

অন্তযুক্তিৰূপণ্যো কোটকাকলিৰোগকে ।

তস্মাৎ পুণ্যবননাশ্ত জ্ঞানং বুদ্ধগগোচৰং ।

দীৰ্ঘকালতো ককণাং সেন্নয়ন্তি হৃকল্লিতাং ॥

পুণ্যেযু সংখ্যা কৰ্ত্তং কঃ পুনৰ্জানবাচকং ।

কঃ বুদ্ধং ক বোধিসত্ত্বং বিশেষং নাহি বিদ্যাতে ॥

বস্তুবোধনাদ্ বুদ্ধোহহম্ভদ্বস্তু বোধিসত্ত্বকং ॥^২

সংস্কৃত পাঠৰ মাজে মাজে অপভ্ৰংশত ৰচিত দোহাবলীৰ সংযোজন ‘ডাকার্ণব’
গ্ৰন্থৰ অন্তৰ্গত এটি বিশেষত্ব। এই দোহাবলীৰ বিষয়বস্তুৰ লগত চম্ভাৰ বিষয়-
বস্তুৰ সাধুতা নথকা নহয়। উদাহৰণ স্বৰূপে কেইটিমান দোহা উল্লেখ কৰা
হ’ল :

পৰমাস্থি জগু মহম্মহ ভাই বিহৰহ জুইনি চক্কু সহাই ।

অৰিবিৰি মোহপল্লোঅ ন জাই সহজ সন্দৰি লই মহম্মহ ঠাই ॥

তিহবন সয়লহ জন বুদ্ধ সহাই ককণা জবট বসহ সহাই ।

আৰাজ তুমি পৰমাথু ন ভাবহ তে তুমি সহি বুদ্ধত্ব ন বাচহ অৰি ॥

অস্ত বহজিঅ ভিন্নহ জানহ লোঅহ সব্ভট্ট উত্তৰণ পুহহ অৰি ॥^৩

গুণবোৰাভিধিত আলোচনাৰপৰা সহজে অনুমান কৰিব পাৰি যে, ‘ডাকার্ণব’ৰ
লগত ডাক-প্ৰবচনৰ কোনো ধৰণৰ সম্পৰ্ক নাই।

কোনো কোনোৱে আকৌ অনুমান কৰে যে ত্ৰী: সপ্তম শতিকাত কাম-
ৰূপেশ্বৰ ভাস্কৰ বৰ্মাই উত্তৰ ভাৰতৰ বিখ্যাত হিন্দু সন্ত ট হৰবৰ্ধনলৈ হংস
বেগৰ জৰিয়তে সাঁচি পাতত লিখা প্ৰবাদ-বচনৰ পুথি এখন উপহাৰ স্বৰূপে
পঠিয়াইছিল।^৪ আৰু এই পুথিখনেই ডাক-প্ৰবচনৰ স্ৰষ্টা কণ। সন্দেহ নাই যে,
এই পুথিখন সংস্কৃতত ৰচিত হৈছিল। গতিকে ভাস্কৰ বৰ্মাই উপহাৰ স্বৰূপে
পঠোৱা সংস্কৃত-প্ৰবচন গ্ৰন্থৰপৰা অসমীয়া, বঙলা, উড়িয়া, মৈথেলী, ভোজপুৰী
আদি ভাষাত ডাক-প্ৰবচন ৰূপে প্ৰবহমান হোৱা কথাটো অনুমানহে কৰিব
পাৰি, যুক্তিৰ ২০০ত তেওঁটো বৰি বনে দাৰি। দ্বিতীয়তে সাঁচিপতীয়া পুথি-
খনৰ বিষয়বস্তু কি আছিল তাৰ নিৰাৱৰণ যুক্তিৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত নোহোৱাকৈ

২. মহামহোপাধ্যায় হৰ এলাল শাস্ত্ৰী (সম্পা): হাজাৰ বছৰৰ পুৰাণ বাঙ্গালা ভাষায়
বোঁ দ্ৰগান ও দোহা, পৃ: ১৪৪-১৪৫

৩. উক্ত গ্ৰন্থ, পৃ: ১৪৭

৪. সৰ্বেশ্বৰ বাচস্পক (সম্পা): অসমীয়া প্ৰবাদ, ভূমিক, পৃ: ১

অৰ্থাৎ পুথিখনৰ বিষয়বস্তু বিক্লেবৰ নকৰাটকৈ ক'ব নোৱাৰি; কিন্তু পুথিখনৰ বিষয়বস্তু কি আছিল জানিবৰ উপায় নাই। গতিকে বৃপতি ভাস্কৰ বৰ্মাই উপ-টোৰন স্বৰূপে প্ৰেৰণ কৰা সাঁচিপতীয়া পুথিৰ লগত ডাক-প্ৰবচনৰ সংযোগ স্থাপন নকৰাই ভাল।

(১) অসমত ডাকৰ পৰম্পৰা :

অসমীয়া পণ্ডিত সকলৰ মতে ডাক-প্ৰবচনৰ শ্ৰষ্টা ডাকৰ জন্ম হৈছিল বৰপেটাৰ ওচৰৰ লেহিডঙৰা গাঁওত।^৫ ছপা ডাকৰ বচন মতে ডাক কুমাৰৰ ল'ৰা।^৬

অন্তহাতে ডাকক ব্ৰাহ্মণৰ সন্তানো বোলা হৈছে।^৭

ওপজিয়েই ডাক দিয়াৰ বাবে এওঁৰ নাম হয় ডাক।^৮

ববাহমিহিবৰ লগত ডাকৰ জন্ম কাহিনী জৰিত। ববাহমিহিবৰ আশীৰ্বাদত ডাকৰ জন্ম হৈছিল। ডাকৰ মাতৃ আছিল নিঃসন্তান। ববাহমিহিবৰ অতিথি স্বৰূপে ডাকৰ পিতৃ গৃহলৈ আহিল। ডাকৰ পিতাকৰ ছয়জন ককায়েক। তেওঁলোকৰ ল'ৰা-লুৰি আছে, কেৱল নাই ডাকৰ পিতৃৰ। ডাকৰ পিতৃৰ সৈতে ককায়েকহঁত গৈছিল খান বখিবলৈ। ঘৰত সান্ত্বজনী বোৱাৰীৰ সৈতে আছে শাহুৱেক। তেনে অৱস্থাত অপৰিচিত অতিথি ববাহমিহিবক দেখি বুঢ়ীয়ে মাত লগালে :

‘শাহ বোলে অতিথি বাপা। টং বাখিবা গৈছি সাতোটি আপা।

ঘৰত নাই মূনিহ লোক। কেনেকৈ বাপা হুখিম ভোক।’

বুঢ়ীয়ে কলে যে, ঘৰত মূনিহ মানুহ এজনো নাই, গতিকে তেওঁ অতিথি হুখিব নোৱাৰে। ববাহমিহিৰে উপায়স্বৰ হৈ কলে যে, তেওঁৰ বাবে চাউল-চকৰ প্ৰয়োজন নাই, কেৱল শুবলৈ এমুঠি খেৰ পালেই হ’ল। বুঢ়ীয়েও মনে মনে চিন্তা কৰিলে বোলে : “গধূলিৰ অতিথি সাক্ষাৎ ঈশ্বৰ, অতিথি

৫. ‘লোহ ডঙৰা ডাকৰ গাঁও।’ ডাক-প্ৰবচন, পৃ: ৯৪

৬. ‘কুমাৰণী আই ভূমি হোৱা পিতা।’ হেমবৰ্ণ বৰ্মণ (সম্পা), পৃ: ৩

৭. ‘উত্তম ব্ৰাহ্মণ খবে জনম খৰিলা।’ ডাক-প্ৰবচন, পৃ: ৯৬

৮. ‘উপজিয়ে মাৱক দিলা ডাক। সেহিলে কাবপে তাৰ নাম থৈলা ডাক’, হেমবৰ্ণ বৰ্মণ (সম্পা): প্ৰা. প্ৰঃ, পৃ: ৪

৯. হেমবৰ্ণ বৰ্মণ, প্ৰা. প্ৰঃ, পৃ: ১

হুহুধিলি কিহব ঘৰ।^{১০} তাৰি-চিহ্নি বুঢ়ীয়ে ল'ৰা-সুৰি নোহোৱা সৰু
বোৱাৰীয়েকক নিৰ্দেশ দিলে—অতিথি-শুভ্ৰবাৰ বাবে বাৰতীয় ব্যৱস্থা কৰিবলৈ,
ঘৰৰ কাম-বন নিচে-পৰে কৰিলেও হ'ব; কিজানি অতিথিৰ কৃপাত নিঃসন্তান
বোৱাৰীয়ে চা-চলিৰ মুখ দেখেই :

শাহ বোলে সৰুজনী আই। তোৰ লগত একো চা-চলি নাই।

ঘৰৰ কামক পাচে কৰ। অতিথি বাপাৰ আলমৰ।

বেটাৰ কণালে নাহিকে পো। অতিথি পূজি চলি কোলাত লো।^{১১}

সৰু বোৱাৰীয়েক অতিথি শুভ্ৰবাৰ বাবে ছেগ চাই আছিল, শাহয়েকৰ
কথাত তেওঁৰ আপত্তি কৰিব লগীয়া আৰু কিটো থাকিব? তেওঁ 'অতিথি
বপুৰা'ৰ আলপৈচান ধৰি সন্তানহীন বাৰ্থ জীৱনৰ কাৰণ্য অতিথি ববাহুৰিহিব
ওচৰত বিবৰি কলে। সৰু বোৱাৰীয়েকৰ সেৱা-শুভ্ৰবাত সন্তুষ্ট হৈ ববাহ-
হিহিৰে কলে: "পুত্ৰ এক হৈবে মোৰ সময়ৰ।" বিহান পুৱাতে ববাহুৰিহিৰে
বিদায় ললে। জ্যোতিৰ্বিদ ববাহুৰিহিৰ বৰত; 'সৰু বোৱাৰীয়েক'ৰ গৰ্ভ
চন্দ্ৰ-কলাৰ দৰে দিনে দিনে বাঢ়ি দহ মাহত ভৰি দিলে। তেওঁৰ প্ৰসৱ
বেদনা আৰম্ভ হ'ল। অৰ্ধ বাজ হৈ গৰ্ভস্থ সন্তানে বাহিৰত পোহৰ নেদেখি
মাত লগালে :

অৰ্দ্ধবাজ হই মাক ডাক দিলা। পোহৰ নেদেখি অসন্তোষ ভৈলা।

নাহিকে পোহৰ নাহিকে বাতি। পাত নাই পৰিলা মাটিত।

মাত্ৰক মাতিয়া বোলয় বচন। জুই ধৰিব কৰা বচন।^{১২}

ওচৰতে থকা জুই এজনী ভিৰোতাই তুঁহ-জুই ফুকাবলৈ ধৰিলে। জুই
নিৰিক পাৰাকহে কৰে পোহৰ নহয়। কথা-কাণ্ড দেখি সদ্যজাত শিশু ড'কৰ
কৰ থং উঠিল। তেওঁ মাত লগালে :

নিৰিক পাৰাক কৰে আঙন। নালাগে দেখিয়া উঠয় থং।^{১৩}

হেন দেখি মাতিলা ডাক। পোৱন্তী বাৰিয়া চা পুতাক।^{১৪}

সন্তজাত শিশুৰ মূণত কথা শুনি সৰুলোৱে আচৰিত মানিলে। ডাকে
জজলাত কৰাৰ দিনা বুঢ়ীৰ পুতেকহঁত গোটেই নিশা টঙিত আছিল। পুত্ৰ

১০. হেমবৰ্ণ বৰ্মণ, প্ৰা. প্ৰ.

১১. হেমবৰ্ণ বৰ্মণ (সম্পা.), প্ৰা. প্ৰ. পৃ: ২

১২. দেবেন্দ্ৰ নাথ বেজবৰুৱা, প্ৰা: প্ৰ: পৃ: ৫৯

১৩. হেমবৰ্ণ বৰ্মণ, প্ৰা. প্ৰ. পৃ: ৩

জয় হোৱাৰ খবৰ শুনি তেওঁলোক আটায়ে বংমনে ঘৰলৈ আহি, লভজাত শিশুৰ বিষয়ে নাকুত নাস্তত কথা শুনি ডাকৰজনাই নিৰ্দেশ দিলে : “চক-ডবাই তোক খেবৰ মাজত থ” কথাহাতে কাম হ’ল। তিনিদিনৰ পিছত ভায়েকহঁত খেৰ কাটিবলৈ গ’ল—কেচুৱা ডাকৰ চকৰ ভিতৰত পেলাই থৈ দিয়া খেৰগীলৈ। কটা খেৰ বন্ধাৰ সময়ত সাতোটি ভায়েকৰ মাজত সমতাই দেখা দিলে। সেই সমতাব স্মৃধাৰ পথ নিৰ্দেশ কৰি তিনিদিনীয়া শিশুটিয়ে মাটিৰ চকৰ বৃত্তবৰণা মত লগালে :

ডাকে বোলে খেৰ কাটা তিনি মুঠি। তেহে দেখিবা গায়ন গুটি ॥

যদ্বাক্ৰমে তেওঁলোকে কটা খেৰ বাঁকি স্ৰফল পাই কোনেনো মাতিছে বুলি চাবলৈ গ’ল। তিনিদিন আগতে ধোৱা ঠাইতে শিশুটিক দেখিবলৈ পাই তেওঁলোকে আতৌ পুতৌ কৈ স’ৱটি ধৰি শিশুটিক ঘৰলৈ লৈ গ’ল :

ডাকৰ কথা সত্য পাইলা। কোনে মাতে বুলি চাহিবে গৈলা ॥

পূৰ্বৰ ঠাইত শিশুক পাইলা। কোলে সাতটি ঘৰক নিলা ॥^{১০}

ডাকৰ জয় শুনি শিশু বৰাহমিহিৰ আকৌ জেহিডঙালৈ ঘূৰি আহি লগৰ লগৰীয়াৰ লগত খেলি থকা ডাকৰ লগ ধৰি শিশু-পৰিচয় কৰিলে। প্ৰত্যুত্তৰ স্বৰূপে ডাকে কলে :

ডাকে বোলে পিতা নকৰা চিন্তা। কুমাৰণী আই তুমি হোৱা পিতা ॥^{১১}

বৰাহমিহিৰে পুত্ৰ ডাকৰ নিজ দেশলৈ নিবলৈ অভিলাষ ব্যক্ত কৰি কলে : তোৰ মুখে জানো মোৰ পুত্ৰ তই। মোৰ কান্ধে উঠ লৈ যাও মই ॥ বৰাহমিহিৰৰ কথা শুনি শিশু ডাকে আন এটি জটিল প্ৰশ্ন উপস্থাপন কৰিলে :

ডাকে বোলে পিতা স্বৰূপ বুজা। মই গুচৰীয়া তুমি হোৱা বুজা ॥

কলো মোৰ মাটিত। বগালে তাৰ তাতিত ॥

মাটিৰ গিৰিয়ে পায়নে তাতিত গিৰিয়ে পায় ॥

স্বৰূপ কবিতা কহা মোত বুজায় ॥

ওতাম্বত পুত্ৰ ডাকৰ কথা কাটিব নোৱাৰি মনৰ অভিলাষ মনতে বাধি বৰাহমিহিৰে কৰলৈ বাধ্য হ’ল :

মাতৃৰ লগত তুমি কৰিও বাস। আজিৰপৰা তোৰ এবিলো আশ ॥

১০. হেমবৰ্ষ বৰ্চণ, প্ৰা. প্ৰ. পৃ: ৫

১১. দেবেজ মাধ বেজবৰুৱা, প্ৰা. প্ৰ. পৃ: ৬২

এদিনাখন লগৰীয়া সকলৰ লগত আলোচনা কৰি ডাক গ'ল ব্ৰহ্মপুত্ৰ-
নদত পহুঁমৰ ঘুণাল তুলিবলৈ। ডাকে অগাধ জলত বুধ দিলে—ঘুণাল
তুলিবলৈ। ডাকৰ চুলি আছিল আঠেহাত দীঘল। পহুঁমৰ নালত চুলিৰ
লাগিল জোঁট। ডাকে পানীৰ ওপৰলৈ উঠিবলৈ কক্বকাবলৈ ধৰিলে যদিও
কৃতকাৰ্য্য নহ'ল। অৱশেষত ডাকৰ প্ৰাণবায়ু উৰি গ'ল। ডাকৰ এই অপঘাত
মৃত্যুৰ পথ প্ৰাণন্ত কৰি দিছিল শ্ৰীৰাম চন্দ্ৰই; কাৰণ ম'হু'হ বাঘৰ নাম
লবলৈ আশা এৰি ডাকৰ নাম লবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। অৱশেষত শ্ৰীৰামচন্দ্ৰই
ছল কৰি ডাকক পানীত পেলাই মৰালে :

শ্ৰীৰামৰ নাম এৰি ডাকৰ নাম কয়। শুনি নসহিলা শ্ৰীৰামৰ গায় ॥

মনে শুনি বোলে কি কাম কৰো। ডাক নাম কেনমতে লুপ্ত কৰো ॥

এহি ভাবি বামে মনে কৰি খেদ। ডাকৰ মতি কৰিলা ভেদ ॥^{১৩}

আন এটি জনশ্ৰুতি মতে এদিনাখন সৰবজান ডাকে বন্ধুসকলৰ লগত
আছিল ঘিলা খেল খেলি। সেইদিনাখনেই সেই দেশৰ ৰজাই দূতক মাতি
আনি কলে বোলে কোন দিনা ক্ষৌৰ কৰ্ম কৰা বিধেয় ডাকত স্থিতি আহি
ভেঙক জনাব লাগে। ৰজাৰ আদেশ শিৰে ধৰি খেল খেলি থকা ডাকৰ
ওচৰলৈ দূত চাপলি মেলিলে। আক ৰজাৰ নিৰ্দেশ ডাকৰ ওচৰত পেছ
কৰি কলে :

দূতৰ বোলে সৰুজান ডাক শুনা। ক্ষুৰ কৰ্ম কৰিবাক দিনবাৰ শুনা ॥
দূতৰ কথা শুনি ডাকে কলে :

ডাকে বোলে পাতঘিলা মাৰো খেলাই। ক্ষুৰ কৰ্ম মঙ্গলৰ আগে পাছে পায় ॥^{১৪}

দূতেও ডাকে কোৱা মতে ৰজাক জনালেগৈ। ৰজাই অৰ্থ কৰিবলৈ
অসমৰ্থ হৈ পুনৰ দূতক আদেশ দিলে : পণ্ডিত ব্ৰাহ্মণ আৰু গণকক মাতি
আনিবলৈ। ব্ৰাহ্মণ-গণক সকল আহি ডাকৰ বচনবাৰৰ অৰ্থ বুজাই ৰজাক
কলে যে, সোম আৰু বুধবাৰ ক্ষৌৰ কৰ্মৰ বাবে প্ৰাণন্ত। গণক সবৰ মনত
জয় ওপজিল—যদি ডাক জীয়াই থাকে তেন্তে তেওঁলোকৰ জীৱিকাৰ অন্ত
পৰিব। গণকে বুধি কৰি আনিবৰ বাবে সকলো শিশুক মাতি আনিলে।
মন সামৰিব নোৱাৰি ডাকো আহিল। ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ তীৰত আৰি বান্ধি ডাকে
বন্ধু সবৰ লগত গভীৰ জলত জাপ দিলে। শিশুসকল ডাকক জলৰ

মাজত হৈচা মাৰি ধৰি পানীৰ মাজলৈ ঢকা মাৰি দিয়াৰ পৰিণতি স্বৰূপে
সদৰ্জান ডাকৰ মৃত্যু হ'ল। ডাকক মৰা ঢকাৰ পৰাই ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ বুকুত
লুপ্তি হ'ল ডাকৰ।^{১৭}

গুপত অসমত প্ৰচলিত ডাকৰ জন্ম আৰু মৃত্যু সম্পৰ্কীয় জনশ্ৰুতিৰ
এটি সাধাৰণ আভাস দিবলৈ প্ৰয়াস কৰা হৈছে। ইয়াৰ পৰা দেখা যায়
যে, ডাকৰ জন্ম আৰু মৃত্যু সম্পৰ্কীয় জনশ্ৰুতিৰ মাজত সাদৃশ্য নাই।
বিতৰ্কিত, ডাক-প্ৰবচন বা ডাক-ভণিতা অথবা ডাকৰ বচন সন্নিবিষ্ট হাতে
লিখা পুথিত^{১৮} ডাকৰ জন্ম আৰু মৃত্যু সম্পৰ্কীয় কোনো ধৰণৰ বৰ্ণনা
পোৱা নাযায়। অৱশ্যে ছপা ডাকৰ বচন আৰু দেবেন্দু নাথ বেজবৰুৱাৰ
'অসমীয়া ভাষা আৰু সাহিত্যৰ বুজা'ত ডাকৰ জন্ম-মৃত্যু সম্পৰ্কীয় বৰ্ণনা
পোৱা যায়। সম্ভৱ ডাকৰ জন্ম-মৃত্যু সম্পৰ্কীয় বৰ্ণনা হাতে লিখা 'ডাকৰ
বচন' পুথি আশ্ৰিত নহয়। সোণাৰাম চৌধুৰীয়ে 'আবাহন'ত ডাকপুত্ৰৰ
জীৱনী আৰু বচনাবলী শীৰ্ষক প্ৰবন্ধ এটি বচনা কৰিছিল।^{১৯} ইতি পূৰ্বে
তেওঁ 'জোনাকী' কাকতত 'জানী ডাক' নামৰ এটি প্ৰবন্ধ লিখিছিল আৰু সেই
প্ৰবন্ধটিৰ বিষয় বস্তু দেবেন্দু নাথ বেজবৰুৱাই তেওঁৰ দ্বাৰা ৰচিত 'অসমীয়া
ভাষা আৰু সাহিত্যৰ বুজা'ত লব্ধ তুলি দিছিল।^{২০} ইয়াৰ পৰা অসম
কৰিব পাৰি যে, দেবেন্দু নাথ বেজবৰুৱাই সন্নিবিষ্ট কৰা ডাকৰ জন্ম-মৃত্যু
সম্পৰ্কীয় বৰ্ণনা, হাতে লিখা পুথিৰ গুপত নিৰ্ভৰশীল নহয়, সোণাৰাম

১৭. এহি বুলি ৰাজ্যত বুজাইলা মৰ্মত। জী থাকে যদি ডাক ভাবিলা মনত ॥

আমাৰ জীৱিকা সবে গুহিব ভাবত। ডাকক মাৰোহো সবে স্নান সময়ত ॥
সকলো নিশুৰ মাতি অনিলা গাফ। ৰাবিব নোৱাৰি ডাক আসিলা মনক ॥
ব্ৰহ্মপুত্ৰ তীৰে আহি বান্ধিলন্ত আৰি। সকলো শিশুৰ লগে দিলে জাপ মাৰি ॥
বেথে শিশু সৰু জাপ মাৰিলন্ত ডাক। হেহা মাৰি ধৰিলন্ত কেহো নেদে হাক ॥
মাজক লাগিলা সবে দিলা মাৰি ঢকা। আজি ধৰি হইয়াছে ব্ৰহ্মপুত্ৰ ডকা ॥

দণ্ডীৰাম দত্ত (সম্পা) : ডাকৰ বচন, পৃ: ১৪৬

১৮. পৃ: ১ ব্ৰষ্টব্য।

১৯. আবাহন, ১ম বছৰ, ১ম সংখ্যা আৰু ৩য় সংখ্যা।

২০. সোণাৰাম চৌধুৰী : ডাক পুত্ৰৰ জীৱনী আৰু বচনাবলী

(আবাহন, ১ম বছৰ, ৩য় সংখ্যা, ১৮৫১ খক) পৃ: ৩০৫

চৌধুৰীৰ বৰ্ণনাৰ ওপৰত হে প্ৰতিষ্ঠিত। চৌধুৰীদেৱে ক'ব পৰা ডাকৰ জন্ম-মৃত্যু সম্পৰ্কীয় বৰ্ণনাংশ গ্ৰহণ কৰিছিল তাৰ সংকেত দিয়া নাই। দণ্ডীৰাম দত্তৰ দ্বাৰা সম্পাদিত 'ডাকৰ বচন'ত বৰাহমিহিৰৰ আতিথ্য লভ আৰু তেওঁৰ কৃপাত ডাকৰ জন্ম হোৱা বৰ্ণনাংশ পোৱা নাযায়; কেৱল ডাকৰ স্বৰূপ সম্পৰ্কীয় উপ-কাহিনী ভাগ হে পোৱা যায়।^{২১} দ্বিতীয়তে, এই কাহিনী ভাগ তেওঁ কে'নখন হাতে লিখা পুথিৰ পৰা গ্ৰহণ কৰিছিল তাৰ কৈফিয়তো দিয়া নাই। শিবনাথ ভট্টাচাৰ্যৰ দ্বাৰা সম্পাদিত 'ডাক-চৰিত্ৰ' বা 'ডাক-ভগিতা'তো ডাকৰ মৃত্যু সম্পৰ্কীয় কথাটোহে পৰিদৃষ্ট হয়, জন্ম সম্বন্ধীয় বৰ্ণনা পোৱা নাযায়।^{২২} হেমচন্দ্ৰ বৰ্মণে সম্পাদনা কৰা 'সম্পূৰ্ণ ডাকৰ বচন'ত ডাকৰ জন্ম আৰু মৃত্যু বিষয়ক বৰ্ণনা পোৱা যায়।^{২৩} কিন্তু মূল পুথিৰ বিষয়ে তেওঁ একো উল্লেখ কৰা নাই। ইয়াৰ পৰা অনুমান কৰিব পাৰি যে, ডাকৰ জন্ম আৰু মৃত্যু সম্পৰ্কীয় কাহিনী ভাগ সম্পূৰ্ণ ভাবে মৌখিক পৰম্পৰাৰ পৰিসীমাত সীমিত। ডাকৰ নামত প্ৰচলিত এই কাহিনী ভাগ শেষত ডাকৰ বচন বা প্ৰবচনত সংযোগ কৰি দিয়া হৈছে। গতিকে অসমত প্ৰচলিত ডাকৰ পৰম্পৰাৰ লগত জড়িত ডাকৰ জন্ম-মৃত্যু সম্পৰ্কীয় কাহিনী-ভাগৰ ভগত হৰুপাৰ্থত ডাক-প্ৰবচনৰ অঙ্গাঙ্গী সম্পৰ্ক অথবা নিবিড় সম্বন্ধ নাই। মৌখিক পৰম্পৰাত প্ৰচলিত ডাক সম্পৰ্কীয় কাহিনী-ভাগ ডাকৰ নামত প্ৰবহমান প্ৰবচন বোৰৰ লগত সংযোগ কৰি দিয়া হৈছে।

(২) বঙ্গদেশত প্ৰচলিত ডাকৰ পৰম্পৰা :

অসমত প্ৰচলিত ডাক-পৰম্পৰাৰ সমান্তৰালকৈ বংগ দেশতো ডাকৰ পৰম্পৰা ও বহুমান। বঙ্গদেশত ডাক আৰু বনা প্ৰায় একাকার হৈ পৰিছে। লগতহে কৃষি বিষয়ক প্ৰবচন বোৰ খনাব বচন আৰু জ্যোতিষ বিষয়ক প্ৰবচন বোৰ ডাকৰ বচন ৰূপে আখ্যা দিয়া দেখা যায়।^{২৪} অৱশ্যে খনাব বনোতা জ্যোতিষ বিষয়ক বচন নোহোৱা হয়। 'তথাপি সাধাৰণতঃ যাহা

২১. দণ্ডীৰাম দত্ত (সম্পা) : ডাক বচন, পৃ: ১৪৫—১৪৬

২২. শিবনাথ ভট্টাচাৰ্য (সম্পা) : ডাক চৰিত্ৰ বা ডাক ভগিতা, পৃ: ৩৫-৩৬

২৩. হেমচন্দ্ৰ বৰ্মণ (সম্পা) : সম্পূৰ্ণ ডাকৰ বচন, পৃ: ১-৭

২৪. আভুতোব ভট্টাচাৰ্য : বাংলাৰ লোক সাহিত্য, পৃ: ৭৩

দেখা যায়, তাহাতে বুঝিতে পাৰা যায় যে, কৃষি বিষয়ক বচনগুলি খনাৰ নাম এবং জ্যোতিষ বিষয়ক বচন গুলি ডাকৰ নামে চলে।^{২৫} কোনো কোনো পণ্ডিতৰ মতে বংগদেশত প্ৰচলিত খনাৰ বচন বোৰকেই অলম, মিথিলা আদিত ডাকৰ বচন আখ্যা দিয়া দেখা যায়। বংগদেশৰ বাহিৰেও আন আন অঞ্চলতো কৃষি আৰু জ্যোতিষ বিষয়ক প্ৰবচন বোৰ ডাক আৰু খনাৰ নামত বিভাজন কৰা যে নহয় তেনেও নহয়। বংগদেশতো দুৰ্গাপতি মুখোপাধ্যায়ে তেওঁৰ 'ডাক পুৰুষৰ কথা'ত^{২৬} খনৰ নামত প্ৰচলিত অনেক প্ৰবচন-ডাকৰ নামত সাঙুৰি দিছে। আনকি সুলীল কুমাৰ দেৱ দ্বাৰা সম্পাদিত 'বাংলা-প্ৰবাদ' গ্ৰন্থত মাজে মাজে ডাকৰ বচন আৰু খনাৰ বচনৰ মাজত বিভাজনৰ সীমা ৰেখা নিৰ্ণয় কৰাত অসুবিধাই দেখা দিছে। উদাহৰণ স্বৰূপে তলত দিয়া প্ৰবচন দুটালৈ আঙুলিয়াব পাৰি :

(ক) ভৰা হতে শূন্য ভাল যদি ভৰতে যায়।

আগে হতে পিছে ভাল যদি ডাকে যায়।

মৰা হতে তাজা ভাল যদি মৰতে যায়।

বায়ে হতে ভাইনে ভাল যদি ফিৰে চায়।

বাধা হতে খোলা ভাল যদি মাধা তুলে চায়।

হাস্য হতে কান্দা ভাল যদি কান্দে বায়।^{২৭}

(খ) শূন্য কলসী শুকনা না শুকনা ভালে ডাকে ক।

যদি দেখ মাকুন্দ ধোপা এক পা না বাড়াও বাপা।

এ সবলে পায়ৈ ঠেলি যদি না সমুখে দেখি তেলী।^{২৮}

ওপৰোক্তখিত শুভ যাত্ৰা সহজীৱ বচন কেইটি ডাক আৰু খনা উভয়ৰে নামত প্ৰচলিত। ইয়াৰ পৰা অনুমান কৰিব পাৰিযে, বংগ দেশত বৰ্তমান ডাক আৰু খনাৰ নামত প্ৰচলিত প্ৰবচন সমূহ আদিত্য এগৰাকী জ্যোতিষীৰ নামত অৰ্থাৎ ডাকৰ নামত আৰোপিত হৈছিল। শেহলৈ খনা সহজীৱ জনশ্ৰুতিৰ বিকাশ আৰু প্ৰসাৰণ হোৱাৰ লগে লগে এই প্ৰবচনবোৰ ডাক

২৫. উক্ত গ্ৰন্থ,

২৬. ১২০৪ চনত প্ৰকাশিত (২য়+৩য় খণ্ড)

২৭. সুলীল কুমাৰ দে (সম্পা): প্ৰা. প্ৰ. পৃ: ৫২২

২৮. সুলীল কুমাৰ দে (সম্পা): প্ৰা. প্ৰ. পৃ: ৭৬৩

আৰু খনা উভয়ৰে নামত প্ৰচলিত হবলৈ ধৰিলে।^{১০} পশ্চিম অসমত খনাৰ বচনবোৰৰো সমানৰ অধীকাৰ কৰিব নোৱাৰি।

বংগদেশত প্ৰচলিত পৰম্পৰা মতে ডাক গোৱালৰ পুত্ৰ : ফুট ভাবে ডাক গোৱালে—এ গৃহিণীতে ঘৰ না টালে।^{১১} উত্তৰ বিহাৰত প্ৰবহমান পৰম্পৰা মতেও ডাক গোৱালৰ ল'ৰা।^{১২} আন্তৰ্জাতিক ভাট্টাচাৰ্য্যৰ মতে ডাক তাত্ত্বিক বৌদ্ধ পণ্ডিতসকলৰ উপাধি বিশেষ। গতিকে তাত্ত্বিক বৌদ্ধ ধৰ্মৰ লগত ডাক-প্ৰবচনৰ সম্পৰ্ক থাকিব পাৰে। কিন্তু ভাট্টাচাৰ্য্যৰ অভিভাৱন মানি লোৱাটো এই কাৰণেই যে, তাত্ত্বিক বৌদ্ধ ধৰ্মৰ প্ৰভাৱ নশৰা অকস্মতো ডাকৰ বচনৰ স্ৰোতপ্ৰায়তা অনস্বীকাৰ্য্য।^{১৩} দীনেশ চন্দ্ৰ সেনে ডাকক 'বঙ্গৰ চক্ৰেটহ' ৰূপে অভিহিত কৰিছে। বিত্তীয়ত, মেনপ'লত প্ৰাপ্ত 'ডাকৰ্ণবত্ব' আৰু 'বজ্জডাকত্ব' নামৰ তাত্ত্বিক পুথি দুখনৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰি তেওঁ কব খোজে যে, ডাক শব্দ, ডাকিনী শব্দৰ পুংলিঙ্গ আৰু ডাক-ডাকিনী বৌদ্ধ তাত্ত্বিকৰ শ্ৰেণী বিশেষ হ'ব পাৰে।^{১৪} স্বকসংকল্পত আমাৰ আলোচ্য ডাকৰ লগত তাত্ত্বিক বৌদ্ধ ধৰ্মৰ কোনো সম্পৰ্ক নাই। অসমত প্ৰচলিত ডাক-পৰম্পৰাৰ লগত যিদৰে বৰাহমিহিৰ জড়িত তদুপৰি বংগদেশত প্ৰচলিত খনা পৰম্পৰাৰ লগতো বৰাহমিহিৰ সংযোজিত। খনা পুৰুষ নেস্ত্ৰী এই বিষয়েও মতানৈক্য আছে। প্ৰবহমান জনশ্ৰুতি মতে খনা স্ত্ৰী। তেওঁৰ পিতৃৰ নামৰ ক্ষেত্ৰতো বিভিন্নত পৰিলক্ষ্যীয়। কে'নে'জাৰ মতে তেওঁ ময়দানবুৰ কস্তা, আন এজনৰ মতে তেওঁ মানবু কস্তা। স্বৰূপে এইটো ঠিক যে, খনাৰ পিতৃ কোনো এখন

২২. "in Bengal also, the sayings were originally assigned to a single astrologer but that were divided between two of them only after the development of distinct legends regarding the latter".

[D. C. Sircar: The Sayings of Dak (*Souvenir*, XXII Session, All India Oriental Conference Gauhati; Assam 1965); Published in the *Dākar Vacan*, ed. D. Datta, Gauhati, 1968, P 161)

৩০. সন্মিল কুমাৰ দে (সম্পাদ), প্ৰা. গ্ৰ. পৃ: ৩২২

৩১. D. C. Sircar, *Loc-cit* P. 163

৩২. D. C. Sircar, *Loc-cit*, P. 162

৩৩. লোপাবায় চৌধুৰী, প্ৰা. গ্ৰ: পৃ: ৩০৭

ৰাজ্যৰ বজা আছিল। লক্ষাধীপবানী ৰাক্ষসকলে খনাৰ পিতৃ-ভ্ৰাতৃ আদিক
সৰংশে নিধন কৰে। কিন্তু কন্যা খনাক বধ নকৰি আক্ৰমণকাৰীসকলে তেওঁক
লৈ গ'ল লক্ষা দীপলৈ। কন্যাটি আছিল বুদ্ধিমতী। প্ৰচলিত পৰম্পৰা মতে
লক্ষা-দীপতেই খনাই জ্যোতিৰ বিদ্ভাত পাৰদৰ্শিনী হৈ উঠে।

ইফালে ৰাজচক্ৰবৰ্তী বিক্ৰমাদিত্যৰ ৰাজসভাৰ নৱবত্ৰৰ অগ্ৰতম বৰাহ-
পণ্ডিতৰ ঔষমণ্ড তেওঁৰ পত্নীৰ গৰ্ভত মিহিৰ নামৰ এটি পুত্ৰ সন্তান জন্মে।
বৰাহ আছিল জ্যোতিষশাস্ত্ৰবেত্তা; কিন্তু নিজৰ পুত্ৰৰ জন্ম কুণ্ডলী নিৰ্ণয় কৰাৰ
ক্ষেত্ৰত তেওঁৰ প্ৰেম'দ ঘটিল; আৰু তাৰ পৰিণতি স্বৰূপে পুত্ৰ মিহিৰৰ শতবৰ্ষ
পৰমায়ুৰ স্থলত দশবৰ্ষ স্থিৰ কৰি শোক-দুখ জৰ্জৰিত বৰাহে নবজাতকক
তাত্ৰশাত্ৰ এটিত ভৰাই সীমাহীন সমুদ্ৰ বন্ধত উটুৱাই দিলে। তাত্ৰশাত্ৰটি
উটি উটি গৈ লক্ষাধীপৰ ওচৰ পালে। জনৈক ৰাক্ষসে পাত্ৰটি পানীৰ পৰা
তুলি আনি পাত্ৰৰ ভিতৰত নৱজাত পুত্ৰ সন্তানটি পাই মিহিৰ নাম দি খনাৰ
নিচিনাকৈ লালন পালন কৰিবলৈ ধৰে। মিহিৰেও জ্যোতিষশাস্ত্ৰত পাণ্ডিত্য
লাভ কৰিছিল। অৱশেষত খনা আৰু মিহিৰৰ মাজত শুভ পৰিণয় সম্পা-
দিত হয়।

নৱ দম্পতীয়ে লক্ষাধীপৰ পৰা পলাই যাবলৈ সুযোগ আৰু সুবিধালৈ
অপেক্ষা কৰি থাকিল। এদিনাখন মাহেন্দ্ৰকণ্ঠৰ স্বামী-স্ত্ৰী দুয়ো সাগৰাভিমুখে
যাত্ৰা কৰিলে। অৱশ্যে জনৈক ৰাক্ষসে মিহিৰ আৰু খনাৰ অতিশক্তি বুজিব
পাৰি ৰাক্ষস বজাক জনালে। মাহেন্দ্ৰকণ্ঠ যাত্ৰা কৰা নৱদম্পতীক বাধা
প্ৰদান কৰা যে নিৰর্থক হ'ব ৰাক্ষস বুশতিয়ে ভালদৰে বুজিব পাৰিছিল।
গতিকে ৰাক্ষস বজাই এজন ভৃত্যক নিৰ্দ্দেশ দিলে—খনা আৰু মিহিৰক
সমুদ্ৰ পাৰ কৰি দিবলৈ। ৰাক্ষস বুশতিয়ে ভৃত্যক আৰু কলে যে, সমুদ্ৰ
পাৰ কৰি দিয়াৰ অন্তত মিহিৰক যিকোনো এটি প্ৰশ্ন সুবিধ, যদি মিহিৰে
সেই প্ৰশ্নৰ শুদ্ধ উত্তৰ দিব পাৰে তেন্তে তেওঁক 'ভূতত্ব', 'খতত্ব' আৰু
'পাতালতত্ব'—এই তিনিখন শাস্ত্ৰ প্ৰদান কৰিব অগ্ৰথাই 'পাতালতত্ব'ৰ বাহিৰে
বাকী দুখন শাস্ত্ৰ প্ৰদান কৰিব।

খনা আৰু মিহিৰৰ সৈতে ৰাক্ষস ভৃত্য গৈ সমুদ্ৰৰ উত্তৰ কূলত উঠিল।
ঠিক সেই সময়তে এজনী পাই গক প্ৰসৱ বেদনাত অতীৰ্থ হৈ থকা দেখি
ভৃত্যই মিহিৰক প্ৰশ্ন কৰিলে: "পোহালিটিৰ বৰণ বগা হ'ব নে ক'লা হ'ব?"

গণনা কৰি মিহিৰে কলে : 'বগা'। সেই মূহূৰ্ত্ততে গাইজনীয়ে এটি পোহালি প্ৰসন্ন কৰিলে। পোহালিটিৰ বৰণ ক'লা যেন অজ্ঞান হ'ল। বাক্স নুপতিৰ নিৰ্দেশ পালন কৰি ভৃত্যই মিহিৰক 'পাতালতল'ৰ ব্যক্তিকে 'ভূতল' আৰু 'খতল' নামৰ শাস্ত্ৰ দুখন দিলে। লজ্জিত মিহিৰে শাস্ত্ৰ দুখন সমুদ্ৰৰ জলত পেলাই দিলে। সেই সময়ত খনা, মিহিৰৰ ওচৰত নাছিল। খনাই মিহিৰৰ পৰা সবলো জানি কাল যে, পোহালিটিৰ বৰণ এগাই ; কিন্তু পোহালিটোৰ গোটেই গাটো বঙা বিতলুৱা প্ৰলেপেৰে আচ্ছাদিত হৈ থকা কাৰণেহে ক'লা যেন দেখা গৈছিল। খনাৰ নিৰ্দেশ মতে মিহিৰে সাগৰৰ বক্ষৰপনা শাস্ত্ৰ দুখন উদ্ধাৰ কৰিবলৈ যত্ন কৰিও সম্পূৰ্ণভাবে সফলকাম হ'ব নোৱাৰিলে, কাৰণ শাস্ত্ৰ দুখনিৰ কেইটিমান ফলকহে উদ্ধাৰ কৰিবলৈ সক্ষম হ'ল।

অৱশেষত মিহিৰ আৰু খনাই নানা বিপদ-বিধিনি অতিক্ৰম কৰি উজ্জয়িনীত উপস্থিত হ'লহি। মৃত্যুৰ প্ৰাসলৈ ঠেলি দিয়া পুত্ৰই নিজৰ আয়ুস আৰু ভাগ্যৰ বলত বধুসহ প্ৰত্যাবৰ্ত্তন কৰাৰ আনন্দই বৰাহক অধীৰ কৰি তুলিলে। জ্যোতিৰ্বিজ্ঞাত যে বৰাহৰো প্ৰমাদ ঘটিছিল তাক তেওঁ নিজেই উপলব্ধি কৰিবলৈ সক্ষম হ'ল। শম্ভুৰ বৰাহ আৰু স্বামী মিহিৰে জ্যোতিষ-তত্ত্বৰ যিবিলাক প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিব পৰা নাছিল সেই অটল প্ৰশ্নবোৰৰ উত্তৰ খনাই অতি সহজে দিব পাৰিছিল। গতিকে অতি কম সময়ৰ ভিতৰতেই খনাৰ যশ আৰু খ্যাতি চতুৰ্দ্দেশে বিস্তাৰিত হ'ল। অতুলনীয় প্ৰতিভা আৰু দিগন্ত বিসৰী বিজ্ঞাই খনাৰ কাল হ'ল। বিক্ৰমাদিত্যই খনাক ৰাজসভাৰ পণ্ডিত মনোনীত কৰিলে। বুলবধুক গৃহৰ চাৰিবেৰৰ আবেষ্টনী ভঙ্গ কৰি ৰাজ-সভালৈ প্ৰবেশ কৰা কুলদূষণৰ নামস্কৰ মাথোন। গতিকে বৰাহে, পুত্ৰ মিহিৰৰ লগত আলোচনা কৰি খনাৰ বাগ্মিতা লোপ কৰাৰ উদ্দেশ্যেৰে তেওঁৰ জিভা ছেদন কৰিবলৈ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰিলে। খনায়ো গণনাৰ ভবিষ্যতে ভালদৰে বুজিব পাৰিছিল যে, জিভা ছেদনৰ সংযোগত তেওঁৰ মৃত্যু স্থনিশ্চিত। পিছদিনা স্বামী মিহিৰে খনাৰ জিভা ছেদন কৰিলে। এইদৰে খনাই নখৰ দেহ ত্যাগ কৰে।^{৩০}

ওপৰোক্তখিত খনা বিয়ৰক কাহিনীটোৰ পৰা সহজে অজ্ঞান কৰিব পাৰিযে, খনাৰ জীৱন-বৃত্তত ঐতিহাসিক সন্মত নাই, কিয়নো মহাদানৱ, ৰজা

বিক্রমাদিত্য, মিহিৰ, লঙ্কাৰ বান্দব বজা আদিত ঐতিহাসিকতা ঘুঁই নাই। থনা কথা-বস্তু সম্পূর্ণভাবে জনশ্রুতিৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। উজ্জয়িনীৰ বশতি বিক্ৰমাদিত্যৰ বাজসভাৰ 'নববস্তু'ৰ অন্ততম বস্তু আছিল ববাহমিহিৰ, তেওঁ আছিল জ্যোতিৰ্বিদ। ববাহৰ পুত্ৰ মিহিৰ অথবা মিহিৰৰ পিতৃ ববাহ-কথাটো ববাহমিহিৰ সম্পৰ্কীয় ঐতিহ্যই স্বীকাৰ নকৰে, ই সম্পূর্ণভাবে কাল্পনিক। আনকি ভাৰতীয় পৰম্পৰাত বিশ্বয়কৰতাৰে স্থান লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হোৱা বজা বিক্ৰমাদিত্যও প্ৰকৃত ইতিহাসত অশিৰিচিত।^{৩৫} অৱশ্যে প্ৰথিত বশা জ্যোতিৰ্বিদ পণ্ডিত ববাহমিহিৰৰ অভ্যুদয় ঘটিল উজ্জয়িনী অঞ্চলৰ পশ্চিম মালৱাত, খ্ৰীঃ ৬ষ্ঠ শতিকাত। ঐতিহাসিক ববাহ মিহিৰক কেন্দ্ৰ কৰি 'ববাহৰ পুত্ৰ মিহিৰ' জনশ্রুতিৰ বিকাশ হোৱা স্বাভাৱিক। খ্ৰীঃ ৬ষ্ঠ শতিকাত মালৱাত জন্ম লাভ কৰা জ্যোতিৰ্বিদ ববাহমিহিৰৰ পুত্ৰ বধূৱে, বাংলা ভাষাত প্ৰবচন ৰচনা কৰা কথাটো বাস্তৱিকতে আশ্চৰ্য্যজনক। এই প্ৰসংগত D. C. Sircar এ সমীচীন মন্তব্য উপস্থাপন কৰিছে : "It has to be noted that nothing can be more absurd than the conception of the daughter-in-law of a sixth century astronomer of Malwa composing aphorisms in the Bengali Language."^{৩৬}

অসমৰ ডাকৰ প্ৰসংগতো ঠিক একেই মন্তব্য কৰিব পাৰি। উজ্জয়িনীৰ প্ৰথিতবশা জ্যোতিৰ্বিদ পণ্ডিত ববাহমিহিৰৰ আতিথ্যলাভ আৰু তাৰ অব্যয়তে 'এদিন এনিশৰ' বাবে জন্ম ডাকে অসমীয়া ভাষাত প্ৰবচন ৰচনা কৰাটো সম্পূর্ণ ভাবে অবিশ্বাস্য। ডাক পৰম্পৰা অথবা থনা পৰম্পৰাৰ লগত ববাহ মিহিৰক লোক-মানসে সংযোগ কৰি দিয়াৰ বাহিৰে আন একো বিশ্বাস্য কথা থাকিব নোৱাৰে।

অসমত প্ৰচলিত ডাকৰ বচনৰ লগত বংগদেশত প্ৰচলিত ডাকৰ বচন আৰু থনাৰ বচনৰ বিষয়বস্তুগত আৰু সাংযুক্তিক সাপেক্ষ মন কৰিব লগীয়া। দৃষ্টান্ত স্বৰূপে অসমীয়া ডাকৰ বচন আৰু বঙলা ডাকৰ বচন কেইটি মানব তুলনা তুলত দিয়া হ'ল :

৩৫. "...King Vikrama of Indian tradition being unknown to genuine history". D. C. Sircar, *Op-cit*, P. 162

৩৬. *The Sayings of Dak*, P. 163

ডাক-প্রবচন :

অসমীয়া : জিতো প্রভাতে নিজা জাই। বাহি সজ্যাত হুথো পাই।

(ডাক-প্রবচন পৃ: ৩৩)

বঙলা : প্রভাত কালে নিজা যায়, বাসি শয়া স্থথো না পায়।

(বাংলা প্রবাদ, পৃ: ১৫৬)

অসমীয়া : বন্দল স্থনি বাহিৰে জাই। নাচ গিত স্থনি সত্তবে ধাই ॥

সেই স্ত্রী সমে জি কৰে কৰে বাস। তাহাৰ কেনে জিবনে আস ॥

(ডা. প্র. পৃ: ৩৪)

বঙলা : কান্দনা চনিয়া বাহিৰ হয়, নাটে-গীতে ধাইয়া যায়। এ নাৰীতে

বাহাৰ বাস, তাহাৰ কোন জীবনের আস ॥ (বাং. প্র. পৃ: ১৫৬)

অসমীয়া : আই নাচাই ব্যয় কৰে ওচুৰ ॥... ভাল বস্ত পালে আপুনি থাই।

...ভাল বুলিলে কৰে খজ। তাইৰ সঙ্গে নিমিলে বজ ॥

বৌজত বান্ধে কাঠে খেৰে। বধাত বান্ধে চালে বেৰে ॥

হাতত জি জনি পৰিসে লোন। তাইৰ ঘৰে নাথাকে সোন ॥

এক বোলন্তে দুগুন বোলে। স্বামিৰ সজ্যা পাৱে ঠেলে ॥

(ডা. প্র. পৃ: ৩৪-৩৫)

বঙলা : ভাল খায়, আয়না বুকে, বোল বলিতে উত্তবে বুকে।

ভাল বলিতে বোব কৰে, তাহাৰ স্বামী কেন থাকে ঘৰে।

বৌজ্জে বান্ধে কাঠে খেড়ে, বধাকালে চাল আচেড়ে।

ওদা হাতে কাড়ে লবণ, গুৰু গেৰাসে কৰে ভোজন।

এক বলিতে দু'বোল বলে, স্বামীৰ শয়া পায়ে টালে।

কিছু বলিতে পাড়ে গালি, তাৰ স্বামী কেন নহে ভিখাৰী ॥

(বাং. প্র. পৃ: ১৫৬)

অসমীয়া : পিঙ্গল নয়নে চঞ্চলা আতি। কবাল নয়নে পিঙ্গটা আতি ॥

জাৰ পেট পিঠি উচলা দাস্ত। তাইক দেখিলে লজ্জিৰ অন্ত ॥

স্বামিক মাৰে বধে দেহৰ। ডাকে বোলে তাইক নানিবা ঘৰ ॥

(ডা. প্র., পৃ: ৩৫)

বঙলা : পিঙ্গল আখি, চপলমতি, ওষ্ঠ ডাগৰ, অলক্ষণ অতি।

পেট পিঠ উচ্চ ললাট, দেখ যদি ছাড়িহ বাট।

দেওৰ বধে স্বামী মাৰে, ডাকে বলে—কাজ কিবা তাৰে ॥

(বাং. প্র. পৃ: ১৫৭)

অসমীয়া : অলপ খাই পেলাই ওচুৰ। ডাকে বোলে তাইক নিকাল দূৰ ॥

(ডা. প্র. পৃ: ৩৪)

বঙলা : ফেলায় খায়, চায় ওচুৰ, বলে ডাক—নিকালহ দূৰ ॥

(বাং. প্র. পৃ: ১৫৭)

অসমীয়া : হুমতিত জি জনি থাকে ঘেজাই। খন্তত স্বামিক বোলে বপাই ॥

ধবনি কাম্পে পাৱৰ ঘাৱে। সি জনি জানিবা স্বামিক থাকে ॥

(ডা. প্র. পৃ: ৩৫)

বঙলা : নাক বাজে যাৰ নিদ্রাহলে, কষ্ট ভাষে হুয়া বলে।

ভুমিকাপে পায়ের ঘায়, তাৰ এয়োতী কদিন বয় ॥ (বাং. প্র. পৃ: ১৬৭)

অসমীয়া : ওচৰত পুখুৰি হুক জাই। পৰ পুখুৰৰ মুখক চাই ॥

(ডা. প্র. পৃ: ৩৮)

বঙলা : নিয়ড় পোখৰী দূৰে যায়, যাতি বলে গীতি গায়। (বাং. প্র. পৃ: ৪৭৯)

অসমীয়া : অলকে পেলাই অলকে জাই। পৰ পুখুৰৰ মুখক চাই।

×

×

×

তাইক নোবোলা নাৰি সতি। সততে পৰ পুখুৰে বতি ॥ (ডা. প্র. পৃ: ৩৭)

বঙলা : পানি ফেলিয়া পানিকে যায়, আন পুখুৰে আড়ে চায়।

তাৰে না বলিহ সতী, স্বৰূপে সে দুইমতি ॥ (বাং. প্র. পৃ: ৫০৭)

অসমীয়া : জিতো ঘৰে থাকে কুব্ৰুতা মুৰি। খাইবাক নাপাইলে ভাঙএ

হাৰি ॥

(ডা. প্র. পৃ: ২০)

বঙলা : যে গৃহিনী আউদড়মুণ্ডী, খায়-দায় নাপালে হাণ্ডী ॥

(বাং. প্র. পৃ: ১৫৭)

অসমীয়া : সাধিক দেখাই ঋনক দিব। পত্নত নাম লিখি ৰাখিব।

লাভমূল জতেক ধন। ঘৰতে হৈবে উপাৰ্জন ॥ (ডা. প্র. পৃ: ২-১০)

বঙলা : ঋণ দিব বাঙা লইয়া, সকল পাব ঘৰে বসিয়া।

লাভেমূলে যতধন, ঘৰে বসিয়া তাৰ মিলন ॥ (বাং. প্র. পৃ: ১৬৬)

অসমীয়া : বৃক্ষ ৰোপনত অধিক ধৰ্ম। মঠ মণ্ডপ সোত ন কৰ্ম ॥

(ডা. প্র. পৃ: ৫)

বঙলা : গাছ কইলে বড় ধর্ম, যত্ন দিলে বড় ধর্ম। (বাং. প্র. পৃ: ২৩২)

অসমীয়া : কাথত কলচি জলক জাই। তলমূৰ কৰি কাকো নাচাই ॥

জেই পথে জাই সেই পথে আনে। ডাকে বোলে ভাল মনত ভাসে ॥

(ডা. প্র. পৃ. ৩০)

বঙলা : কাঁখে কলনী পানিকে যায়, হেঁটমুণ্ড কাঁকেও না চায়।

ধেন যায় ভেন আইসে, ডাকে বলে—গৃহিনী সে ॥ (বাং. প্র. পৃ. ৩২২)

অসমীয়া : চক্ষুত অঞ্জন দাস্তত লোন। উদৰ ভৰিব তিনি কোন ॥

উদৰ ভৰিব গুলি গুলি। তেবেসে পাইবা দেহন উনি ॥

একেবাবে পেটত নিবিবা ভবা। আচোক লাভ মূলে হবা ॥ (ডা. প্র. পৃ: ৮৪)

বঙলা : চোখে অঞ্জন, দাঁতে লবণ, পেট ভৰিব তিন কোন।

ভাত খাইব গুলি গুলি, তেবে হয় দেহেৰ উলী।

একেবাবে না দিহ ভবা, আহুক লাভ মূলে হবা। (বাং. প্র. পৃ: ৩৪৭)

অসমীয়া : চাগ পাৰা পোহে হাস। দুই সিমাত বোৱে বাস ॥

বোলন্ত ডাকে মোত দোস নাই। নিতে নিতে আহুকালে জাই ॥

(ডা. প্র. পৃ: ৪১)

বঙলা : ছাগল পায়ৰা পোষে হাঁস, সীয়াৰ মাখে ৰোয় বাঁশ।

নিতি নিতি অপবাস কৰে,

ডাক বলে—মো কি সবিসু তাৰে ॥ (বাং. প্র. পৃ: ৩৫৮)

অসমীয়া : উপজিয়া ডাকে বোলন্ত বাক। পোঞাতি বাৰি চাব পুতাক।

(ডা. প্র. পৃ: ২)

বঙলা : জন্ম মাত্রে বলে ডাক, পো এড়িয়ে পোয়াত্তীৰাখ। (বাং. প্র. পৃ: ৩১১)

অসমীয়া : জেবে ধর্ম কৰিবা জানি। পুখুৰি খানিয়া বাখিবা পানি ॥

(ডা. প্র. পৃ: ৫)

বঙলা : ধর্ম কৰিতে বেবে জানি, পোখৰী দিয়া বাখিব পানি ॥

(বাং. প্র. পৃ: ৪৫০)

অসমীয়া : পৰিহৰ বিনা ঢাকনি বাৰি। পৰিহৰ নিলাজি যদি ফুল নাৰি ॥

(ডা. প্র. পৃ: ৪২)

বঙলা : পৰিহৰ বিনা ঢাকনে বাৰি, পৰিহৰ লাজ বিহনে বহড়ী।

(বাং. প্র. পৃ: ৪২৫)

অসমীয়া : পৰিহৰ কৰি নাই বেহাৰ খোজে হাট ॥ (ডা. প্র. পৃ: ৪২)

বঙলা : পৰিহৰ বিনা কড়িতে হাট...। (বাং. প্র. পৃ: ৪৯৩)

অসমীয়া : পৰিহৰ পুথুৰিৰ পিচলা বাট। পৰিহৰ জতনে যদি ভগা হাট ॥

(ডা. প্র. পৃ: ৪২)

বঙলা : পৰিহৰ পোখৰী পিছল ঘাট, পৰিহৰ যত্নে ভাঙ্গা হাট ॥

(বাং. প্র. পৃ: ৪৯৪)

অসমীয়া : পৰিহৰ ছুতায় গ্ৰামত বাস। পৰিহৰ জতনে পৰ নাৰিৰ আস ॥

(ডা. প্র. পৃ: ৪২)

বঙলা : পৰিহৰ দুই গ্ৰামে বাস, পৰিহৰ পৰ যুবতীৰ আস ॥ (বাং. প্র. পৃ: ৪৯৪)

অসমীয়া : পোৰোলা সাক বোহিত মাছ। ডাকে বোলে সেই ব্যঞ্জন লাচ ॥

(ডা. প্র. পৃ: -২)

বঙলা : পলতা শাক, কহি মাছ, ডাক বলে ব্যঞ্জন সাঁচ ॥ (বাং. প্র. পৃ: ৪৯৯)

অসমীয়া : লিহা পাত লৈই খাই মুগ্ধ। ডাকে বোলে তিনিও মুগ্ধ ॥

(ডা. প্র. পৃ: ৪১)

বঙলা : (ক) দিয়া পাতে খায় দুধ, ডাকবলে—সে বড় অবুধ। (বাং. প্র. পৃ: ৫৪২)

(খ) দিয়া পাতে খায় দুধ, ডাকবলে—সে অবুধ। (বাং. প্র. পৃ: ৭৬৪)

অসমীয়া : সোনাৰ তুল্য কণ্ঠাদান। ডাকে বোলে তাৰ স্বৰ্গত থান ॥

(ডা. প্র. পৃ: ৬)

বঙলা : স্বৰ্ণ ভূমি কণ্ঠা দান, বলে ডাক স্বৰ্গে স্থান। (বাং. প্র. পৃ: ৭৭৫)

অসমীয়া : হৰিভক্তি স্তম্ভী লোন বনি। ডাক খায় নৰে পিৱৰ পানি ॥

ডেং যায় গলে খাইবেক ভাত। বল বৃদ্ধি অতি পাইবেক গাত ॥

(ডা. প্র. পৃ: ৮১)

বঙলা : হৰিত্ৰা স্তম্ভী লবন জোয়ানি, ইহা সংযোগে পিৱ পানি।

বৰি শেষে পানি পিয়ে, বলে ডাক সে নৰ শতক জীয়ে ॥ (বাং. প্র. পৃ: ৭৭৯)

অসমীয়া : জি ৰাজ্য প্রজাক পালে। তহিতে বসতি কৰিবা ভালে ॥

(ডা. প্র. পৃ: ২৮)

বঙলা : যথা ৰাজ্য পালে, তথা বসতি ভালে। (বাং. প্র. পৃ: ১৪)

অসমীয়া : জি নাৰি বাৰিয়ে কৰে বাট। ঘনে ঘনে আই বেহাৱে হাট ॥

চল চাই দেখায় স্তন। ডাকে বোলে বেস্তাৰ লক্ষণ ॥ (ডা. প্র. পৃ: ৩৮)

বঙলা : যথা বাড়ী তথা বাট, যুবতী লইয়া যায় হাট।

দূৰ হইতে স্তন দৰিণে, ডাকে বলে ছিনাল আইসে ॥ (বাং. প্র. পৃ: ৬৬১)

অসমীয়া : অন্ন জল জানা অধিক দান। তাত কৰি ভ্ৰেই নাহিকে আন ॥
(ডা. প্ৰ. পৃ: ৫)

বঙলা : অন্ন বিহু নাহি দান, ইহাৰ পৰ ধন্য নাহি আন ॥ (সো. চৌ. পৃ: ৩.০)

অসমীয়া : বাপে পোৱে যদি কন্দল বাজে। গুড়ক দত্তিৰ পণ্ডিত বাজে ॥
শুভ্ৰ জনে যদি বধে বিপ্ৰক। বধিবে নৃপতি সিটো শুভ্ৰ ॥
সজ্জনে যদি গোবধ কৰে। ভিক্ষা মাগি ভুক্তিৰ বাবে বহুধে ॥
গল্পা স্নান কৰি নিস্তাৰ পাই। প্ৰায়শ্চিত্ত কৰি গৃহক লৈ ই ॥
জেবে অন্ন জল জাতিয়ে খাই। তেবেসে তাহান নিম্নল কাই ॥
(ডা. প্ৰ. পৃ: ১০-১১)

বঙলা : বাপে পোৱে কন্দল বাজে, তা বিচাৰে অৰুণ ৰাজ।

শুভ্ৰ যদি ব্ৰাহ্মণ মাৰে, কোন মূঢ়ে তা বিচাৰে।

সজ্জন যবে গৰু মাৰে, পৰেৰ নাৰী স্থাপ্য হৰে।

বাৰ বৎসৰ ভিক্ষা মাগে, শেষে ভগ্নিয়া নাহে গাঙ্গে।

প্ৰায়শ্চিত্ত কৰিয়া যাও, যাহাৰ পাপ তাহাক সি পায় ॥

(সো. চৌ. ৩১১)

এইদৰে অসমত প্ৰচলিত ডাক-প্ৰবচনৰ লগত বংগদেশত প্ৰচলিত ডাক-বচনৰ সাদৃশ্য দেখুৱাব পাৰি। অসম আৰু বংগদেশত প্ৰচলিত ডাক-প্ৰবচন বোৰৰ বিষয়বস্তুগত, সাংযুক্তক আৰু ভাষাগত সাদৃশ্যই স্পষ্টভাবে দেখুৱাই দিয়ে যে, এইবোৰৰ উৎপত্তি স্থল (Source) একেটাই—অৰ্থাৎ কৃষজীৱী সমাজৰ পৰাই এই প্ৰবচনবোৰৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ সম্ভৱ হৈছে।

খনাৰ বচনৰ লগতো ডাকৰ বচনৰ অনেক সাদৃশ্য পৰিলক্ষিত। বঙ্গদেশ আৰু পশ্চিম অসমতেই যিহেতু ডাক আৰু খনাৰ নামত প্ৰচলিত প্ৰবচনৰ মাজত জলবোধক (Watertight) ভাবে কটকটীয়া সীমাৰেখা নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিব নোৱাৰি, তেনেকৈয়ে উভয় শ্ৰেণীৰ প্ৰবচনৰ মাজত মিল থকা স্বাভাৱিক। কেইটিমান প্ৰবচনৰ সংযোগত ডাক আৰু খনাৰ বচনৰ মাজত থকা সাদৃশ্য আভাস তলত দিয়া হ'ল :

ডাক প্ৰবচন : জন্ম হ'ল যাত্ৰা জোড়া। ববাহমিহিৰে নাপালে ওহা ॥

(ডা. প্ৰ. পৃ: ৫৩)

খনা : মৰণ ধৰণ পাণি বৰাহ বলে তিন নাহি জানি ॥ (বাং. প্ৰ. পৃ: ৮২৪)

ডাক : নগৰৰ উপৰে কুৱাকুই দেখি। নৰৰ মৃত গণ্ডাপতি লেখি ॥

(ডা. প্ৰ. পৃ: ৭৪)

খনা : চৈতে কুয়া, ভাদৰে বান । নৰেৰ মুণ্ড গড়াগড়ি বান ॥ (বাং. প্র. পৃ: ৮২৪)

ডাক : আসাটৰ নবমি শুক্লপক্ষত । যদি বৰিসে ভূমি তলত ॥

হাল তুল বেচি চিন্তিয়ে দেৱ । বাজগৃহত কৰিয়ে সেৱ ॥ (ডা. প্র. পৃ: ৪৩)

খনা : কি কৰ খন্তৰ লেখা জোকা । আষাঢ়ে নবমী শুক্ল পাখা ॥

যদি বৰ্ষে মুঘল ধাৰে । মাৰ্গ সমুদ্রে বগা চৰে ॥ (বাং. প্র. পৃ: ৮২৫)

ডাক : চৈত্ৰত কেন্দ্ৰফল নিবন্তৰ । বৈশাং মাসত পৰে পাখৰ ॥

বিনি বিনি জল পৰে জৈষ্ঠত । চাৰি মাহ বৃষ্টি হোৱে লোকত ॥

(ডা. প্র. পৃ: ৪৩)

খনা : চৈতে থৰ থৰ । বৈশাংগে ঝড় পাখৰ ॥

জ্যৈষ্ঠে তাৰা ফুটে । ওবে জানবে বৰা বটে ॥ (বাং. প্র. পৃ: ৮২৬)

ডাক : মাঘি সপ্তমিৰ উপৰে কালি । আছ এড়ি ধৰা সালি ॥

মাঘি সপ্তমিত গৰজে দেৱ । বেহা এড়ি নাঙ্গল কৰা সেৱ ॥ (ডা. প্র. পৃ: ৭৪)

খনা : মাঘ মাসে বৰ্ষে দেৱা । ৰাজা ছেড়ে প্ৰজাৰ সেৱা ॥

যদি বৰ্ষে মকৰে । ধান হয় টেকৰে ॥ (বাং. প্র. পৃ: ৮২৭)

ডাক : পঞ্চ দেওবাৰ দ্বিপক্ষ দিনে । সৰুক সপ্তনে নাখাই যিনে ॥ (ডা. প্র. পৃ: ৭৩)

খনা : পাঁচ ৰবি মাসে পায় । কাৰাৰ কিংবা খৰাৰ যায় ॥ (বাং. প্র. পৃ: ৮২৮)

ডাক : ফাগুনৰ মাটি সোনাৰ মাটি । চৈত্ৰৰ মাটি কপাৰ পাটি ॥

বৈশাংগৰ মাটি গুণ্ডাশুণ্ডি । জ্যৈষ্ঠৰ মাটি ৰাজৰ শুড়ি ॥ (ডা. প্র. পৃ: ৪৭)

খনা : মাঘেৰ মাটি হীৰেৰ কাঠী । ফাগুনেৰ মাটি সোণা ॥

চৈত্ৰেৰ মাটি যেমন তেমন । বৈশাংগেৰ মাটি নোনা ॥ (বাং. প্র. পৃ: ৮২৯)

ডাক : ভাদ্ৰেৰ চাৰি আহিনৰ চাৰি । মাহ বুৰা জিমান পাৰি ॥ (ডা. প্র. পৃ: ৫১)

খনা : ভাদ্ৰেৰ চাৰি আহিনেৰ চাৰি । কলাই বো'বি যত পাৰি ॥

(বাং. প্র. পৃ: ৮৩১)

ডাক : ঘন সৰিহয় পাতাল মাহ । আৱৰন দি দিয়া কপাহ ॥ (ডা. প্র. পৃ: ৫১)

খনা : ঘন সৰিবা পাতলা বাই । লেঙ্গে লেঙ্গে কাপাস : হৈ ॥ (বাং. প্র. পৃ: ৮৩২)

ডাক : বত লাভ পাই সৰিসা মাহে । তত লাভ পাই কলা কপাহে ॥

(ডা. প্র. পৃ: ৩৬)

খনা : বত হয় কলা কাপাসে । তত হয় সৰিবা মাৰে ॥ (বাং. প্র. পৃ: ৮৩২)

ডাক : (i) এক শাওনে ধান, তিনি শাওনে পান । (পৰিচিষ্ট ২ ক)

(ii) এক আঘনে ধান, তিনি শাওনে পান । (পৰিচিষ্ট ২ খ)

ধনা : এক আঘনে ধান । তিনি লাগনে পান ॥ (বাং. প্র. পৃ: ৮৩২)

ডাক : যোল চাষে মূল্য । তার আধা তুলা ॥

তার আধা ধান । বিনা চাষে পান ॥ (পরিশিষ্ট ১)

ধনা : যোল চাষে মূল্য, তার অর্দ্ধেক তুলা ।

তার অর্দ্ধেক ধান, বিনা চাষে পান ॥ (বাং. প্র. পৃ: ৮৩০)

ডাক : পূবে হাঁহ, পশ্চিমে বাঁহ, উত্তরে গুয়া দক্ষিণে ধুয়া ॥ (ভা. প্র. পৃ, ৮০)

ধনা : পূবে হাঁস, পশ্চিমে বাঁশ, উত্তরে কলা, দক্ষিণে ঘেলা ॥

(বাং. প্র. পৃ: ৮৩৭)

ডাক : তিনিশ লাঠি জোপা কবা কল । মাহলি মাহিলি দিকোনাবা তল ।

পাত-পচলা লাভতে খাবা । লক্ষ্য বনিজ হাততে পাবা ॥

(ভা. প্র. পৃ: ৫২)

ধনা : ডাক ছেড়ে বলে বান্ধণ । কলা লাগাবে অ'ষাট আন্বণ ।

তিনিশত সাত বাড় কলা করে । থাক গৃহস্থ ঘরে শুয়ে ॥

করে কলা না কাট পাত । তাতেই হবে কাপড় ভাত ॥

(ধনার বচন, পৃ: ২৩)

ডাক : ভাদত কথিয়া কলা বোপন । সবংসে মণিল লক্ষ্য বান্ধণ ॥

(ভা. প্র. পৃ: ৫২)

ধনা : ভাদ্র মাসে করে কলা । সবংশে ম'লো বাবণ শালা ॥ (খ. ব. পৃ: ২৪)

ডাক : পশ্চিম ধনু নিত্য ধরা । পূব ধনু ববিষে ধরা ॥ (পরি. ৪)

ধনা : পশ্চিমে ধনু নিত্য ধরা । পূবে ধনু বর্ষে ধরা ॥ (খ. ব. পৃ: ২৩)

ডাক : যদি বরসে আঘনে । রাজা যায় মাগনে ॥

যদি বরসে পুহে । ধান হয় তুহে ।

যদি বরসে মাঘের শেষ । ধন্য রাজা পুণ্য দেশ ॥

যদি বরসে ফাগুনে । চিটা ধান পাবা ছুশুনে ॥ (পরি. ৫)

ধনা : যদি বর্ষে আশ্বাণে । রাজা যান মাগনে ।

যদি বর্ষে পৌষে । কড়ি হয় তু'ষে ॥

যদি বর্ষে মাঘের শেষ । ধন্য রাজার পুণ্য দেশ ॥

যদি বর্ষে ফাল্গুনে । চিনা কাউন দিগুণে ॥ (খ. ব. পৃ: ৩০)

ডাক : অক্ষর ছুগুণ মাত্রা চাৰি । নাম খিৰ কবি পুৰুষ নাৰি ॥

লোচনে হবিবা ভাগ। জিবন মৰণ পাইবা লাগ ॥

হুন্য একে মৰে পতি। দুই পাইলে মৰে যুবতি ॥

তিনি পাইলে উভয়ৰ মৰন। ডাকৰ এই নিচয় বচন ॥ (ডা.প্ৰ.পৃ: ৭৫)

খনা : লক্ষৰ দ্বিগুণ চৌগুণ মাত্ৰ। নামে নামে কৰি লমতা ॥

তিন দিগে হৰে আন। তাহে মৰা বাঁচা আন ॥

একে শূন্য মৰে পতি। দুই বহিলে মৰে যুবতী ॥ (খ. ব. পৃ ৪৩)

ডাক : জেই জেই মাসৰ জেই জেই বাসি। তাৰ সপ্তমে থাকে সসি ॥

তাতে আসে পূৰ্ণিমা হোৱে। অৱন্তে সসিক ৰাহিয়ে গ্ৰহে ॥

(ডা.প্ৰ. পৃ ৫২-৫৩)

খনা : যে যে মাসে যে ৰাশি। তাৰ সপ্তমে থাকে শশী ॥

সেই দিন হয় পোৰ্ণমাসী। অবন্তে ৰাভ গ্ৰাসে শশী ॥ (খ. ব. পৃ: ৪৪)

ডাক : লগে কুজা লগে সূজা। তাতে থাকে ভাৰ্য তলুজা ॥

সপ্তমে যদি খোঁৰাক পাই। ষষ্ঠ দিনে সিতো মখিয়া জাই ॥ (ডা.প্ৰ. পৃ: ৫৫)

খনা : লগে আকা লগে বাঁকা। লগে দি ভাৰ্য তলুজা ॥

লগেৰ সপ্তম অষ্টমে থাকে পাপ। মৰে জননী পীড়ে বাপ ॥ (খ. ব. ৪৪)

এইদৰে ডাকৰ বচন আৰু খনাৰ বচনৰ মাজত মিল দেখুৱাব পাৰি।

ইয়াৰ পৰা সহজে অনুমান কৰিব পাৰি যে, ডাক-পৰম্পৰা আৰু খনা পৰম্পৰাৰ উৎপত্তি স্থল এটাই। দুজন সূক্ষ্মা ব্যক্তিৰ বচনা হোৱাহেঁতেন এই বচনবোৰৰ মাজত পাঠ (text), জমিন (texture), প্ৰসঙ্গ (context) আৰু সংযুতিৰ (structure) মাজত সাদৃশ্য পৰিলক্ষিত নহ'লহেঁতেন। গতিকে অসমৰ ডাক-পৰম্পৰা আৰু বংগদেশৰ ডাক-পৰম্পৰাৰ প্ৰসংগত মন্তব্য ডাঙি ধৰাৰ নিচিনাকৈ খনাৰ বচনৰ ক্ষেত্ৰতো কব পাৰি যে, এইবোৰ ব্যক্তি নিৰপেক্ষ বচনা আৰু তাৰ ভিত্তি কৃষি আৰু কৃষিজীবি লমাজ।

উৰিষ্যাত প্ৰচলিত ডাক-পৰম্পৰা :

অসম-বঙ্গদেশ আদিৰ নিচিনাকৈ পশ্চিম উৰিষ্যাৰ লোক সমাজতো কিছুমান কৃষি আৰু জ্যোতিষ বিষয়ক প্ৰবচন মুখ পৰম্পৰা প্ৰচলিত। এই বচনবোৰো ডাক নামৰ ব্যক্তি এগৰাকীৰ লগত সংযোজিত। উৰিষ্যাত প্ৰচলিত জনশ্ৰুতি মতে ডাকৰ জন্ম হৈছিল অচ্যুত কন্যাৰ গৰ্ভত। উৰিয়া ভাষাত ডাকৰ অৰ্থ ভবিষ্যৎকা। কুণ্ডবিহাৰী দাসৰ মতে উৰিষ্যাৰ লোক জীৱনত সদা

সর্বদাই প্রচলিত প্রবচন বা Proverb বোঝে 'ডাক বচন' কপে পরিচিত।^{৩৫} অৱশ্যে 'ডাকবচন'বোঝে 'চগ' কপেও জনা যায়। উৰিয়া লোকসমাজত প্রচলিত প্রবচন বোঝক কেইটিমান শ্রেণীত ভাগ কৰিব পাৰি: (ক) ডাক বচন: ডাক বচনে খেতি-বাতি, বতৰ, বৰষুণ, জ্যোতিষ, লোক-ঐষ্য আদি বিষয় সাধৰে। (খ) ছটা (Chata): ছটাৰ বিষয় বস্তু প্ৰায়ে সতিনী, অদাঠন বোৱাৰী, দাম্পত্য জীৱন, স্বামী, পুত্ৰ আদি। পশ্চিম অসমত খনা-পৰম্পৰাৰ প্ৰচলন থকাৰ নিচিনাকৈ উৰিয়াৰ অঞ্চল বিশেষে লোক জীৱনত খনা পৰম্পৰাৰ প্ৰচলনো অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি। বঙ্গদেশত প্ৰচলিত পৰম্পৰাৰ নিচিনাকৈ উৰিয়াতো ডাক আৰু খনা, বৰাহমিহিৰৰ লগত জৰিত। কোনো কোনো পণ্ডিতৰ মতে উৰিয়াতো জ্যোতিষ বিষয়ক প্ৰবচনবোৰ প্ৰায়ে ডাকৰ লগত সম্পৃক্ত আৰু কুৰি বিষয়ক প্ৰবচনবোৰ খনাৰ লগত সম্পৰ্কান্বিত।

অৱশ্যে ডাক আৰু খনা একেজন ব্যক্তিয়ে ছটা নাম নহয়; ডাক পুৰুষ, খনা স্ত্ৰী; কিন্তু খনা, ডাকৰ পত্নী নহয় বা ডাক, খনাৰ স্বামী নহয়। উৰিয়াৰ অঞ্চল বিশেষে খনাক চাৰিক নামেৰেও জনা যায়। ডাক আৰু খনাৰ উল্লেখ কেবল বচন, প্ৰবচন, লোকোক্তি আদিতহে পোৱা যায়। বুদ্ধাবন চক্ৰ আচাৰ্যৰ মতে ডাক বা খনা ঐতিহাসিক ব্যক্তি নহয়, পৰম্পৰাহে। গতিকে বৰাহমিহিৰৰ লগত ডাকৰ সম্পৰ্ক যৌক্তিকতাৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত নহয়; যিহেতু বৰাহমিহিৰ ঐতিহাসিক ব্যক্তি, ডাক জনশ্ৰুতি আশ্ৰিত। লোক মানসে কৰা সংযোগ প্ৰক্ৰিয়াৰ ফলশ্ৰুতিতহে বৰাহমিহিৰৰ পুত্ৰকপে ডাকে ধৰা দিছে।

অসম, বঙ্গদেশ, বিহাৰ, উত্তৰ প্ৰদেশ, পঞ্জাব, ৰাজস্থান আদি বিভিন্ন প্ৰান্তৰ নিচিনাকৈ উৰিয়াত প্ৰচলিত ডাক-প্ৰবচন বা খনাৰ বচনবোৰ লোকোক্তি:হে, ব্যক্তি বিশেষৰ ৰচনা নহয়,—আৰু এই জাতীয় প্ৰবচনৰ পটভূমি—লোক সমাজ। পৰৱৰ্তী কালত ডাক, খনা বা চাৰিক নামৰ কাল্পনিক ব্যক্তিৰ লগত প্ৰবচনবোৰ সংযোগ কৰি দিয়া হৈছে।^{৩৬}

৩৭. "Every village has, to its credit, a number of intelligent men and women. Proverb or Dākbaḥan is their creation."

A Study of Orissan Folklore (1953), P. 28

৩৮. সংবাদ দাতা: ড° বুদ্ধাবন চক্ৰ আচাৰ্য, প্ৰাধ্যাপক, উৰিয়া বিভাগ, দৰলপুৰ বিশ্ববিদ্যালয়, ৫৪৮৭, ৭৭৮৭

উৰিষ্যাত প্ৰচলিত ডাকবচনৰ লগত অসমত প্ৰচলিত ডাকৰ বচনৰ সাদৃশ্য
স্থাপ্য। উদাহৰণ স্বৰূপে অসম আৰু উৰিষ্যাৰ সংস্কৃতিত সদা-সৰ্বদাই প্ৰচলিত
ছুটিমান ডাক-প্ৰবচনৰ তুলনা তলত দিয়া হ'ল :

উৰিষ্যা ডাক-প্ৰবচন : যদি বৰষুই মাঘৰ শেষ।

ধন্য সে ৰাজ্য ধন্য সে দেশ। ৩৮ (ক)

অসমীয়া ডাক-প্ৰবচন : যদি বৰষুই মাঘৰ শেষ।

ধন্য ৰাজ্য পুণ্য দেশ ॥ (পৰি. ৫)

উৰিষ্যা ডা. প্ৰ : উই ন দিশো হসি পশে।

উত্তৰ মেঘ দক্ষিণে আসে।

সজ গোবৰৰে অংশোই বসে।

ডাক বোলে পুতা নিশে বৰষে ॥ ৩৯

অসমীয়া ডা. প্ৰ : প্ৰকাশিয়া ববি উঠিয়া নাসে।

উত্তৰ মেঘ দক্ষিণে আসে ॥

পূৰ্ব দিশে প্ৰকাশে দেখে।

ডাকে বোলে বুঠি হৈব জাচ্চ ॥ (পৰি. ১২)

উৰিষ্যা ডা. প্ৰ : চন্দ্ৰ মণ্ডল মধ্যৰে তাৰা।

মেঘ বৰষে মূল ধাৰা ॥ ৪০

অসমীয়া ডা. প্ৰ : চন্দ্ৰ মণ্ডলৰ মাঝত তাৰা।

মেঘে বৰষে মূল ধাৰা ॥ (পৰি. ১৩)

উৰিষ্যা ডা. প্ৰ : চোৰকু অডুয়া চাঁদনী ৰাতি দাবীকি অডুয়া পুৰ ॥ ৪১

অসমীয়া ডা. প্ৰ : চোৰে ভাল নেদেখে চন্দ্ৰৰ জ্যোতি।

ছটা স্বীৰ নাই পুত্ৰত ৰতি ॥ (ডা. প্ৰ. পৃ: ১৩)

উৰিষ্যা ডা. প্ৰ : অলপ তেঙা মাইপ খেঙা মঠা বলাদ জাৰ ॥ ৪২

অসমীয়া ডা. প্ৰ : বুঢ়া গৰু লিঙ্গে তাৰ।

ঘৰিনি মুখৰা পো জুকাৰ ॥ (ডা. প্ৰ. পৃ: ১৭)

৩৮. (ক) সংবাদ দাতা : বুদ্ধাৰন চন্দ্ৰ আচাৰ্য্য

৩৯. K. Das : *Op-cit*, P. 29

৪০. K. Das, *Op cit*, P. 29

৪১. K. Das, *Loc-cit*, P. 38

৪২. K. Das, *Loc-cit*

উৰিয়া ডা. প্ৰ : ভাঙ্গিলে জুআলি ছিঙিলে জোত ।

বিঅ মলে জোঁই কাঁহিৰে পুত ১১০

অসমীয়া ডা. প্ৰ : বাইমৰা ভিনিহি, কঠিয়া মৰা কুৰি। (ডা. প্ৰ. পৃ: ২৪)

উৰিয়া ডা. প্ৰ : স্তিৰী হোই জদি ন থিহু গুণ।

ঘোইকি নিইৰ সন্মৰ পণ।

অসমীয়া ডা. প্ৰ : স্তিৰী গেক্কেলী ॥ (পৰি. ১৪)

ওপৰোক্তিত তুলনাৰ সংযোগত সহজে অন্য়মান কৰিব পাৰিযে, অসমীয়া ডাকৰ বচন আৰু উৰিয়া ডাকৰ বচনৰ মাজত পাঠ, জয়িন আৰু প্ৰসংগৰ ক্ষেত্ৰত অনেক মিল আছে। অসমৰ দৰে উৰিয়াতো 'ডাকবচন'বোৰ মুখ পৰম্পৰা প্ৰচলিত আৰু এইবোৰ বাচিক কলাৰ (verbal art) অন্তৰ্গত শ্ৰেণীবিশেষ (genres) ৰূপে পৰিগণিত। অৱশ্যে বৰ্তমান এই প্ৰবচনবোৰে লিখিত ৰূপ পাইছে; যদিও অনেক ডাক-প্ৰবচন মুখ-পৰম্পৰা অধুনাও প্ৰচলিত। বিষয়বস্তু আৰু প্ৰসংগৰ ফালৰ পৰা আন নহলেও এটা কথা নিশ্চিতভাবে অন্য়মান কৰিব পাৰি যে, অসমীয়া ডাক-প্ৰবচন আৰু উৰিয়া 'ডাকবচন'ৰ উৎস ভূমি একেটাই।

মিথিলাত প্ৰচলিত ডাক-পৰম্পৰা :

মিথিলাত প্ৰচলিত পৰম্পৰা মতে ডাক, মিথিলা অঞ্চলৰ জ্ঞানী পুৰুষ। পিৰ মহম্মদ যুচুফ, উমেশ মিশ্ৰ আৰু জীৱানন্দ ঠাকুৰে স্পষ্ট ভাবে কব খোজে যে ডাক মিথিলাৰ লোক।^{৪৪} জীৱানন্দ ঠাকুৰৰ মতে 'ডাকৰ বচন' মৈথিল ভাষাত ৰচিত আৰু মিথিলাৰ পৰাহে আন আন অঞ্চললৈ (উত্তৰ প্ৰদেশ, ৰাজস্থান, দ্ৰ অসম ইত্যাদি) সাংস্কৃতিক সংযোগ বশতঃ প্ৰবৰ্ত্তন কৰিছে। তেওঁৰ ১৩ 'মিথিলাতহে কেৱল লিখিতৰূপত ডাকৰ বচন পোৱা হৈছে, আন আ- অঞ্চলত মৌখিক পৰম্পৰাতহে ডাকৰ বচন পোৱা যায়।^{৪৫} অৱশ্যে তেওঁ কটলৈ বাধ্য হৈছে যে, সম্ভৱতঃ একেজন ব্যক্তিয়েই মিথিলাত ডাক আৰু মিথিলা ভিন্ন অস্ত্ৰ প্ৰস্তুত ঘাঘ, ডক্ক আদি নামেৰে প্ৰসিদ্ধি লাভ কৰিব

৪৫. K. Das, *Op-cit*, P. 39

৪৪. J. Mishra: *Introduction to the Folk Literature of Mithila* (Part I) P. 44

৪৬. অসমতো লিখিত ৰূপত ডাকৰ বচন পোৱা হৈছে।

পাৰে। দ্বিতীয়তে, মিথিলাৰ লোকজীৱনৰ ওপৰত ডাক-প্ৰবচনবোৰৰ প্ৰভাৱ হৃদয় প্ৰসাৰী হোৱাৰ উপৰিও, মিথিলাত সংস্কৃতত ৰচিত হোৱা ধৰ্মশাস্ত্ৰ আৰু জ্যোতিষশাস্ত্ৰাদিতো এই প্ৰবচন বোৰে স্থান লাভ কৰিছে। মিথিলাৰ বাহিৰে আন প্ৰদেশত ডাক-প্ৰবচন সমূহে এতাদৃশ বিশিষ্ট স্থান লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হোৱা নাই। বিদ্যাপতি ঠাকুৰৰ পুত্ৰ মুদ্ৰাহন্তৰ ‘দৈবজ্ঞ বাহুৱ’ কৰ্তা হৰপতি ঠাকুৰে নিজৰ ‘ব্যৱহাৰ প্ৰদীপক’ নামৰ জ্যোতিষ নিবন্ধত বীজবৰ্জন সিক্কযোগ বিচাৰে ডাক : তথাচ ডাক : অথ সম্বন্ধ বিচাৰে দক্ষতিৰি বিচাৰে যোগিনী বিচাৰে পশুযাত্ৰা নৱাগ্ৰ ভক্ষণ, বীজবৰ্জন, গ্ৰামবাস, অষ্টদিশা ফলশ্ৰুতি, বৃক্ষৰোপণ, অথ সেৱাচক্ৰ অৰিষট্‌ক দক্ষণ’ ইত্যাদি বিচাৰৰ ক্ষেত্ৰত ডাকৰ প্ৰমাণত্বৰ উল্লেখ কৰা দেখা যায়।^{৪৬} মিথিলাধীন শুভকৰ ঠাকুৰকৃত ‘তিৰিৱৈধনিৰ্ণয়’ নামৰ ধৰ্মগ্ৰন্থত ‘স্বৰাতি বিচাৰে ডাক :’ বুলি ডাকৰ প্ৰমাণত্বৰ উল্লেখ কৰা হৈছে।^{৪৭} ‘গ্ৰামবাস বিচাৰ’ নামৰ গ্ৰন্থত ‘গ্ৰামবাস বিচাৰে ডাক’ ৰূপে উল্লেখ কৰি ডাকৰ প্ৰমাণত্ব স্বীকাৰ কৰা দেখা যায়।^{৪৮}

মৈথিল ভাষাৰ প্ৰাচীন লিপিত তালপত্ৰত লিখা জ্যোতিষ বিষয়ক কিছুমান নিবন্ধ পোৱা গৈছে। এই নিবন্ধত আলোচনা কৰা ‘ভকৰোপণ’, ‘অৰযুক্ত যোগিনী’, কাক-শকুন, বৰ্ষা, বীজবৰ্জন, যাত্ৰা আদিত ডাকৰ নাম লক্ষ্য কৰিব পাৰি।^{৪৯} ইয়াৰ বাহিৰেও মিথিলাৰ আবাল-বৃদ্ধ-বনিতাই দৈনন্দিন আৰু ঘৰুৱা জীৱনত ডাক-প্ৰবচন ব্যৱহাৰ কৰাত সদা সৰ্বদাই অভ্যস্ত।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা দেখা যায় যে, ডাকে কেৱল মিথিলাৰ লোক-সমাজতেই নহয় বৰং নিজৰ যোগ্যতাৰ কাৰণে আন প্ৰদেশৰ বিষয় সমাজতো সমাদৰ লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল আৰু গোপকুলালস্বৰ হোৱা সত্ত্বেও বিজকুলৰ দ্বাৰা সমাদৃত নোহোৱাকৈ থকা নাছিল।^{৫০}

৪৬. জীৱানন্দ ঠাকুৰ (সম্পা) : মৈথিল ডাক, পৃ: ৪-৫

৪৭. উ. গ্ৰ. পৃ: ৫

৪৮. উ. গ্ৰ.

৪৯. উ. গ্ৰ.

৫০. উ. গ্ৰ. পৃ. ৬

জীৱানন্দ ঠাকুৰৰ মতে, তালপত্ৰত ৰচিত হোৱা প্ৰায়বিলাক 'ডাক-প্ৰবচন'ৰ ভাষা 'অবহট্ট' (অপভ্ৰংশ)। কবিকোকিল বিদ্যাপতি ঠাকুৰে ৰচনা কৰা 'কীৰ্ত্তিলতা'ত 'অবহট্ট' ভাষা ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। পৰবৰ্তী কালত ডাক-প্ৰবচনবোৰে মৈথিল ভাষাত আত্ম প্ৰকাশ কৰা হেতু এশ-ডেৰশ বছৰৰ পূৰ্বে ৰচিত ডাক-প্ৰবচনৰ ভাষাৰ লগত বৰ্তমান মিথিলাত প্ৰচলিত ডাক-প্ৰবচনৰ ভাষাৰ পাৰ্থক্য দেখা যায়। তেওঁৰ মতে মিথিলা ভিন্ন অঞ্চলত প্ৰচলিত ডাক-প্ৰবচনতো মৈথিলী ভাষাৰ শুদ্ধ ৰূপ পোৱা যায়।^{৫১} জয়কান্ত মিশ্ৰই ডাকা সময় নিৰ্ণয় কৰিবলৈ গৈ কৈছে: 'কোন সময়ত ডাকৰ উদ্ভৱ হৈছিল তাক নিৰ্ণয় কৰা অসম্ভৱ। মাত্ৰ এইটোৱেই কব পাৰি যে, তেওঁৰ প্ৰবচন বোৰৰ উল্লেখ খ্ৰী: ১৪ শ শতিকাৰ পৰা খ্ৰী: ১৭ শতিকাৰ ভিতৰত মিথিলাত ৰচিত জ্যোতিষ শাস্ত্ৰৰ হাতে লিখা পুথিত পোৱা যায়।'^{৫২} জীৱানন্দ ঠাকুৰে অনুমান কৰে যে, খ্ৰী: চতুৰ্দশ শতিকাৰ পূৰ্বেই ডাকৰ জন্ম হৈছিল।^{৫৩} উমেশ মিশ্ৰই ভাবে যে, খ্ৰী: ষোড়শ শতিকাত ডাকৰ জন্ম হ'ব পাৰে।^{৫৪}

বঙ্গদেশত প্ৰচলিত পৰম্পৰাৰ নিচিনাকৈ মিথিলাত প্ৰবহমান দত্তকথা মতেও ডাক, গোৱালৰ ল'ৰা অৰ্থাৎ গোৱালৰ ঘৰত ডাকৰ জন্ম হৈছিল: "কহিগেল ডাক, গোআৰ।" মিথিলাত প্ৰচলিত লোক বিশ্বাসৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি কব পাৰি যে, আতীৰ ক্ষেত্ৰত দৈৱজ্ঞাচাৰ্য্য ববাহমিহিবৰ ঔষত ডাকৰ জন্ম। আকৌ অসমৰ ডাকৰ নিচিনাকৈ মৈথিল ডাকেও পানীত পৰি মৃত্যু বৰণ কৰিছিল। জনশ্ৰুতি মতে বাৰ বছৰ বয়সত মৈথিল ডাকে পুখুৰীৰ পানীত জাপ দিওতে কেশত জোট লগা হেতু সাঁতুৰিবলৈ অক্ষম

৫১. জীৱানন্দ ঠাকুৰ (সম্পা); প্ৰা. গ্ৰ. পৃ: ১০

৫২. "It is impossible to fix upon any date when he flourished; all that can be said is that his aphorisms are quoted in some Maithila Mss. of *Jyotiṣa śāstra* in the 14th and 17th centuries."

Jayakanta Mishra, *Op-cit*, P. 45

৫৩. জীৱানন্দ ঠাকুৰ (সম্পা) প্ৰা. গ্ৰ. পৃ ১১

৫৪. উ. গ্ৰ. পৃ. ১১

হয় আৰু তেনেদৰে তেওঁ যুৱাৰ যুগত পৰে। অসমৰ ডাকৰ দৰে মৈথিল
ডাকেও যুৱাৰ সময়ত কৈছিল :

‘ঈ অহু বুঝী ডাক নিবুজী।

নাশহি কাল বিনাশাহি বুজী।’^{৫৪}(ক)

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা দেখা যায় যে, অসম, বঙ্গ আৰু উৰিষ্যাৰ পণ্ডিত
সকলৰ নিচিনাকৈ মৈথিলৰ পণ্ডিত সকলেও ডাকক মৈথিলৰ পণ্ডিত-কবি ৰূপে
প্ৰতিপন্ন কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰিছে। মৈথিলাত ৰচিত জ্যোতিষ-প্ৰবন্ধাদিত
ডাকৰ নামোক্তে পোৱা যায়। পিছে সেইবোৰ গ্ৰন্থত ডাক পদৰ প্ৰয়োগ
জানী অৰ্হতহে।^{৫৫} অসমত প্ৰচলিত ডাক-প্ৰবন্ধৰ লগত জ্যোতিষ-পণ্ডিত
বৰাহমিহিৰক সংযোগ কৰাৰ নিচিনাকৈ মৈথিল ডাকৰ সৈতে বৰাহমিহিৰৰ
পিতা-পুত্ৰৰ সম্পৰ্ক স্থাপন কৰা হৈছে। দ্বিতীয়তে, মৈথিলাত প্ৰচলিত ডাক-
প্ৰবন্ধৰ লগত অসম, বঙ্গ, বিহাৰ, উত্তৰ প্ৰদেশ, ৰাজস্থান আদিত প্ৰবহমান
তেনে জাতীয় প্ৰবন্ধৰ সাংযুতিক, বিষয়গত আৰু ভাষাগত সাদৃশ্য পৰিলক্ষিত।
এই ফালৰ পৰা সহজে অনুমান কৰিব পাৰি যে, মৈথিলাত প্ৰচলিত ডাক-
প্ৰবন্ধ সমূহ কোনো ব্যক্তি বিঃসৰণ ৰচনা নহয়। অসমীয়া ডাক-প্ৰবন্ধৰ
নিচিনাকৈ মৈথিল ডাক’ ৰচনাবোৰো কৃষি, বৰ্ষকল, বৰ্ষা, যাত্ৰা, গাঁহু, গ্ৰহণ
আদি প্ৰকৰণত ভাগ কৰিব পাৰি।

অসমীয়া ডাক-প্ৰবন্ধ আৰু মৈথিল ডাক-প্ৰবন্ধৰ মাজত থকা সাদৃশ্যৰ
আভাস তলত দিয়া তুলনাই স্পষ্ট কৰি তুলিব :

অসমীয়া ডাক-প্ৰবন্ধ : ৰবিবাৰে মৰা পূৰ্ব ফাল্গুনি।

অগ্নিগা পুখুৱা সোমে জানি ॥

কুজ অহুৰাধা শ্ৰবন জানি।

বুধে আত্ৰা হস্তা মিলন ॥

মূলা বেৰতি শুকবাৰে পাই।

শ্ৰাতি ৰোহিনি শুক্ৰে মিলাই ॥

সনিবাৰে শুভতিয়া জেবে।

ডাকে বোলে যমৰুট জেবে ॥ (ডা. প্ৰ. পৃ: ৫৩)

৫৪ (ক) জীৱানন্দ ঠাকুৰ (সম্পা.), প্ৰা. গ্ৰ. পৃ. ১৩

৫৫ পৰবৰ্তী অধ্যায়ত বিস্তৃতভাৱে আলোচনা কৰা হৈছে।

৫৬ জীৱানন্দ ঠাকুৰ (সম্পা.): প্ৰা. গ. পৃ: ২

মৈথিল ডাক-প্রবচন :

জই ববিবাবে মঘা ধনিষ্ঠা সোমে পুত্ৰ বিশাখা (খা) লটা ।
 মঙ্গল কৃত্তিক ভৰণি বিকড়া কৰ পূৰ্ণমাসী বুধ বিকড়া ॥
 বাবে বেহুফই মূল বেহুতী শুক (ক) হি বাবাহি বোহিনি স্বাতী ।
 প্রবণা শতভিষা জই শনিবাবে, এহ সমঘট কহিঅ গোআবে ॥৫০

অ. ডা. প্র :

অক্ষৰ দুগুন মাত্ৰা চাৰি । নাম থিৰ কৰি পুৰুষ নাৰি ।
 লোচনে হৰিবা ভাগ । জীবন মৰন পাইবা লাগ ॥
 স্ত্ৰে একে মৰে পতি । দুই পাইলে মৰে যুবতি ॥
 তিনি পাইলে উত্তম মৰন । ডাকৰ এই নিয়ম বচন ॥ (ডা. প্র. পৃ: ৭৫)

মৈ. ডা. প্র :

অখখৰ দোণ্ডণ চোণ্ডণ মন্তা ভাগ হবহ না হবসি নেস্তা ।
 এক স্নন জ্ঞো পুৰুষ হলটঠা বেৰি হোএ জ্ঞো তিৰি অবিলটঠা ॥৫১

অ. ডা. প্র : আগে জুগুনি পুত্ৰক খাই । ডাইনে জুগুনি সৰ্বক হবাই ॥
 বামে পৃষ্টি জুগুনি পাই । লক্ষা জিনি বাম অজোধ্যাক জাই ॥
 (ডা. প্র. পৃ: ৭৬)

মৈ. ডা. প্র : অজোথে যোগিনি মাৰ মাৰ কৰ পাছে অতি স্নখদেএ ।
 বামে যোগিনি লাভ কৰাবএ দহিনে জীব হবিলেএ ॥৫২

অ. ডা. প্র : লগ্নে কুজা লগ্নে স্নজা । তাতে থাকে ভাহু তহুজা ॥
 (ডা. প্র. পৃ: ৫৫)

মৈ. ডা. প্র : লগ্নহি কুজা লগ্নহি স্নজা, লগ্নহি হোবএ ভাহু তহুজা ॥৫৩

অ. ডা. প্র : সক সককৈ বান্ধিবা ঘৰ । এটা নালাগে দহোটা কৰ ॥
 (ডা. প্র. পৃ: ৮০)

মৈ. ডা. প্র : ছোট ছোট ঘৰ বান্ধী চৌধবা ।
 নামে ফাৰ জোতাৰী হবা ॥৫০

৫১ জীবানন্দ ঠাকুর (সম্পা), প্র. প্র. পৃ: ৬

৫২ প্র. প্র. পৃ: ৮

৫৩ প্রা. প্র. পৃ: ১৮

৬০ প্রা. প্র. ডাক, পৃ: ৩৫

অ. ডা. প্র : জ্ঞান মাসত বোহিগী ঋকত যদি বৰিসে দেব ।

হাল তুল বেচি কৰ সব লোক দেবি মহাদেব দেব ॥

(ডা. প্র. পৃ: ৪৪)

মৈ. ডা. প্র : সাধোন কৃষ্ণ একাদশী বোহিনি জেতো হোয় ।

তেতো সময়া জানিএ খড়ো বসএ নহি কোএ ॥৬১

অ. ডা. প্র : তিথি বুদ্ধিয়ে সন্তক নাসে ।

ঋক বুদ্ধিয়ে তিল বিনাসে ॥ (ডা. প্র. পৃ: ৪৪)

মৈ. ডা. প্র : তিথি বঢ়এ তো ধান নশাবএ ।

নকজ বঢ়এ তো ধান উপজাবএ ॥৬২

অ. ডা. প্র : পৌষ মাসে জদি মেঘ গৰ্জন । মাঘ মাসত মেঘ সোমন ॥

চৈত্রত কেন্দুফল নিবন্তব । বৈশাখ মাসত পৰে পাথব ॥

বিনি বিনি জল পৰে জৈষ্ঠত । চাৰি মাহ বৃষ্টি হোৱে লোকত ॥

(ডা. প্র. পৃ: ৪৪)

মৈ. ডা. প্র : অগহন যদি তিথি অষ্টমী জেঁ । মেঘ দৰ্শত ।

আে মেঘ সাধোনি তৰি কহএ 'ডাক' বৰ্ধত ॥

অগহন হুদি একাদশী তিথি দ্বাদশ কাতিক বাতি ॥

পৌষ পঞ্চমী আৰ হুহু মাঘ মাসমে সাতি ।

ই সব দিন যদি মেঘ দেখো চাৰি মাস বৰ্ষা অতি পেৰী ॥৬৩

অ. ডা. প্র : মাঘৰ সেসত যদি বৰিষে পানি । তেবে অলপ বৃষ্টি আগলে

জানি ॥৬৪

(ডা. প্র. পৃ: ৪৪)

মৈ. ডা. প্র, মাঘ বদৌ সপ্তমী কে তাহি জেঁ । বিজু চমকৰ নভ মাহি ।

মাস বাবহ বৰষে মেহ মত সোচহ চিন্তা তজি দেহ ॥৬৫

অ. ডা. প্র, ধনৰ মধ্যত ধাতু সোভন । ধান্য নহলে মৰে তেখন ॥

(ডা. প্র. পৃ: ৪২)

৬১ মৈথিল ডাক, পৃ: ৩৬

৬২ উ. প্র. পৃ: ৩৬

৬৩ উ. প্র. পৃ: ৪৪

৬৪. উ. প্র. পৃ: ৪৫

মৈ. ডা. প্র. ধনমে ধান আঁজোব ধন গায়, বিহু বিহু সোনা আঁজোব
সব ছায় ॥৬৫

অ. ডা. প্র. বিক্ষ তিথি জেবে ছুয়ো তুল। হৈবেক বাবিষা নাহিকে
তুল ॥ (ডা. প্র. পৃ: ৪৫)

মৈ. ডা. প্র. তিথি নক্ষত্র হোরএ সমতুল পুহ্মী উপজয় তুলয় তুল ॥৬৬

অ. ডা. প্র. ফাগুন গতে চৈত্রের সংক্রান্তি জে বাব।
ববি সোসে সোমে ববিসে মঙ্গলে ধুলি অঙ্ককাব ॥
মেদনি নসহে সম্যব ভাব, বুধ বৃহস্পতি শুক্রবার ॥
জাদ দৈব বসে হএ শনিবার। সম্য নাহি প্রজাব খয়কাব ॥
(ডা. প্র. পৃ: ৪৫)

মৈ. ডা. প্র. ববি কুজ শনিহো সংক্রান্তি বাজা অগ্নি ঘোব ভয় ভাঁতি।
বুধ চন্দ্রহি জেঁ হো সক্রয়ন সন্তী কল্যান শোভীত জন ॥
শুক শুক্র বাসব জেঁ হো পরবেশ ধন্যবুদ্ধি সৌ 'ডাক' ন কলেশ।
ঘোড়া বোড়া টিড্ডী জেঁ উড়এ বাজা মবএ কী পরতী
পড়এ ॥৬৭

অ. ড. প্র. তিনিস সাঠি জোপা কবা কল।
মাহিলি মাহিলি সিকোনাবা তল ॥
পাত পচলা লাভতে খাবা।
লক্ষাব বনিজ হাততে পাবা ॥ (ডা. প্র. পৃ: ৫২)

মৈ. ডা. প্র. বয় 'ডাক' তো সুনহ বাহন, কেবা বোপী আষাঢ় সাবন।
তৌন সএ সাঠি জে কেবা বোপএ আবি নিচিন্ত ঘবহি ভএ
হুভএ ॥৬৮

অ. ডা. প্র. জেই জেই মাসব জেই জেই বাসি। তার সপ্তমে থাকে সসি ॥
তাতে আসে পুর্নিমা হোবে। অবশ্তে সসিক, বাহবে গ্রহে ॥
(ডা. প্র. পৃ: ৫২-৫৩)

৬৫. মৌবিল ডাক পৃ: ৬২

৬৬ উ. প্র. পৃ: ৩৭

৬৭ উ. প্র. পৃ: ৪০

৬৮ উ. প্র. পৃ: ৬৭

মৈ. ডা. প্ৰঃ বৰি সঁচু সাঙ মে বাহু সঁ হো একঙ।

তখন গহনা লাগিএ কথী লএ খড়ী বসঙ ॥৩১

ড. ডা. প্ৰঃ এক সনি গুৰু মঙ্গলবাৰ। দক্ষিণ নাসিকা পবন সঞ্চাৰ ॥

সোম শুক্ৰ বুধ বাম। জিনিবে লক্ষা গোলাই বাম ॥

(ডা. প্ৰ. পৃ: ৭৬)

মৈ. ডা. প্ৰঃ শনি বৰি মঙ্গল আে গুৰুবাৰ দক্ষিণ পবন কৰব সঁচাৰ ॥

সোমে শুক্ৰ বুধ বাম এহি বিধি লক্ষা জীতল বাম ॥১০

অসমীয়া ডাক-প্ৰবচন আৰু মৈথিল ডাক প্ৰবচনৰ মাজত থকা সাদৃশ্যৰ পৰা সিদ্ধান্তত উপনীত হ'ব পাৰি যে, উত্তৰ অঞ্চলত প্ৰচলিত ডাক-প্ৰবচন ৰাজ্যৰ উৎসৰ প্ৰসংগত বিভিন্নতা নাই। মৈথিল পণ্ডিত সকলৰ অনুমানৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি ডাকক ঐতিহাসিক ব্যক্তি বুলিব নোৱাৰি।

মিথিলা অঞ্চলৰ বাহিৰে বিহাৰ প্ৰদেশৰ বিভিন্ন অঞ্চলতো ডাক-পৰম্পৰা প্ৰৱহমান। অৱশ্যে ডাক পৰম্পৰাৰ লগত ঘাঘ, খোনা (খনা), ভাড আদি নামো জৰিত। সম্ভৱ উত্তৰ প্ৰদেশ আৰু ৰাজস্থানৰ অঞ্চল বিশেষে প্ৰচলিত ভড্ডৰী পদটো বিহাৰত 'ভাড' ৰূপ (form) পৰিগ্ৰহ কৰিছে। ১০(ক) বংগদেশ, অসম, উৰিষ্যা, আদিত ডাক-প্ৰবচন আৰু খনাৰ বচন যি দৰে একেটা উৎসৰ পৰাই বিকাশ লাভ কৰিছে তদুপ বিহাৰতো ডাক, খোনা আৰু ভাডৰ উৎস একেটাই। ডাক পৰম্পৰাই বিহাৰত ঘাঘ, খোনা আৰু ভাড ৰূপে আত্মপ্ৰকাশ কৰা স্বাভাৱিক।

ভোজপুৰী ক্ষেত্ৰত প্ৰচলিত ডাক-পৰম্পৰা :

আধুনিক ভোজপুৰী ক্ষেত্ৰৰ প্ৰাচীন সীমা প্ৰামাণিকভাৱে নিশ্চিত কৰিব নোৱাৰি। কোনো কোনো পণ্ডিতৰ মতে প্ৰাচীন কালৰ মল্ল, ৰজ্জি, কান্ধী, কাকৰ আদি জনপদৰ সমষ্টিয়েই বৰ্তমানৰ ভোজপুৰী ক্ষেত্ৰ। সম্পূৰ্ণ ভোজপুৰী ক্ষেত্ৰত ইতিহাসৰ কোনো এক সময়ত কোনো এজন বজাই ৰাজত্ব কৰাৰ প্ৰমাণ পোৱা ন'যায়। বৌদ্ধ-গ্ৰন্থৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি কব পাৰি যে,

৬২ মৈথিল ডাক, পৃ: ৬৬

১০. উ. প্ৰ. পৃ: ৫৬

১০ (ক) বাম নবেশ জিপাঠী (সম্পা) : ঘাঘ আৰু ভড্ডৰী, পৃ: ২৬

ভোজপুৰী ক্ষেত্ৰ শাক্য, কোলিয়, মোৰ্ধ্য, বুলি, কাশী আৰু মগ্গ জনপদৰ সমষ্টি। বৰ্ত্তমান এই ক্ষেত্ৰৰ উত্তৰে নেপাল, দক্ষিণে উৰিষ্যা, পূবে ত্ৰিবিলা আৰু পশ্চিমে ছট্টিগড়। মাগধী অপভ্ৰংশৰ পৰা ভোজপুৰী ভাষা উদ্ভৱ হৈছে। বিহাৰ প্ৰদেশৰ চম্পাৰণ, চাৰণ, চাহাবাদ, বাঁচি, পলামু জিলা; উত্তৰ প্ৰদেশৰ গাজীপুৰ, বলিয়া, বাৰানসী, মিৰ্জাপুৰ, জৌনপুৰ, আজমগড়, গোবৰ্ণ-পুৰ, বস্তী আৰু মধ্যপ্ৰদেশৰ চৰণ্ডা, বিহাৰত, জচপুৰৰ অধিকাংশ অঞ্চলত ভোজপুৰী ভাষাৰ প্ৰচলন দেখা যায়।^{১১}

লোকোক্তি-প্ৰবচন আদিৰ ক্ষেত্ৰত ভোজপুৰী ভাষা সমৃদ্ধ। এই লোকোক্তি আৰু প্ৰবচন বাজি ৰাঘ, ভড্‌ডৰ, ভড্‌ডৰী, ডাক আদিৰ নামৰ লগত জৰিত। যেনে :

ডাক প্ৰবচন : (১) আদিন বৰসে আদৰা, হস্ত ন বৰসে নিদান।

কহে ডাক স্ননি ভিল্লৰী, ভয়ে কিসান পিসান।^{১২}

(২) মাঘ বৰসে সবাই, ফাগুন বৰসে গঁৱাই।

(৩) কাম কৰে মউমী, ভোজ পৰে লবাৰ।

(৪) জতনা তপী আঁতনে বৰসী।

(৫) আগে মে পীছে ভান বৰখা হোখে আঁস সমান।

(৬) সাৱন স্ক্ৰা সপ্তমী ছিপকে উগে ভান।

ভবতক মেঘা বৰসে, জৱতক দেৱ উঠান ॥*

(৭) ধন উ বাজা ধন উ দেশ, জহৰী বৰসে অগহন সেস।

(৮) আসাটী শুদি নৌমী না বাদৰ না বীজ।

হৰ ফাড়ি ইনহনা কৰা বইঠল চামঅ বীজ ॥

(৯) অচ্চী গায় বৈলাহিএ জিসকী কজ্জল বান।

সোলহ সিংঘ বস্তীস থুৰী নব খন তেহৰ কান ॥

(১০) খেতী বেটী নিঙে গায় না দেখে আকৰ জায়।^{১৩}

ভোজপুৰী অঞ্চলত ডাকৰ নামত প্ৰচলিত ওপৰোক্তিত প্ৰবচন সমৃদ্ধ লগত অসম, বঙ্গ, উৰিষ্যা আদিত প্ৰবহমান ডাক প্ৰবচনৰ লগত সাংস্কৃতিক,

১১ শশিশেখৰ তিৱাৰী : ভোজপুৰী লোকোক্তি, পৃ: ২৫-২৮, ২৩১

১২ উ. এ. পৃ: ২৩২

১৩. প্ৰা. উ. এ. পৃ: ৭০-৮৬

বিষয়গত আৰু ভাষাগত মিল অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি। দ্বিতীয়তে, ভোজপুৰী পৰম্পৰা অহুসৰি ডাকৰ জন্ম অস্বীকাৰ কৰি কুলত অৰ্থাৎ গোৱালৰ বসত।

উত্তৰ প্ৰদেশত প্ৰচলিত ডাক-পৰম্পৰা :

অসম, বঙ্গ, মিদিল আদিত প্ৰচলিত ডাক-প্ৰবচনৰ মূল কিছুমান প্ৰচলন উত্তৰ প্ৰদেশৰ লোক সমাজত সদা সৰ্ববাই বাবেহাৰ হোৱা দেখা যায়। এই প্ৰাচীন বোৰ ডাকৰ লগত সংযোজিত নহয়, বাৰং লগতহে জৰিত। ডাক আৰু ঘাঘ মূলতঃ একেই; ডাকৰ অৰ্থ জ্ঞানী আৰু ঘাঘৰ অৰ্থও জ্ঞানী। গতিকে পূৰ্ব ভাৰতত প্ৰচলিত 'ডাক-পৰম্পৰা' লগত উত্তৰ প্ৰদেশত প্ৰচলিত ঘাঘ-পৰম্পৰা অভিন্ন। উত্তৰ প্ৰদেশত 'ঘাঘ' আৰু 'ডাক' দুয়োটা নামেৰেই প্ৰচলন আৰু বাবেহাৰ অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি। ভোজপুৰী অঞ্চলত 'ডাক' আৰু 'ঘাঘ' উভয় পৰম্পৰাৰ মাজত সহ-অৱস্থান স্বীকাৰ কৰিবলৈ বাধ্য হোৱাৰ নিচিনাকৈ ভোজপুৰী অঞ্চলৰ পৰিসীমাৰ বহিঃস্থ উত্তৰ প্ৰদেশীয় অঞ্চলত ডাক আৰু ঘাঘৰ মাজত একে আৰু সাদৃশ্য পৰিলক্ষ্যীয়।

ঘাঘৰ বিষয়ে শিবনিংগেই তেওঁৰ 'সৰোজ'ত লিখিছে: "ঘাঘ কাত্যক্স অন্তৰ্বেৰ বালে সং ১৭৫০ মে উ।"১৪ তেওঁ আৰু কৈছে যে, ঘাঘৰ দোহা, ছপাং, সোণকোক্তি তথা নীতি মন্ত্ৰীৰ বচনবোৰ গ্ৰাম্য জনৰ কথাৰূপে বিখ্যাত। মিশ্ৰবন্ধুই তেওঁৰ 'বিনোদ'ত উল্লেখ কৰিছে: "সই গৰাকী মহাশয়ে ১৭৫০ সনত জন্ম লাভ কৰিছিল আৰু ১৭৮০ত তেওঁ কবিতা বচনা কৰিছিল। নীতি সম্পৰ্কীয় প্ৰাচীনবোৰ তেওঁ পঞ্জিপালী লোক ভাষাত ব্যক্ত কৰিছিল।"১৫

'হিন্দী-শব্দ সাগৰ'ৰ সম্পাদক মহোদয়ে উল্লেখ কৰিছে: "ব'ঘ গোপ্ত ব'ম কৰা গৰাকী অতিশয় চতুৰ আৰু অহুজৰ বিৰিষ্ট ব্যক্তি নহয়। তেওঁ কোৱা অনেক প্ৰাচীন উত্তৰীয় ভাৰতত প্ৰচলিত খেতি বাৰী, অহু-কাল তথা লগ্ন মুহূৰ্ত আদিৰ বিষয়ে তেওঁৰ অতিজ্ঞাতালক যুক্তি খেতিয়াৰ ওপৰি জাৰ-সাধাৰণ ব'পক ভাবে বাবেহাৰ কৰে।"১৬

কোনো কোনো পণ্ডিতৰ মতে ঘাঘ জন্ম হৈছিল কনৌজত, খ্ৰী: ১৬৩৬ চনত। পিৰ মহম্মদ যুচুকে ঘাঘ প্ৰাচীন ভাষাত বিংশ দিবৰ ওপৰত দৃষ্টি

১৪. বায়নবেশ জিগ'ঠী (সম্পা): ঘাঘৰোৰ তত্ত্বা, ভূমিকা, পৃ: ১০

১৫. উ: গ্ৰ.

১৬. উ: গ্ৰ.

বাঁধি কব খোজে যে, চম্পাৰণ আৰু মুজফ্ফৰপুৰ জিলাৰ উত্তৰ ফালে অৱস্থিত ঔৱৈয়াৰ্ঠ বা বৈৰগনিয়া আৰু কুড়া চৈনপুৰৰ ওচৰৰ কোনো গাঁওত ঘাঘৰ জন্ম হোৱা অসম্ভৱ নহয়; অথবা চম্পাৰণৰ নিকটবৰ্তী কোনো গাঁওত তেওঁৰ জন্ম হ'ব পাৰে, নাইবা আন ঠাইৰ পৰা আহি তেওঁ এই অঞ্চলত কিছুদিন থাকিব পাৰে।^{১১}

ঘাঘৰ সম্বন্ধে প্ৰচলিত জনশ্ৰুতি মতে প্ৰাচীন কালত জ্যোতিষাচাৰ্য্য বৰাহ-মিহিৰে তেওঁৰ গাঁওৰ পৰা বিক্ৰম বজাৰ ৰাজধানীলৈ যাত্ৰা কৰি সন্ধিয়া হোৱা বাবে এঘৰ গোৱালৰ ঘৰত আলহি কৰে থাকে। গোৱালে বৰাহ মিহিৰক সাদৰ-সাদৰকৈ ভোজনাদিৰ বাৰুদ্বা কৰি দিলে আৰু অতিথিৰ যাত্ৰাভীৰ 'সেৱ'-চলষণৰ বাবে নিজৰ যুৱতী কন্যাজনীক নিয়োজিত কৰিলে। প্ৰাৰম্ভিকৰূপত মধ্যৰাত্ৰি গোপকন্যাৰ লগত বৰাহমিহিৰৰ যৌন মিলন সংঘটিত হ'ল। ৰাতিপুৱা বৰাহমিহিৰ যাবলৈ ওলাল। তেনে সময়তে বিবাদ-বিম্বনা গোপ কন্যাক লক্ষ্য কৰি বৰাহমিহিৰে কলে যে, মিলনৰ ফল স্বৰূপে গোপ-কন্যা গৰ্ভৱতী হ'ব আৰু তেওঁ এটি বিঘান বালকক জন্ম দিব। পুত্ৰ-জন্ম হোৱাৰ কেইদিনমানৰ পিছতেই বৰাহমিহিৰ পুনঃ গোপ কন্যাৰ ওচৰলৈ ঘূৰি আহিব।^{১৮}

ঘাঘৰ জাতিত আছিল অহীৰ বা গোপ বা গোৱাল।^{১২} নিজৰ পাণ্ডিত্য আৰু প্ৰতিভাৰ বলত তেওঁ সৰ্বজনৰ দ্বাৰা সমাদৃত হৈছিল।

ওপৰৰ আলোচনাবোৰ দেখা যায় যে, ঘাঘৰ জন্মস্থান আৰু সময়লৈ নানা মুনিৰ নানা মত। কনৌজ, গোণ্ডা, চম্পাৰণ, গোৰখপুৰ, কানপুৰ, ফতেহপুৰ, বাঘবৰেলী, ছপ্ৰা আদি বিভিন্ন স্থানৰ লগত ঘাঘৰ সংযোগ কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰা হৈছে। কোনো কোনোৰ মতে ঘাঘৰ বংশধৰ সকল বৰ্তমানো জীৱিত; তেওঁলোক কনৌজ নিবাসী। অৱশ্যে বৰ্তমান তেওঁলোকৰ

১১ ৰামনৰেশ ত্ৰিপাঠী (সম্পা) : প্ৰা. গ্ৰ. পৃ: ১৩

১৮ কপিলেশ্বৰ ৰা : বিশাল ভাৰত, ৰামনৰেশ ত্ৰিপাঠীৰ প্ৰা. উ. গ্ৰন্থৰ পৰা উদ্ধৃত, পৃ: ১৮

১২ 'ঘাঘ নামক एक अहीर की उपहासात्मक कहावत भी स्त्रियों पर लाक्षेय के रूप में है।'
 वी. एन. मेहता : युक्तप्रान्त की कृषि सम्बंधी कहावतें।

উপাধি চুৰে। হুমায়ুনৰ ৰাজত্ব কালত ঘাঘে গজাপাৰত বাস কৰিছিল আৰু হুমায়ুনৰ ৰাজ দৰবাৰত তেওঁ সন্মানিত স্থান লাভ কৰিছিল। আকবৰৰ ৰাজ সভাতো ঘাঘে নিজৰ বিদ্যা-বুদ্ধিৰ সহায়ত স্থান লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল। ঘাঘৰ পাণ্ডিত্যত মুগ্ধ হৈ মোগল সম্ৰাট আকবৰে তেওঁৰ (ঘাঘৰ) নামত এখন গাঁও পান্দিবলৈ নিৰ্দেশ দিছিল। তদনুসৰে ঘাঘে এখন গাঁও পান্দি নাম দিছিল ‘অকবৰবাদ সৰায় ঘাঘ।’ আকবৰেই ঘাঘক চৌধৰী উপাধি প্ৰদান কৰে। সেইহে ঘাঘৰ বংশধৰ সকলক বৰ্ত্তমানো চৌধৰী উপাধিৰে জনা যায়।^{৮০}

ঘাঘৰ প্ৰবচন বোৰ মুখ পৰম্পৰা প্ৰচলিত। অৱধ আৰু কনৌজ অঞ্চলত ঘাঘৰ প্ৰবচন বোৰৰ যি সমাদৰ আৰু প্ৰচাৰ দেখা যায় তেনে সমাদৰ আৰু প্ৰয়োগ যুক্ত প্ৰদেশ (উত্তৰ প্ৰদেশ) আৰু বিহাৰত দেখা নাযায়।^{৮১} অৱশ্যে সেইবোৰ অঞ্চলত ঘাঘৰ প্ৰবচন বোৰ ডাক-প্ৰবচন ৰূপেও জনা যায়।

লালবুৰুৱাৰ্দ্ধ শীৰ্ষক এটি উপ-কাহিনী ঘাঘৰ জীৱন-বৃত্তৰ লগত সম্পৃক্ত। পৰম্পৰা মতে ঘাঘৰ নিবাসস্থানৰ কিছু দূৰৈত লালবুৰুৱাৰ্দ্ধে বাস কৰিছিল। লালবুৰুৱাৰ্দ্ধৰ প্ৰকৃত নাম ‘লাল’ আৰু ‘বুৰুৱাৰ্দ্ধ’ উপাধি। ঘাঘে লাভ কৰা ৰাজকীয় সন্মান আৰু প্ৰতিষ্ঠা আদায় কৰিবলৈ লালবুৰুৱাৰ্দ্ধে নিজৰ বিদ্যা-বুদ্ধিৰ টোল বজাবলৈ ব্যৰ্থ চেষ্টা কৰিছিল।^{৮২}

ডাকৰ নিচিনাকৈ ঘাঘৰ মৃত্যুৰ লগতো একাধিক দস্তকথা সংযোজিত। ঘাঘে জ্যোতিষ চৰ্চা কৰিছিল। গণনা কৰি ঘাঘে পাইছিল যে, তেওঁৰ মৃত্যু হ’ব পুখুৰীত গা ধোৱাৰ সময়ত। সেই বাবে তেওঁ পুখুৰীত কোনো দিনে স্নান কৰা নাছিল। সংযোগৰ কথা—এদিনাখন ঘাঘৰ লগৰীয়া সকলে পুখুৰীত গা ধুই আছিল। লগৰীয়াসকলে ঘাঘকো পুখুৰীৰ মাজলৈকে টানি লৈ গ’ল। বন্ধুসকলৰ লগত পুখুৰীৰ মাজত গা ধুই থাকোতে হঠাত ঘাঘ পানীত তল গ’ল। মৃত্যুৰ সময়ত ঘাঘে কৈছিল :

দৈ নহি জান ঘাঘ নিবুদ্ধি।

আবৈ কাল বিনাসৈ বুদ্ধি।^{৮৩}

৮০. ৰামনৰেশ ত্ৰিপাঠী (সম্পা.: প্ৰা. গ্ৰ. পৃ: ১২-১৩)

৮১. উ: গ্ৰ. পৃ: ২০

৮২. প্ৰা: গ্ৰ. পৃ: ২২-২৩

৮৩. উ: গ্ৰ. পৃ: ২৪

ঘাঘ-পৰম্পৰা আৰু ডাক-পৰম্পৰা যি অভিন্ন তাৰ সপক্ষে—এইদৰে যুক্তি
হাতি ধৰিব পাৰি :

- (ক) ডাক বৰাহমিহিৰৰ পুত্ৰ; অত্ৰুপে ঘাঘো বৰাহমিহিৰৰ পুত্ৰ
- (খ) ডাকৰ জন্ম কুমাৰৰ ঘৰত. ঘাঘৰ জন্ম অহীৰ অৰ্থাৎ গোবালৰ
ঘৰত।
- (গ) ডাক আৰু ঘাঘ দুয়ো গণনাকাৰী অৰ্থাৎ জ্যোতিষী।
- (ঘ) ডাকৰ বিৰুদ্ধে ঠিয় হৈছিল জ্যোতিষীসকল আৰু ঘাঘৰ বিৰুদ্ধে
ঠিয় দিছিল লালবুৰুৰ নামৰ জ্যোতিষী জন।
- (ঙ) ডাকৰ জন্মৰ পিছত খবৰ লবলৈ পুনঃ বৰাহমিহিৰ আহিছিল;
তদুপৰি ঘাঘৰ জন্মৰ পিছত খবৰ লবলৈ আকৌ বৰাহমিহিৰ
আহিছিল।
- (চ) বন্ধু সবৰ লগত ডাকে পানীত জাপ দি অৱশেষত মৃত্যু বৰণ
কৰিছিল; তদুপৰি ঘাঘেও বন্ধুসকলৰ লগত পুখুৰীৰ পানীত গাধুই
ধাকোতে মৃত্যুৰ মুখত পতিত হৈছিল।
- (ছ) মৃত্যুৰ সময়ত ডাকে এইদৰে কৈছিল :
'ডাক মৰো আপোন বুদ্ধি।
অপঘাত মৃত্যু তেৰাজে শুদ্ধি ॥'
তেনেদৰে মৃত্যুৰ আগ মুহূৰ্ত্তত ঘাঘেও কৈছিল :
'ঐ নহি জ্ঞান ঘাঘ নিবুৰ্দ্ধি।
আঠৈ কাল বিনাসৈ বুদ্ধি ॥'

ঘাঘৰ এই কথাবোৰৰ লগত মৈথিল ডাকে মৃত্যুৰ আগমুহূৰ্ত্তত কোৱা
কথাবোৰৰ সাদৃশ্য চকুত লগা। (দ্ৰঃ পৃঃ ১৭)

- (জ) ডাক আৰু ঘাঘ উভয়ে জীৱ ক্ষেত্ৰত কঠোৰতা অৱলম্বন কৰা
দেখা যায়।
- (ঝ) ডাকৰ বচন লোকসমাজত বিশেষ ভাৱে সমাদৃত; অত্ৰুপে ঘাঘৰ
বচনো গ্ৰামীণ লোকৰ মাজতহে সন্নিৱিত।
- (ঞ) ডাকৰ বচন মৌখিক পৰম্পৰাত প্ৰবহমান হৈ থকা হেতু ইয়াৰ লগত
বিভিন্ন কথাবোৰ সম্পৃক্ত, তদুপৰি ঘাঘৰ প্ৰবচন ৰাজিও মঞ্চ পৰম্পৰা
প্ৰচলিত হৈ থকা বাবে ইয়াৰ লগত বিভিন্ন জনশ্ৰুতি আৰু দস্তকথা
সংযোজিত নোহোৱাকৈ থকা নাই।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা স্পষ্ট ভাবে অনুমান কৰিব পাৰি যে, ডাক-পৰস্পৰা আৰু ঘাঘ-পৰস্পৰা উভয়ে মূলতঃ একেটা উৎসৰ পৰাহে উদ্ভৱ আৰু বিকাশ লাভ কৰিছে। বিস্ময়বন্ত, প্ৰসঙ্গ, পাঠ আৰু সংযুক্তিৰ ফালৰ পৰা উভয়ৰে প্ৰবচনবোৰৰ মাজত বিশেষ বৈসাদৃশ্য নাই। অৱশ্যে আঞ্চলিকতাৰ প্ৰভাৱ নোহোৱা নহয়; কিন্তু মূল পৃষ্ঠভূমিৰ মাজত বৈপৰিত্য নাই। একে জাতীয় প্ৰবচন বোৰকেই অসম, বঙ্গ, মিথিলা, ভোজপুৰেত্ৰাদিত ডাক-প্ৰবচন আৰু উদ্ভৱ প্ৰদেশা-দিত ঘাঘ-প্ৰবচন বাংলা হৈছে। ডাকৰ বচন আৰু ঘাঘৰ বচনৰ মাজত থকা সাদৃশ্যই আমাৰ অনুমানৰ সপক্ষে যুক্তি দাঙি ধৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে ডাক আৰু ঘাঘৰ কেইটিমান বচনৰ তুলনা তলত উদ্ধৃত কৰা হ'ল :

ডাক-প্ৰবচন : পানিৰ ঘাটক একলে জাই। চলে চণ্ডে পুৰুষৰ মুখ চাই ॥

কাতিকৃতি কৰি দৰসান্দে পিঠি। বোলন্ত ডাকে ডাইব দুক দুটি।

কৃষ্ণবৰ্ণ নাৰি জদি কুদাতা হয়। সৰুদাই তাৰ পাসণ্ড আৱৰ্ণ ॥

(পৃ: ৮২)

ঘাঘ : পৰমুখ দেখি অপন মুখ গোঁৱৈ। চুৰী কংকন বেসৰি টোৱৈ ॥

আচৰ টাৰি কে পেট দিখাৱৈ। ভব কা দিনাৰি জংকা বজাৱৈ ॥৮০

ডা. প্ৰ : দৰিনে গৰ্জ্জে পুবে বৰিসে পচিয়ে দিএ ধেত ॥

ডাকে বোলে পৰ্বত বুবাএ জানো ॥ (পৃ: ৪৬ পা. টা)

ঘাঘ : পূৰৰ ধুতুহী পচ্ছিম তান। ঘাঘ কঠৈ বৰখা নিয়বান ॥৮১

ডা. প্ৰ : আৱণ মাসত বোহিণী স্বকৃত যদি নবৰিলে দেহ ॥

হাল তুল বেচি কথ সব লোক দেখি মহাদেৱে দেহ ॥

(পৃ: ৪৪)

ঘাঘ : সান্নন মাস বঠৈ পুৰবাজি। বৰদা বেকি লিহা ধেহু গাই ॥৮২

ডা. প্ৰ : কষ্ট পুট যদি হোৱে মূৰ। ডাকৰ মুৰা চাৰিবা ছৰ ॥

(পৃ: ৪৭)

ঘাঘ : বৰসিংগা জানিলীজোঁ মোল। কুএঁ মে ডাৰো কণিয়া খোল ॥৮৩

৮৪. জিপাঠী, প্ৰ: ৪. পৃ: ৪০

৮৫. জিপাঠী, পৃ: ৭০

৮৬. জিপাঠী, পৃ: ৭০

৮৭. জিপাঠী, পৃ: ৭২

ডা. প্ৰঃ গক কিনিবা দিঘল নেজা। মৈত দিলে নহই কুজা ॥ (পৃঃ ৪৮)

ষাষ : পতলী শেঙুলী মোটী বান। পুঁছ হোয় ভুইঁ যে ভবিয়ান ॥

জাকে হোৱৈ ঐনী গোঁদি। বাকী তকৈ জোৰ সব কোঁদি ॥৮৮

ডা. প্ৰঃ গক কিনিবা ডিক্কুত্তৰ বগা। বোলন্ত ডাকে মজি হলো

লগা ॥ (পৃঃ ৪৮)

ষাষ : (১) খেত বজ ঔ গীঠ বৰাবী। তাহি দেখি জনি মুলো লাৰী ॥

(২) জহী দেখিহো কপা ঘঁবৰ। জুকা চাৰ বক দীহজ অৱৰ ॥৮৯

ডা. প্ৰঃ কান লটপট্ সিং সৰু। লেঙুৰ চাই কিনিবা গক ॥

ষাৰ কজলা কুকা বড়া। কানৰ সোনা বেচি আনা ॥ (পৰি-১৬)

ষাষ : কীক মূড়ে মাথা উঠা, মুঁহ কা হোৱে গোল।

বোম নৰম চকল কৰন তেজ বৈল অনমোল ॥৯০

ডা. প্ৰঃ হৰিনৰ সম জিহ্বা কান। হেন বলধক বিচাৰি আন ॥ (পৃঃ ৪৬)

ষাষ : হিবন মৃতান ঔৰ পতলী পুঁছ। বৈল বেদাহো কন্ত বে পুঁছ ॥৯১

ডা. প্ৰঃ যদি বৰসে আঘনে। ৰাজা যায় মাগনে ॥

যদি বৰসে পুহে। ধান হয় তুহে ॥

যদি বৰসে মাঘৰ শেষ। ধন ৰাজা পুণা দেশ ॥

যদি বৰসে ফাগুনে। চিটা ধান হয় দুগুণে ॥ (পৰি-৫)

ষাষ : ধনি বহ ৰাজা ধনি বহ দেশ। জহৰা বৰসৈ অগহন সেস ॥

পুস মে দূনা মাঘ সৱাজি। ফাগুন বৰসৈ ঘৰো সে জাজি ॥৯২

ডা. প্ৰঃ মাঘত বহ বহাগত সিত। চাৰি মাহে অলপ বৃষ্টি ভূমিত ॥ (পৃঃ ৪৪)

ষাষ : মাঘ মাহ জো পঠৈন শীত। মইগা নাজ জানিয়ে শীত ॥৯৩

ডা. প্ৰঃ ফাগুনৰ সেসে চৈত্ৰ প্ৰেবেসে। জেই জেই হোৱে বাৰ ॥

জাকে খবলিয়া সনিয়ে কগিয়া। মঙ্গলে ধূলি আছাৰ ॥

৮৮. ত্ৰিপাঠী, পৃঃ ৭২

৮৯. ত্ৰিপাঠী, „ ৭৪, ৭৭

৯০. ত্ৰিপাঠী, „ ৭৩

৯১. ত্ৰিপাঠী, „ ৭৪

৯২. ত্ৰিপাঠী, „ ৮০

৯৩. ত্ৰিপাঠী, „ ৬৬

সোমে বহু জল। কৃষিৰ নিষ্ফল ॥ (পৃ: ৭৪)

ঘাঘ : যজ্ঞল পড়ে তো ভূ চলে বৃধ পড়ে অকাল।

জো তিথি হোয় সনীচৰী নিহটে পড়ে অকাল ॥^{১৪}

ডা. প্র: গৃহিনি হই বোলে কটুৰ। (পৃ: ৩৪)

ঘাঘ : নাৰি কবকস। কটুৰ ঘোৰ ॥^{১৫}

ডা. প্র: ডাকে বেলে বাপ নুনা উপাই।

বানিজ্যৰ ফল কৃষিতে পাই ॥ (পৃ: ৪২)

ঘাঘ : উত্তম খেতি মধ্যম বান ॥^{১৬}

ডা. প্র: একে লগে উন্নত তুলি নিদিবা ভবা।

আছোক ভাল পাবা দেহাৰ আশা এৰা ॥ (পৃ: ৮৪, পা, টা)

ঘাঘ : বঠৈ নিৰোগী জো কম খায় ॥^{১৭}

ওপৰোল্লিখিত তুলনাৰ পৰা স্পষ্টকৈ বুজিব পাৰি যে, ডাক আৰু ঘাঘৰ প্ৰবচনবোৰৰ মাজত বিষয় বস্তুৰ ফালৰ পৰা সাদৃশ্য আছে। ডাকৰ বচন-বোৰৰ নিচিনাকৈ ঘাঘৰ প্ৰবচনবোৰো কৃষি, জ্যোতিষ, নীতি, গৃহিণী, বৰ্ষা আদি বিভিন্ন শ্ৰেণীত বিভাজন কৰিব পাৰি। গতিকে ডাকৰ বচনবোৰ যি উৎসৰ পৰা উদ্ভূত সেই একেই উৎসৰ পৰা ঘাঘৰ বচনবোৰো উদ্ভূত হোৱা স্বাভাৱিক। গতিকে ডাক আৰু ঘাঘ আপাততঃ একে পৰম্পৰাৰেই মাত্ৰ দুটি স্বকীয় নাম—ঘাৰ মাজত আন্তৰিক সংগতি (internal consistency) অব্যাহত ভাবে ৰক্ষিত।

ভড্ডৰী-পৰম্পৰা :

ভড্ডৰ আৰু ভড্ডৰী-পৰম্পৰা বিহাৰ, মধ্যপ্ৰদেশ, উত্তৰ প্ৰদেশ, পঞ্জাব আৰু ৰাজস্থানত প্ৰচলিত। প্ৰচলিত জনশ্ৰুতি অনুসৰি কাশীত এগৰাকী জ্যোতিষীয়ে (বৰাহৰিহিৰ ?) বাস কৰিছিল। তেওঁ গণনা কৰি পালে যে, এনে এক শুভমুহূৰ্ত্ত সমাগত হোৱাৰ যোগ পৰিলক্ষিত যে, যদি সেই শুভ মুহূৰ্ত্ত কোনো ভিবোতাই গৰ্ভাধান কৰে তেন্তে তেওঁ জ্যোতিষী গৰাকীতকৈও অধিক বৰাহ

১৪ ত্ৰিপাঠী, পৃ: ৮৪

১৫ ত্ৰিপাঠী, „ ৩৭

১৬ ত্ৰিপাঠী, „ ৪২

১৭ ত্ৰিপাঠী, „ ৪৩

মিহিবতকৈও বিধান আৰু যশস্বী পুত্ৰ সন্তান এটি জন্ম দিব। জ্যোতিষীয়ে
বিধান আৰু যশস্বী পুত্ৰ লাভৰ আশাত বৃগ্হাভিমুখে যাত্ৰা কৰিলে। তেওঁৰ বৰ
লক্ষণীৰ পৰা অনেক দূৰত অৱস্থিত। তেওঁ বুজিব পাৰিলে যে, সেই শুভ-
: - আগত যোৱাৰ পূৰ্বে গৈ তেওঁ নিজৰ গৃহত উপস্থিত হ'বলৈ সক্ষম
ন। ব। ইতিমধ্যে বাতিৰ আকাৰ নামি আহিছিল। উপাশঙ্কৰ হৈ জ্যোতিষীয়ে
বাতিটোৰ বাবে এঘৰ অহীৰৰ ঘৰত আশ্ৰয় ললে। অহীৰৰ পত্নী আৰু
তেওঁৰ যুৱতী কছাই জ্যোতিষীৰ বাবে খাদ্য সামগ্ৰী প্ৰস্তুত কৰিছিল।
জ্যোতিষী হৈ উঠিছিল অত্যন্ত দিগ্ন। অহীৰ পত্নীয়ে জ্যোতিষীক তেওঁৰ
বিশেষতাক কাৰণ সোশাত বহুত সময় ইত্যন্তত: কৰি শেষত প্ৰকৃত কণাটো ব্যক্ত
কৰিবলৈ বাধ্য হ'ল। অহীৰ পত্নীয়েও সেই উপৰ মুহূৰ্ত অথলৈ যাবলৈ
নিদি নিজেই সেই দিগ্ন আৰু যশস্বী পুত্ৰৰ মাতৃ হ'বলৈ আৰম্ভ কৰি
তেওঁৰ মনোবশ পূৰ্ণ কৰিবলৈ জ্যোতিষীক প্ৰাৰ্থনা কৰালে। অৱশেষত
জ্যোতিষীয়ে অহীৰ বধূৰ মনোবাঞ্ছা পূৰ কৰিলে। জ্যোতিষীৰ ঔষুত
অহীৰ বধূৰ গৰ্ভত এটি পুত্ৰ সন্তানৰ জন্ম হ'ল আৰু তেওঁৰ নামেই ভড্‌ভবী।
বয়স বঢ়াৰ লগে লগে ভড্‌ভবী প্ৰসিদ্ধ জ্যোতিষী ৰূপে আত্মপ্ৰকাশ কৰি-
বলৈ সক্ষম হৈছিল।*

বি. এন. মেহতা, আই. চি. এছ মহোদায় ভড্‌ভবীৰ লগত সাক্ষাৎ
এই জনশ্ৰুতিটোৰ বিষয়ে এনেদৰে লিখিছে : ভড্‌ভব-পৰম্পৰাৰ লগত
জ্যোতিষাচাৰ্য্য বৰাহমিহিৰ সাক্ষ্য এটি মনোহৰ বাহিনী বিজৰিত।
এসময়ত তেওঁ তীৰ্ণ ভ্ৰম কৰিবলৈ গৈছিল। তেনে অৱস্থাত তেওঁ গণনা
কৰি পাইছিল যে, অমুক দিনা গৰ্ভাৱস্থিত হোৱা সন্তানটি ভৱিষ্যতে গণিত আৰু
কলিত শোভিত হওৱা প্ৰতিভাশালী পণ্ডিত হৈ উঠিব। এনে যশস্বী পুত্ৰ সন্তানৰ
পিতৃ ২০০ আৰুজ্ঞা কৰি বৰাহমিহিৰে যাত্ৰা কৰিলে বৃগ্হাভিমুখে অৰ্থাৎ
উজ্জয়িনীল। কিন্তু উজ্জয়িনীলৈ ইমান দূৰ যে, সেই শুভদিনৰ ভিতৰতে
তেওঁ গৃহত উপস্থিত হোৱা অসম্ভৱ। গতিকে বাস্তৱ ওচৰৰে এখন গাঁৱৰ
মৈৰ পালকৰ বজা এজনীক, তেওঁ বিয়া কৰালে। বৰাহমিহিৰৰ ঔষুত সেই
কছাৰ গৰ্ভত এটি পুত্ৰ সন্তানৰ জন্ম হ'ল। তেওঁই ভড্‌ভব বা ভড্‌ভবী।
ব্ৰাহ্মণ গুৰুৰ ভৱিষ্যতে শিক্ষা লাভ কৰাকৈয়ে সেই পুত্ৰ সন্তানটি কলত

প্ৰসিদ্ধ জ্যোতিষী হৈ উঠিল। অধুনাও নক্ষত্ৰ সম্বন্ধীয় প্ৰবচন বাজিব বক্তা
ৰূপে ভড্ডৰ বা ভড্ডৰী লোক সমাজত চিহ্ন পৰিচিত।^{১০}

অসম, বঙ্গ, মিহিলা, বিহাৰ আদি অঞ্চলত প্ৰচলিত ডাক-পৰম্পৰাৰ
সৈতে সম্পৃক্ত জনশ্ৰুতি বিশেষকৈ বৰাহ'মহিৰ সম্পৰ্কীয় কাহিনীৰ লগত
ভড্ডৰীৰ লগত জৰিত জনশ্ৰুতিৰ সাদৃশ্য অতিকৈ স্পষ্ট। ভড্ডৰী আৰু
ডাক উভয়ে বৰাহমহিৰৰ বীৰ্য্য সজুত। উভয়েৰে জন্ম অৱগ্ৰসৰ সমাজত।
জনশ্ৰুতি মতে ব্ৰাহ্মণ-পণ্ডিতৰ পৰা ভড্ডৰীয়ে শিক্ষা-বিদ্যা লাভ কৰিবলৈ
সক্ষম হোৱা নাছিল। অসম আৰু মিহিলাত প্ৰচলিত জনশ্ৰুতি অনুসৰিও
ডাকে, ব্ৰাহ্মণ পণ্ডিতৰ তলত পঢ়া শুনা কৰা নাছিল। ভড্ডৰীৰ দৰে
ডাকে জ্যোতিষী। ইয়াৰ পৰা দেখা যায় যে, ডাক আৰু ভড্ডৰীৰ মাজত
নিশ্চিত ভাৱৰ সম্বন্ধ আৰু সম্পৰ্ক বৰ্তমান। ওঠ ফালৰপৰা ডাক আৰু
ভড্ডৰী একেটা পৰম্পৰাৰেই আঞ্চলিক নাম ৰূপে অভিহিত কৰিলে বোধ-
কৰে। অপ্ৰাসঙ্গিক নহ'ব।

ঘাঘৰ বচনৰ লগত অসমত প্ৰচলিত ডাক-প্ৰবচনৰ সাদৃশ্য থকাৰ নিচিনাকৈ
ভড্ডৰী-প্ৰবচনৰ লগত ডাকৰ বচনৰো মিল দেখা যায়। যেনে :

ডা. প্ৰঃ মাঘৰ সেসত যদি বৰিবে পানি।

তেবে জল বৃষ্টি আগলৈ জানি ॥ (পৃঃ ৪৪)

ভড্ডৰীঃ মাঘ অঘনী সপ্তমী মেহ বিজু দুমকন্ত।

ম'স চাৰি বৰসৈ সহী মত সোচৈ তু কন্ত ॥^{১০০}

ডা. প্ৰঃ আকাশত ভাসে পানিৰ গচ।

পৃথিবি বুড়িৰ জানিবা সঞ্চা ॥ (পৃঃ ৪৫)

ভড্ডৰীঃ বাঘৰ উপৰ বাঘৰ ধাই।

কহ ভড্ডৰ জল আতুৰ আটাই ॥^{১০১}

ডা. প্ৰঃ প্ৰাৰম্ভণ মাসত বোহিনী ঋক্ষত যদি নবৰিলে দেহ।

হাল তুল বেচি কৰ সব লোক দেবি মহাদেব দেহ ॥ (প্ৰঃ ৪৬)

১০২ ত্ৰিপাঠী, পৃঃ ২৬

১০০ ত্ৰিপাঠী, পৃঃ ১।

১০১ ত্ৰিপাঠী, পৃঃ ২৫

ভা. ডবী : সাৱন পহিলে পাথ মে দসমী বোহিবি হোই ।

মইগ নাজ অক অন্ন জল বিবলা বিলমৈ কোই ॥^{১০২}

ভা. প্ৰ: পঞ্চ দেওবাৰ দ্বিপক্ষ দিনে । .

লবক সন্তনে নাথাই যিনে ॥ (পৃ: ৭৩)

ভা. ডবী : পাঁচ সনীচৰ পাঁচ ৰবি পাঁচ ম'গৰ জো হোয় ।

ছত্ৰ টুটি ধৰণী পটৈ অন্ন মইগো হোয় ॥^{১০৩}

ভা. প্ৰ: পূবে শনৈচ্চৰে পাতিলা ফাল ।

অগ্নি দিসক বান্ধিলা চান্দ ॥

দক্ষিণ দিসক বান্ধিলা বুধে ।

নৈঋতে শুক্ৰে মৰণ সাধে ॥

পশ্চিমে আকা বায়বো অকা ।

উত্তৰে মজল কৰিবা সকা । (পৃ: ৭৭)

ভা. ডবী : সোম সনীচৰ পুৰহ ন চাল ।

ম'গৰ বৃদ্ধ উত্তৰ দিদি কাল ।

জো বিহকৈ কো দক্ষিণ জায় ।

বিনা শুনাহে পনহী খায় ॥^{১০৪}

ভা. প্ৰ: দধি মধু ঘৃত অন্ন তণ্ডুল ।

অন্ন চামৰ অন্নবৰ্ণ ফুল ॥

বেতা নাৰি সন্দৰি কতা ।

জাত্ৰা কালে ইমৰ ধন্তা ॥ (পৃ: ৭৬)

ভা. ডবী : নাৰি অহাগিন জল ঘট লাইব দধি মহলা জো সনমুখ আটৈব ।

সনমুখ ধেনু পি আটৈব বাছা । যহী সন্তন হৈ সব সে আছা ॥^{১০৫}

ভা. প্ৰ: সোমা অকা বুধা বামে ।

হলাএ লকা জিনিলা বামে ॥ (পৃ: ৭৭, পা. টা)

১০২ জিপাঠা, পৃ: ১০৩

১০৩ জিপাঠা, পৃ: ১১৩

১০৪ জিপাঠা, ১১৬

১০৫ জিপাঠা, পৃ: ১১৮

ভড্‌ডৰী : হুকে সোমে বুদ্ধে বাম ।

য়হি স্বৰ লক্ষা জীতে বাম ॥^{১০৬}

ডা. প্ৰঃ পুবে গধূলি পচিয়ে উষা

উত্তৰে মধ্যায় দৰিনে নিষা ॥

আক শুক শনি মঙ্গলবাৰ ।

দখিন দিমে পয়ানক সাৰ ॥ (পৃঃ ৭৭, পৃ. টা)

ভড্‌ডৰী : পুৰব গধূলী পশ্চিম প্ৰান্ত ।

উত্তৰ দুপহৰ দক্ষিণ বাত ॥

কা কৰৈ ভদ্ৰা কা দুগম্বল ।

কহৈ ভড্‌ডৰ সব চকনাচুৰ ॥^{১০৭}

এনেদৰে ডাকৰ বচনৰ লগত ভড্‌ডৰী-প্ৰবচনৰ সাদৃশ্য দেখুৱাব পাৰি ।
উভয় প্ৰবচনৰ মাজত থকা এই সাদৃশ্যৰ পৰা আমি সিদ্ধান্তত উপনীত হ'ব
পাৰোঁ যে, ডাক-পৰম্পৰা আৰু ভড্‌ডৰী-পৰম্পৰা মূলতঃ এটা পৰম্পৰাবেই
বিকীৰণ মাথোন ।

ৰাজস্থানত প্ৰচলিত ডাক-পৰম্পৰা :

ৰাজস্থানত ভড্‌ডৰ আৰু ভড্‌ডৰী-পৰম্পৰা প্ৰমুখমান হৈ থকাৰ ওপৰিও
'ডাক'-পৰম্পৰাও প্ৰচলিত । ৰাজস্থানৰ কেনো কোনো অঞ্চলত বিশেষকৈ
মাৰোৱাৰ অঞ্চলত প্ৰচলিত পৰম্পৰা মতে ভড্‌ডলী পুৰব নহয়, জীহে ।
তেওঁ বিকলাঙ্গ আৰু শকুন অৰ্থাৎ শুভাশুভ নিৰ্ণয় বিজ্ঞাত পাবদৰ্শিনী । ডাক
ব্ৰাহ্মণ জ্যোতিষী । উভয়ে বিচাৰ-বিনিয়য় কৰিছিল । যেনে :

‘ভীতৰ বৰনী বাদৰী বহৈ গগন পৰ ছায় ।

কহে ডাক হুহু ভড্‌ডৰী বিন বৰমে ন জায় ॥^{১০৮}

জনশ্ৰুতি প্ৰচলিত আছে যে, ডাক আৰু ভড্‌ডৰী উভয়ে স্বামী-স্ত্ৰী কঃপ
বাস কৰিছিল । ডাক আৰু ভড্‌ডৰীৰ সন্তি-সন্ততিসকল ‘ডাকোত’ নামেৰে
আজিও প্ৰসিদ্ধ । ডাকোত সকলৰ মতে ভড্‌ডলী বৈদ্য ধৰ্ম্মবিধি কৰ্ত্তা ॥^{১০৯}

১০৬ ত্ৰিপাঠী, পৃঃ ১২০

১০৭ ত্ৰিপাঠী, „ ১২০

১০৮ ত্ৰিপাঠী, „ ১০৬

১০৯ ত্ৰিপাঠী, „ ২৬

মাহোত্তৰৰ ভগ্নভূত প্ৰচলিত পদম্পৰা মতে মহাভাৰত-বিখ্যাত নৃপতি পৰীক্ষিতৰ সময়ত ডংক নামৰ এগৰাকী প্ৰসিদ্ধ ঋষিৰ উল্লিখিত হৈছিল। তেওঁ প্ৰখ্যাত জ্যোতিষী আছিল। তেওঁ বৈদ্য ঋষিৰ বক্তা সাহিত্যী ওৰফে ভদ্ৰভট্টীক বিয়া কৰাইছিল। সাহিত্যীও আছিল জ্যোতিষবিদ্যাত সন্মত। ডংকৰ ঔষ্মত সাহিত্যী ওৰফে ভদ্ৰভট্টীৰ গৰ্ভত জন্ম হোৱা সন্তান সকল ৰাজস্থানত ডাকোত ৰূপে পৰিচিত।^{১১০} ডাকোত পদটো 'ডংকপুত্ৰ' নামৰ পৰা বিকশিত হ'ব পাৰে। গতিকে ডংক-পদম্পৰাৰ লগত ডংক-পদম্পৰাৰ নিবিড় সম্পৰ্ক বৰ্তমান।

জান এক পদম্পৰা মতে ডংক, বৰাহমিহিৰৰ পুত্ৰ। কিন্তু বৰাহমিহিৰ, 'পৰীক্ষিত আৰু বৈদ্য ঋষিৰ সময়বলৈ প্ৰায় পৰিচয়গীয়া হ'ল। 'পঞ্চ-সিদ্ধান্তিকা' ভট্টাৰি খ্ৰীঃ ৫০৫ চনৰ ৪৮৫ৰ পাছৰে বৰাহমিহিৰৰ কাল নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি। পৰীক্ষিত মহাভাৰত বৰ্ণন নৃপতি। তেওঁৰ সময় নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি খ্ৰীঃ পূ তৃতীয় শতিকাৰ পূৰ্বে। বৈদ্য ঋষিৰ অতিকথাৰ (myth) পৰিসীমাত পৰে। গতিকে এই তিনিজনকে সময়ময়িক ৰূপে স্থাপন কৰা টকাহেই নহয়। অসম্ভৱ। এই সন্দৰ্ভত ডি. চি. চংকাৰে এনেদৰে লিখিছে :
... ..the contemporaneity of Parīkṣita, Dharmavarī and Varāhamihira is as absurd as the Bengali legend ascribing Pengu aphorisms to the pen of Varāha's daughter-in-law'.^{১১১}

গতিকে ডংক আৰু ভদ্ৰভট্টী-পদম্পৰাৰ প্ৰাচীনত্ব স্থচিত কৰাৰ প্ৰয়াসেৰে যে, সেই পদম্পৰাৰ লগত পৰীক্ষিত, ঋষিৰ আৰু বৰাহমিহিৰৰ নাম সংযোগ কৰি দিয়া হৈছে--তাত ছিন্নত থাকিব নোৱাৰে। উজ্জয়িনীৰ ওচৰৰ মালদ্বীপৰ প্ৰতিষ্ঠাপক জ্যোতিষীৰ পুত্ৰবধূক ৰাজস্থানত নাম দিয়া হৈছে ভদ্ৰভট্টী বা ভদ্ৰভট্টী আৰু বঙ্গদেশ, উৰিষ্যা আৰু পশ্চিম অসমত তেওঁৰ নাম থনা। 'থনা'ৰ প্ৰকৃত অৰ্থ জ্যোতিষী। ভদ্ৰভট্টী আৰু ভদ্ৰভট্টী পদৰ অৰ্থও জ্যোতিষী হ'ব পাৰে।^{১১২} ৰাজস্থানৰ জ্যোতিষী সম্প্ৰদায়ক স্থচিত কৰিবলৈ বৰ্তমানো ভদ্ৰভট্টী বা ভদ্ৰভট্টী পদটো ব্যৱহাৰ কৰা দেখা যায়। অৱশ্যে জ্যোতিষী-গৌড়ীক স্থচিত

১১০ ত্ৰিপাঠী, পৃঃ ২৬

১১১ D. C. Sircar, *Op-cit*, P. 194

১১২ D. C. Sircar, *Loc-cit*.

কৰিবৰ বাবে ভড়লী, ভাডলী অথবা ভড়লী পদৰ বাহিৰেও ডাকোত, ভৰ্ডে, ধৰুৰিয়া, শনিছৰিয়া, দিশতৰি আৰু বোলা আদি উপাধিও প্ৰয়োগ হোৱা দেখা যায়। গতিকে থনা, ভড়লী অথবা ভাডলী বা ভড়লী আদি মূলতঃ পুৰুষ প্ৰচক শব্দ; অৰ্থ জ্যোতিষী; কিন্তু লোকমুখত ত্ৰীপিংগ বোধক পদৰূপে ব্যৱহৃত হবলৈ ধৰিলে। ইয়াতেই কান্ত নাথাকি লোকমানসে বৰাহৰ পুৰুষ মিহিৰৰ পত্নী ৰূপে অথবা বৰাহমিহিৰৰ পুত্ৰ ডাকৰ পত্নী ৰূপে নাইবা বাৰৰ পত্নী ৰূপে কল্পনা কৰি ঘটনা চক্ৰৰ পৰিসৰ বৃদ্ধি কৰাৰ লগে লগে কাহিনীক্ৰমত গাভীয়া প্ৰদান কৰিবলৈ চেষ্টা নকৰাকৈ নাথাকিল।

ৰাজহানী ডাক-পৰম্পৰা আৰু পূৰ্ব ভাৰতত প্ৰচলিত ডাক-পৰম্পৰাৰ মাজত কোনো পাৰ্থক্য নাই। ৰাজহানী ডাক পদেই মিথিলা, বিহাৰ, বঙ্গদেশ, উৰিষ্যা আৰু অসমত 'ডাক'ৰূপ গ্ৰহণ কৰা স্বাভাৱিক।

ৰাজহানীত প্ৰচলিত ডাক-প্ৰবচনৰ লগত অসমত প্ৰচলিত ডাক-বচনৰ সাদৃশ্য নথকা নহয়। উদাহৰণ স্বৰূপে দুটি প্ৰবচনৰ তুলনাতলত দিয়া হ'ল:

ডা. প্ৰ: উদয়ে সিন্দূৰ পঢ়িয়ে কালা।

তেবে জানা বহু বাৰিমাৰ মালা ॥ (পৃ: ৪৪)

ডাক-প্ৰবচন: আতা ৰাতা। যেহ মাতা ॥^{১১৩}

ডা. প্ৰ: গৰ্জে দেৱে বৰিনে ধাৰে। পৰ্বত বুধাএ একে বাৰে।
আউল বাউল বহে বাও। ডাকে বোলে বিনাসেৰ ভাও ॥
দক্ষিনে গৰ্জে পুবে বৰিনে পঢ়িয়ে দিএ খেচ।

ডাকে বোলে পৰ্বত বুধাএ জানো ॥ (পৃ: ৪৬, পা. টা)

ডাক-প্ৰবচন: পবন গিৰী ছুটে পৰহাজি। উঠ ঘটা ছটা চড় আঙ্গি ॥

মাৰো নাজ কঠৈ সবসাজি। ঘৰগিৰ ছোলাঁ ইল্ল ধপাজি ॥^{১১৪}

অসমত প্ৰচলিত ডাক-প্ৰবচন আৰু ৰাজহানীত ব্যৱহৃত ডাক-বচনৰ মাজত মিল দেখা যায়। ৰাজহানীত প্ৰচলিত ডাক, ভড়লী বা ভাডলী অথবা ভড়লী ঐতিহাসিক ব্যক্তি নহয়, হোৱাহেঁতন তেওঁলোকৰ স্থান-কালক কেন্দ্ৰ কৰি ইমান মতানৈক্যৰ সৃষ্টি নহ'লহেঁতন আৰু তেওঁলোকৰ জীৱন বৃত্তৰ লগত নানা ধৰণৰ অসন্তৰ আৰু অবাস্তৱ জনশ্ৰুতি লম্পক নহ'লহেঁতন। স'ধা-

বগতে ইতিহাস নিৰপেক্ষ ঘটনা বা ব্যক্তিৰ লগত নানা ধৰণৰ কিংবদন্তী, দস্তবধা, সংযোজিত হোৱা দেখা যায়। ঐতিহাসিক ব্যক্তিৰ জীৱন-বৃত্ত বা তেওঁৰ লগত জৰিত ঘটনা-বৃত্তত এনে ধৰণৰ সংযোজনৰ পৰিমাণ, তুলনা মুঠক ভাবে কম। গতিকে ঘাঘ, ভড্ডৰ, ভড্ডৰী, ভাডলী, ডংক আদি ঐতিহাসিক ব্যক্তি নোহোৱাই স্বাভাৱিক।

তেনেকৈ পণ্ডিতৰ মতে গুজৰাট প্ৰদেশতো ডংক, ডাক, ঘাঘ, ভড্ডৰ আদি চৰিত্ৰৰ লগত জৰিত কৃষি আৰু জ্যোতিষ বিষয়ক অনেক প্ৰবচন পোৱা যায়।^{১১৫} দাক্ষিণ ভাৰতত বিশেষকৈ তামিলনাডত ডাক, খনা বা ঘাঘৰ বচনৰ দৰে কৃষি, জ্যোতিষ আৰু শকুন বিষয়ক কিছুমান প্ৰবচন মুখ পৰম্পৰা প্ৰচলিত। এই প্ৰবচনবোৰক ‘অগস্তি বচন’ অৰ্থাৎ Sayings of Agasti^{১১৬} বোলা হয়, যদিও দৰাচলতে এই প্ৰবচনবোৰ অগস্তি মুনিৰ উক্তি নহয়, কিন্তু লোক-সমাজত সদা সৰ্বদাই প্ৰচলিত লোকোক্তিবোৰৰ লগত অগস্তি মুনিক সংযোগ কৰি দিয়া হৈছে। এনেধৰণৰ প্ৰৱণতা সৰ্বকালৰ, সৰ্বদেশৰ সৰ্ব-সমাজত পৰিদৃষ্ট হোৱা স্বাভাৱিক।

নেপালতো ডাক প্ৰবচনৰ সদৃশ কিছুমান লোকোক্তিৰ প্ৰচলন দৃশ্য কৰা যায়। এই বচনবোৰো বিশেষ ভাবে কৃষি আৰু জ্যোতিষ বিষয়ক। নেপালৰ সংস্কৃতিৰ লগত ভাৰতৰ সংস্কৃতিৰ নিবিড় সম্পৰ্ক। গতিকে জন-প্ৰবচন আৰু সাংস্কৃতিক সমাহৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰ ফল স্বৰূপে ডাক-পৰম্পৰা নেপাললৈ প্ৰব্ৰজন কৰা স্বাভাৱিক নহয়। অৱশ্যে এই প্ৰসংগত উল্লেখ কৰা ভাল যে, নেপালৰ ৰাজ-ভৱনৰ গ্ৰন্থাগাৰৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰা ‘ডাকপুৰাণ’ গ্ৰন্থৰ লগত ‘ডাক-বচন’ৰ বিষয়গত (thematic) বা উদ্দেশ্যগত, ভাৱগত আৰু সাংস্কৃতিক মিল নাই।*

বাংলাদেশতো ডাক আৰু খনা-পৰম্পৰা প্ৰবহমান। বাংলাদেশত কৃষি ‘বসয়ক বচনখিনিক খনাৰ লগত সাঙোৰা হয় আৰু জ্যোতিষ বিষয়ক বচন বোৰ ডাকৰ লগত জৰিত কৰি দিয়া দেখা যায়। বাংলাদেশত ‘খনা’ শব্দৰ

১১৫. শশিশেখৰ তিত্তাৰী, প্ৰা. গ্ৰ. পৃ: ২৬১

১১৬. সংবাদ দাতা : আৰ. চক্ৰশেখৰ, তামিলনাড

: জ্যোতিষ ভাগৱতী, ছিলং।

* ইতিমধ্যে এই বিষয়ে আলোচনা কৰি অহা হৈছে।

প্ৰতিশব্দ ৰূপে খোনা পদৰ ব্যৱহাৰো দেখা যায়। বাংলাদেশত গৃহ-নিৰ্মাণ পদ্ধতি, কপাহ, মূলা, ধান, তামোল-পাণ আদিৰ খেতি সৰ্ব্বক্ষীৰ প্ৰবচন বোৰেই খনা বা খোনাৰ বচনৰ অন্তৰ্গত। আলি নাৱাজৰ মতে ডাক আৰু খনাৰ বচনবোৰ একে নহয়—^{১১৭} অৱশ্যে সামগ্ৰিক ভাৱে অসমত ডাক আৰু খনাৰ বচন একাকৰ হৈ পৰিছে, যদিও নামনি অসমত উভয়ৰে স্তৰীয়া অস্তিত্ব বৰ্তমান। বাংলাদেশত প্ৰচলিত পৰম্পৰা মতেও ডাক গোৱালৰ পুত্ৰ, অৰ্থাৎ গোৱাচা (milk-man)।^{১১৮} আলি নাৱাজৰ মতে শ্ৰীহট্টৰ ওচৰতো লেহিডগুৰা নামৰ এখন গাঁও আছে, যিখন গাঁৱত ডাকৰ জন্ম হৈছিল বুলি কিংবদন্তী প্ৰচলিত আছে।^{১১৯}

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা দেখা যায় যে, বাংলাদেশত প্ৰচলিত ডাক আৰু খনা পদম্পৰাৰ লগত বংগদেশত প্ৰবহমান ডাক আৰু খনা-পৰম্পৰাৰ কোনো বৈসাদৃশ্য নাই। বাংলাদেশ বংগদেশৰ অংগ বিশেষ আছিল, সেই বাবে সংস্কৃতিৰ ক্ষেত্ৰত বংগদেশৰ লগত বাংলাদেশৰ সাদৃশ্য থকা স্বাভাৱিক। গতিকে বাংলা-দেশীয় ডাক আৰু খনা পদম্পৰা আৰু অসমত প্ৰচলিত ডাক-পৰম্পৰা একেটা পৰম্পৰাৰেই আঞ্চলিক ৰূপ মণ্ডোন।

২য় অধ্যায়

ডাক' পদৰ অৰ্থ : ডাক, ডাক, খনা, খোনা, ঘাঘ, ভড ডৰ, ভড্‌ভৰী আদি পদৰ অৰ্থ বিচাৰৰ প্ৰয়োজনীয়তা ডাক-পৰম্পৰাৰ অধ্যয়নৰ প্ৰসংগত পৰিহাৰ কৰিব নোৱাৰি।

'ডাকগৰ্ৱ' গ্ৰন্থত 'ডাক' পদৰ প্ৰয়োগ একাধিক বাৰ পৰিদৃষ্ট নোহোৱাকৈ নাথাকে। যেনে :

১১৭. বাংলাদেশ কৃষি বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অধ্যাপক আলি নাৱাজে গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ লোকসংস্কৃতি গৱেষণা বিভাগৰ মুখ্য অধ্যাপক

ড° প্ৰফুল্লদত্ত গোস্বামীলৈ ২১.৭.৭৬ তাৰিখে দিয়া চিঠিখনৰ পৰা।

১১৮. উক্ত চিঠি

১১৯. উক্ত চিঠি

ক] "ডাক: সম্ভবতঃ তথাৎ মহামণ্ডলযোগতঃ।"১

অৰ্থাৎ, মহামণ্ডলৰ সংযোগৰ পৰা 'ডাক'ৰ জন্ম হয়।

খ] 'সৰ্বভাষিকীময়: সম্ভো বজ্রডাক: পৰমসুখ:।'২

অৰ্থাৎ, প্ৰাণ ভাৰ্গবীময়, বজ্রডাকহে পৰম সুখৰ আধাৰ।

গ] 'ইত্যাহ ভগবান্ ডাক: সৰ্বযোগ: প্ৰপুৰিত:।'৩

অৰ্থাৎ, এটাই ভগবান্ ডাক সৰ্বযোগৰ বিষয়ে সম্পূৰ্ণ ভাবে কলে।

ইয়াত 'ডাক' পদে সহজজানী (বৌদ্ধ সহজীয়া) দিক পুৰুষ সূচিত কৰিছে।

অন্যতঃ প্ৰচলিত জনশ্ৰুতি অনুসৰি ভূমিষ্ঠ হৈয়েই ডাক দিয়াৰ বাবে শিশুটিৰ নাম হ'ল ডাক। অন্যৱৰ্ত্তে তেওঁক কৃত্যুৰাই ডাক দিয়া, চৰাই ডাক দিয়া, চাউকে ডাক দিয়া আদিৰ প্ৰসংগত 'ডাক' পদৰ ব্যৱহাৰ লক্ষ্য কৰিব পাৰ।

তেনেদৰে দংশন কৰ (সং. দংশ), চিঠি আদি প্ৰেৰণ কৰাৰ উপায়; বান বাচন ('ডাক-গাডা'); উচ্চণক, বৰকৈ মাৰ্, ডাক খেল (—খেল) আদি অৰ্থ সূচিত কৰিবলৈ 'ডাক' শব্দ প্ৰয়োগ কৰা দেখা যায়। বঙলাত শিশ্য, শিক্ষপুৰুষ 'চিঠি বিলে ঘ'ৰ চৰকাৰী ব্যৱস্থা; চিংকাৰ; সম্বোধন; অস্থান আদি অৰ্থ বুজাবৰ বাবে 'ডাক' শব্দৰ প্ৰয়োগ লক্ষ্য কৰা যায়। তেনেদৰে হিন্দীতো চিঠি পত্ৰ বিতৰণৰ চৰকাৰী ব্যৱস্থা; বিশ্ৰাম গৃহ (ডাক বংগল'; ঘোঁৰা' মলনিৰ স্থান (ডাক চৌকী) আদি অৰ্থ সূচিত কৰাৰ প্ৰসংগত। 'ডাক' পদৰ ব্যৱহাৰ লক্ষ্য কৰিব পাৰি।

সংস্কৃত 'ড:' শব্দৰ অৰ্থ ধ্বনি। যিজন ধ্বনি কৰে তেওঁই ডাক; অথবা যি জনে ঘোষণা কৰে তেওঁই ডাক। যিজন শিক্ষ পুৰুষ ভবিষ্যতৰ বিষয়ে কৰাৰ বাবে অৰ্থাৎ ভবিষ্যবাণী কৰিব পাৰে তেওঁই ডাক-পুৰুষ। গতিকে ডাকপুৰুষ সমাসবদ্ধ পদটোৰ প্ৰয়োগ বিশেষণ ৰূপে হৈ, বিশেষ্যৰূপে নহয়।

ভাৰতীয় 'ডাক' পদৰ লগতে, 'ডাক' পদৰ সম্বন্ধ নথকা নহয়। ভাৰত-ভাষিক দৃষ্টিভঙ্গীৰ ফলত পৰা বিচাৰ কৰি গালে ডাক শব্দৰ (form)

১. হৰিশ্চন্দ্ৰ শাস্ত্ৰী (সম্পাদিত)। ডাকপুৰুষ, পৃ: ১২২

২. উ: প্ৰ, পৃ: ১৩১

৩. উ: প্ৰ: পৃ: ১৩৭

পৰা ডাক পদৰ বিকাশ হ'ব পাৰে। 'ডংক' পদৰ অৰ্থ বাজহানী ভাষাত জ্যোতিষী। বংগদেশত ডাক, জ্যোতিষী ৰূপেহে প্ৰসিদ্ধ। গতিকে জ্যোতিষী অৰ্থাৎ ডংক বা ডাকৰ ঘোষণা বা উক্তিৱেই ডাকৰ বচন বা ডাক-প্ৰবচন।

তৃতীয়তে, তিব্বতীভাষাত ডাকৰ অৰ্থ জ্ঞান। গতিকে ডাকৰ বচন মানে জ্ঞান বচন অৰ্থাৎ জ্ঞানীজনৰ প্ৰবচন।^৪

ডংকা (অৰ্থাৎ ঢোল জাতীয় অৱনদ্ধ বাদ্যযন্ত্ৰ) পদৰ লগতো ডংক বা ডাক শব্দৰ কিবা সম্পৰ্ক থাকিব পাৰে। পুৰণি কালত ভাৰতবৰ্ষ আৰু আন আন দেশত ঢোল বজাইহে ঘোষণাদি প্ৰচাৰ কৰিছিল।^৫ গতিকে বি বাণী বা বচন জন সাধাৰণৰ মাজত প্ৰচাৰ কৰা হৈছিল সেয়ে ডাকৰ বাণী বা ডাকৰ বচন।

'খনা' বা 'খোনা' শব্দ সংস্কৃত ক্লদ^৬ পদৰ পৰা উদ্ভূত হ'ব পাৰে। ক্লদ পদৰ অৰ্থ জ্যোতিষী (an astrologer)। ক্লদ পদৰ পৰা খনা বা খোনা শব্দৰ বিকাশ হোৱা অসম্ভৱ নহয়।^৭ গতিকে খনা বা খোনা কোনো ব্যক্তি বিশেষৰ নাম হ'ব নোৱাৰে, জ্যোতিষীক স্মৃতিত কৰাৰ ক্ষেত্ৰতহে খনা বা খোনা পদ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। এই প্ৰসংগত ডি. চি. চৰকাৰৰ এটি মন্তব্য প্ৰণিধানযোগ্য : ".....there is reason to believe that Dāk and Khanā could not have been personal names."^৮

তেনেদৰে 'ঘাঘ' পদৰ অৰ্থ সীমান লোক বা জ্ঞানী মাত্ৰহ। 'ভাৰ্গৱ আদৰ্শ হিন্দী শব্দকোশ'ত ঘাঘ শব্দৰ অৰ্থ এনেদৰে ব্যাখ্যা কৰিছে : 'অতি চতুৰ মন্ত্ৰ, সয়ানা।' ইয়াতো ঘাঘ পদটো বিশেষ্য ৰূপে প্ৰয়োগ হোৱা নাই, বিশেষণ ৰূপেহে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে; অৰ্থাৎ এই পদটোৱে ব্যক্তিবিশেষৰ

৪. সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মা : অৱশ্যীয়া সাহিত্যৰ সমীক্ষাত্মক ইতিবৃত্ত, পৃ. ৫৩

৫. "Of course, it is difficult to say whether the name Daṅka has anything to do with *daṅkā* (a drum). But we know that proclamations were made in ancient and medieval India by the beatings of drums."

D. C. Sircar, *op cit*, p. 164

৬. সং ক্লদ > খ্ৰা, খণ > ন.ভা. খনা, খোনা।

৭. D. C. Sircar, *Loc-cit*, P. 162

৮. D. C. Sircar, *Loc-cit*,

নাম স্থচিত নকৰি গুণহে স্থচিত কৰিছে। ডাকৰ অৰ্থও জানী লোক আৰু ঘাঘৰ অৰ্থও জানীলোক। গতিকে সংস্কৃতিৰ ফালৰ পৰা পদ দুটাৰ বিভিন্নতা দেখা গলেও অৰ্থৰ দিশৰ ফালৰপৰা দুয়োটাৰ মাজত সাদৃশ্য বৰ্তমান।

ভড্‌ডৰ, ভড্‌ডৰী আৰু ভাড্‌* এই তিনিটা পদৰো পাৰম্পৰিক সম্বন্ধ অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি। ভড্‌ডৰ শব্দৰ পৰা 'ভাড্‌' পদৰ বিকাশ হোৱা স্বাভাৱিক। উত্তৰ প্ৰদেশত পৰিচিত নাম ঘাঘেই, বিহাৰ অঞ্চলত ডাক, খোনা, আৰু ভাড নামেৰে পৰিচিত।* ভড্‌ডৰ শব্দৰ সমাৰ্থক শব্দ ভড্‌ৰ। নিম্ন শ্ৰেণীৰ ব্ৰাহ্মণ এশ্ৰেণীক স্থচিত কৰিবলৈ ভড্‌ডৰ বা ভড্‌ৰ শব্দৰ প্ৰয়োগ হিন্দী ভাষী অঞ্চলত লক্ষ্য কৰা যায়। এই শ্ৰেণীৰ ব্ৰাহ্মণে গ্ৰহৰ ফলাফল নিৰ্ণয় কৰে আৰু গ্ৰহাঙ্গিৰ বাবে কৰা দানাদি গ্ৰহণ কৰে। তেওঁলোকে বাজা নিৰ্ণয়াদিও সম্পাদন কৰে।^{১০} ভড্‌ডৰী পদ ভড্‌ডৰ পদৰ সম্প্ৰসাৰণ মাথোন। ভড্‌ডৰ আৰু ভড্‌ডৰী উভয় পদে জ্যোতিষ চৰ্চাকাৰী জাতি বিশেষকৈ ইংগিত ৰবে।

ডংক আৰু তেওঁৰ পত্নী ভড্‌ডলীয়ে বংগদেশ, উৰিষ্যা আদিত প্ৰচলিত পৰম্পৰা খনা আৰু তেওঁৰ স্বামী মিহিৰলৈ মনত পেলায়। ডংক আৰু ভড্‌ডলী উভয়ে জ্যোতিষী। তেনেদৰে খনা আৰু তেওঁৰ স্বামী মিহিৰ উভয়ে জ্যোতিষী। ভড্‌ডলী পদে ৰাজস্থানত বাস কৰা এশ্ৰেণীৰ জ্যোতিষীক বুজায়। গতিকে খনা, ভড্‌ডলী বা ভড্‌ডৰী আদি ক্ৰীলিঙ্গ বাচক শব্দ নহয়, পুংলিঙ্গ বাচকহে আৰু জ্যোতিষী অৰ্থ স্থচিত কৰিবলৈহে এই পদ দুটাৰ প্ৰয়োগ সন্ধাননি ভাবে চলি আহিছে। লোকমানসে খনা আৰু ভড্‌ডৰীক ক্ৰীত্বে কল্পনা কৰি ক্ৰমে মিহিৰ আৰু ডংক নামৰ দুগৰাকী জ্যোতিষীৰ লগত তেওঁলোকৰ বিয়া হোৱা দেখুৱাইছে।^{১১} ইয়াৰ পৰা অতি সহজেই অনুমান কৰিব পাৰি

* < সং ভড্‌

৯ ঘাঘ কে अन्य कई नाम भी बिहारवालों में प्रचलित हैं। जैसे डाक, खोना, मात आदि।' जिपाठी, पृ: ২৬

১০. ভাৰ্গৱ আদৰ্শ হিন্দী শব্দকোষ

১১. "Thus the masculine words *khanā* and *Bhadli*, etc., meaning 'an astrologer', were popularly conceived as the names of a female astrologer married to *Varāha*'s son called *Mihira* in Bengal and *Dāka* (*Dāk*) in Rajasthan, the same as *Ghāgh* of Uttarpradesh."

D. C. Sircar, *op-cit*, pp 164-65

যে, ডংক, ভড্ডবী, ডাক, খনা, মিহিৰ আদি সম্পূর্ণভাবে জনশ্রুতি আচ্ছিত; ইতিহাসৰ বাস্তবতাৰ লগত এইবোৰ চৰিত্ৰৰ কোনো সম্পৰ্ক নাই।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা দেখা যায় যে, ডাক, খনা, ঘাঘ, ভড্ডব, ভাড, ভড্ডবী, ভড্ডলী আৰু ডংক আদি শব্দৰ সাদৃশ্য—অৰ্থৰ ফালৰ পৰা স্পষ্ট। জ্যোতিষী অৰ্থ বুজাবৰ বাবেই যে, এই পদবোৰ ব্যৱহৃত হৈ আহিছে তাত সন্দেহ নাই।

বিতৰিত, ডাক, খনা, ঘাঘ, ভড্ডব, ভাড, ভড্ডবী, ভড্ডলী আৰু ডংকৰ লগত জৰিত বিভিন্ন জনশ্রুতি আৰু বিশ্বাসৰ লগতো পাৰস্পৰিক সাদৃশ্য আৰু মিল আছে।

ক) ডাক ববাহমিহিবৰ পুত্ৰ, জন্ম কুমাৰীৰ গৰ্ভত। অকল্যাণত উত্তৰ ব্ৰাহ্মণ ঘৰত তেওঁৰ জন্ম হোৱা বুলিও কোৱা হৈছে; ডাকৰ জীৱন-বৃত্তৰ লগত ত্ৰিৰামৰ কথাও সম্পৃক্ত। ডাক প্ৰসিদ্ধ জ্যোতিষী।

খ) ডংক ববাহমিহিবৰ পুত্ৰ, জন্ম ব্ৰাহ্মণৰ ঘৰত, প্ৰসিদ্ধ জ্যোতিষী; বজা পৰীক্ষিত আৰু বৈদ্য ধ্বজাৰ লগত ডংকৰ কথা-বৃত্ত বিজৰিত; এগৰাকী প্ৰসিদ্ধ জ্যোতিষী।

গ) ঘাঘ ববাহমিহিবৰ পুত্ৰ, জন্ম গোৱালনীৰ গৰ্ভত, গণনাকাৰী বা জ্যোতিষী, ডাকৰ দৰে ঘাঘৰো পানীত পৰি অপঘাত মৃত্যু হৈছিল।

ঘ) ভড্ডবী ববাহমিহিবৰ বীৰ্য সন্তত পুত্ৰ, জন্ম অহীৰ-পত্নীৰ গৰ্ভত, প্ৰসিদ্ধ জ্যোতিষী।

ঙ) মিহিলা, বংগদেশ, বাংলাদেশ, উৰিষ্যা আৰু বিহাৰৰ কোনো কোনো অঞ্চলত প্ৰচলিত পৰম্পৰা মতে ডাক, ববাহমিহিবৰ পুত্ৰ, জন্ম গোৱালৰ ঘৰত, তেওঁ জ্যোতিষী। মৈথিল ডাকৰ মৃত্যু হৈছিল পানীত পৰি।

চ) খনা ববাহৰ পুত্ৰ মিহিবৰ পত্নী, ভড্ডলী বৈদ্য ধ্বজাৰ কন্যা আৰু ডংকৰ পত্নী। ভড্ডলী আৰু খনা দুয়ো জ্যোতিষ-শাস্ত্ৰত পাবদৰ্শিনী। ডাকৰ নিচিনাকৈ খনায়ো বড়বন্ত মূলক মৃত্যুৰ মুখত পৰিব লগা হৈছিল।

ডংক, ডাক, ভড্ডব, ভাড, ভড্ডলী, খনা আদিৰ লগত ববাহমিহিব বিশেষ ভাবে জৰিত। যদি জনশ্রুতিৰ ওপৰত আশ্ৰয় কৰা হয় তেন্তে কৰ লাগিব যে, ডাক, ঘাঘ, ভড্ডব, ভাড, ভড্ডবী, খনা আদি খ্ৰীঃ ষষ্ঠ শতিকাৰ লোক। কিন্তু এই সকলৰ নামত প্ৰচলিত প্ৰবচনবোৰৰ ভাষা, বিষয়

বস্তু আদি বিশ্লেষণ কৰি চালে এইবোৰক ত্ৰিঃ বোদ্ধশ শক্তিকাৰ নিছলৈ
ঠেলিব নোৱাৰি। দ্বিতীয়তে, বৰাহমিহিৰৰ পুত্ৰ পুত্ৰবধূ আদিয়ে ত্ৰিঃ ৬ষ্ঠ
শক্তিকাতে অসমীয়া, বঙলা, উৰিয়া, ভোজপুৰী, অৱধি, ব্ৰজভাষা, বাজস্থানী,
পাঞ্জাবী, গুজৰাটী আদি ভাষাত প্ৰবচন বচনা কৰা কথাটো যুক্তিৰ ওপৰত-
প্ৰতিষ্ঠিত হ'ব নোৱাৰে। লোকমানসে নিজ নিজ অঞ্চলত প্ৰচলিত জ্যোতিষ
পৰম্পৰাৰ লগত ভাৰত বিখ্যাত জ্যোতিষী বৰাহমিহিৰৰ কথা-বৃত্ত সংযোগ
কৰাৰ ওৰিণ্ডে আছে—সেই সেই পৰম্পৰা বোৰত আভিজাত্য আৰু প্ৰাচীনত্ব
প্ৰদানৰ প্ৰৱণতা।

দ্বিতীয়তে, খেতি বা কৃষি সম্পৰ্কীয় বচনৰ পৰম্পৰা ভাৰতবৰ্ষত যে ডাক,
খনা, মাঘ, ভড্ডৰ, ভড্ডৰী, ডংক আদিৰ বচনৰ লগে লগেহে আৰম্ভ হৈছে
তেনে নহয়। ভাৰতবৰ্ষত কৃষিৰ পৰম্পৰা কেইবা হাজাৰ বছৰ পূৰ্বৰেপৰা
প্ৰবহমান। গতিকে কৃষি বিষয়ক প্ৰবচনবোৰ লোকসমাজত কেইবা হাজাৰ
বছৰ অতীতৰে পৰা চলি আহিছে। লোকসমাজত কৃষি সম্পৰ্কীয় প্ৰবচন,
কৃষি-জীৱন আৰু কৃষি ভিত্তিক সমাজৰ আৰম্ভণিৰ পৰাই চলি আহিছে।
এভাদুশ প্ৰবচন বোৰকেই পৰবৰ্তীকালৰ ঋষি, মুনি সকলে শিষ্ট বা অভিজাত
সমাজোপযোগী শ্লোক ৰূপ প্ৰদান কৰিছিল। সেই হে পৰাশৰ কৃত শ্লোকত
আমি পাঠ কৃষি আৰু কৃষকৰ যশোগান:

“অৱজ্ঞানং নিৰজ্ঞানং কৃষিতো নৈৱ জায়তে ॥

অনাভিধ্যাক্ষুংখিষ্ণুং গোমতৌ ন কদাচন।”, ৫/১৮৬ ৮৭

অৰ্থাৎ কৃষকৰ কাপোৰ আৰু ভাতৰ কষ্ট নহয়। অতিথি দেৱা কৰিবলৈ
অসমৰ্থাৎ দুঃখৰদ্বাৰা তেওঁলোকৰ মন কোনো দিনে ব্যথিত নহয়।

অন্য এটি শ্লোকতো ঋষি পৰাশৰে কৃষকৰ গুণাৱলীৰ্ণন কৰিছে।

‘স্বৰ্গং বোধ্যম্যনিক্যবসনৈবপিপুৰিতাঃ।

তথাপি প্ৰাৰ্থ্যন্ত্যেৱ কৃষকান্ ভক্ততৃষ্ণায়া ॥’

অৰ্থাৎ দোণা, ৰূপা, মানিক আৰু বস্ত্ৰ আদি বিষয়ত ধনী লোকেও
খোৱা মূঠাৰ বাবে খেতিয়কক প্ৰাৰ্থনা কৰিবলৈ বাধ্য হয়।

ডাকৰ নামত প্ৰচলিত এটা প্ৰবচনতো এই শ্লোকটোৰ বিষয়বস্তুৰ প্ৰতিধ্বনি
জনা যায়:

দোণা ৰূপা কিবা কৰি। ভাত নাথালে ভোকতে মৰি ॥

হিৰা মানিক থাকে অপাৰ। খুদ গাল নহলে মৰনে সাৰ ॥

ধনৰ মধ্যত ধান্য সোভন। ধাত্ত নহলে মৰে ভেখন ॥

এতেকে কৃষি কৰিবা সাৰ। দুৰ্ভিক্ষত কৃষি কৰে নিস্তাৰ ॥ (পৃঃ ৪২)

প্ৰাণ ধাৰণৰ বাবে ভোজন অপৰিহাৰ্য্য। অন্ন ব্যতিৰেক ভোজন-ব্যাপাব
অসম্ভৱ। অন্নৰ উৎস আকৌ কৃষি। গতিকে জীৱন-ধাৰণৰ প্ৰধান মাধ্যম
কৃষিৰ ওপৰত সৰ্বাধিক গুৰুত্ব প্ৰদান কৰা বিধেয়। পৰামৰ্শ ভাষাত :

“অন্নং তু ধান্যসংভূতং ধান্যং কৃষ্যা বিনা ন চ।

তস্মাৎসৰ্বস্বপৰিত্যজ্য কৃষিং যত্নেন কাৰয়েৎ ॥” (বৃহৎ পৰাশৰস্মৃতি)

পৰামৰ্শৰ শ্লোকত নাঙল-জোঙেলি, বিধা, ফাল আদিৰ আকাৰ, গঠন আৰু
জোখৰ বৰ্ণনাও পোৱা যায়। যেনে :

‘ঈষা যুগোহলস্থানুর্নিৰ্ধোলস্তপাশিকা।

অদ্ভচল্লশ্চল্লশ্চ পদ্যনীচহলাষ্টকম্ ॥

পঞ্চহস্তাভৱেদীষাংগুঃ পঞ্চদ্বিত্তিকঃ।

সার্কহস্তস্তনিযোঁলৌঘুগ : কৰ্ণসমানকঃ ॥

নিৰ্ধোলপাশিকা চৈৱ অদ্ভচল্লস্তধৈৱ চ।

হানশাংগুলমানো হি লৈলৌৱত্তিপ্ৰমাণক : ॥’

অৰ্থাৎ হালৰ অংগ অষ্ট প্ৰকাৰৰ, যেনে : মুঠি, জুৱলি, কুচ, ফাল, পাশিকা।
অৰ্থাৎ জৰী, ডিলামাৰি, জুৱলি, শল্যাৰি আৰু পাচন জৰী। মুঠিৰ পৰিমাণ পাঁচ
হাত, আট্ট হাত কুচৰ দীঘ, ফাল লগোৱা কাঠৰ দীঘ ডেৰ হাত আৰু
হালোৱা গৰুৰ কাঁকৰ সমান ডিলামাৰিৰ উচ্চতা হোৱা উচিত। ফাল,
পাশিকা, কাঠ বা বাঁহৰ শলা এই তিনিওবিধৰ প্ৰত্যেকৰে জোখ বাৰ
আঙুলী হোৱা উচিত। ফাল লগোৱা স্থানৰ পৰা বাৰ মুঠি বা নও মুঠিৰ
ওপৰৰ আগ ভাগত লোহাৰে সংযুক্ত গুঠ বাঁহৰ ডিলামাৰি লগোৱা বিধেয়।
জুৱলিৰ মাজত পোকৰ আঙুলী পৰিমাণৰ পোলাকাৰ আৱৰ্ত্ত থকা উচিত।
জুৱলিৰ পৰিমাণ চাৰি হাত হোৱা বিধেয় আৰু জোটনি পাঁচ হাত দৈৰ্ঘ্য
বিশিষ্ট হোৱা বিধেয়। ফালৰ দৈৰ্ঘ্য এহাত পাঁচ আঙুলী বা এহাত হোৱা
ভাল। পাশিকাৰ দৈৰ্ঘ্য নও আঙুলী।

বিধা, মৈ আদিৰ জোখ আৰু বৈশিষ্ট্যৰ বিষয়েও কৰ্মলৈ শ্বৰি পৰামৰ্শে পাহৰা
নাই। ইয়াৰ উপৰিও বিভিন্ন মাহত খেতিৰ মাটিয়ে নৈলগৰিক ভাবে লাভ

কৰা গুণৰ কথাও তেওঁ উল্লেখ কৰিছে। যেন :

‘কুংক্ষুৰ্ণসমা মাঘে পৌৰে বজতসমিভা।

চৈত্ৰে তাম্ৰ সমাখ্যাভাধাতুল্যা চ মাধৱে ॥’

অৰ্থাৎ মাঘৰ মাটি সোণাৰ তুলা, পুহৰ মাটি কপাৰ সন্ধান, চ’ত মাঘৰ মাটি তাম্ৰৰ দৰে আৰু ব’হাগৰ মাটি অন্নৰ নিচিনা ফলপ্ৰসূ।

ডাকৰ নামত প্ৰচলিত প্ৰবচনতো পৰাশৰ শ্লোকৰ বিষয়বস্তুৰ প্ৰতিফলিত স্পষ্ট :

“কাক্ষনৰ মাটি সোণাৰ মাটি। চৈত্ৰৰ মাটি কপাৰ পাটি ॥

বৈশাখৰ মাটি শুগুগুগু। জ্যৈষ্ঠৰ মাটি বাঙ্গৰ গুড়ি ॥ (পৃ: ৪৭)

ডাক, ডুক, ঘাঘ আদিৰ নামত প্ৰচলিত প্ৰবচনবোৰ অতি প্ৰাচীন কালৰে পৰা কৃষিজীৱি সমাজত, সমাজৰ উন্নয়নত। সম্পত্তিকপে ব্যক্তি নিৰপেক্ষ বচনা হিচাপে চলি আহিছে। কৃষকৰ কৃষ পৰ্য্যবেক্ষণ জীৱন আৰু বৃদ্ধি সজুত গভীৰ অভিজ্ঞতা, বাতুলক ক্ৰিয়া-কাণ্ডৰ ওপৰত আস্থা স্থাপন আদিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি জন্ম লাভ কৰিছে বচনবোৰে। আকৌ এই বচন-বোৰেই পৰাশৰ, বসিষ্ঠ, বাজবন্ধ আদি ঋষি-মুনিৰ হাতত বিজ্ঞত লাভ কৰিছে—শ্লোক ৰূপে, শাস্ত্ৰবাক্যৰূপে, আশু বচন ৰূপে। আৰু সেই পৰম্পৰাৰ পত্তি-প্ৰগতিয়েই গৈ লোক-মানসৰ হাতত থৰা দিছে—ডাকৰ বচন, খনাৰ বচন, ঘাঘৰ বচন, ডুক-ভড্‌ডৰ-ভড্‌ডৰীৰ বচন ৰূপে। গতিকে ডাক, ঘাঘ, খনা, ডুক, ভড্‌ডৰ, ভড্‌ডৰী আদি ঐ তহানিক ব্যক্তি নহয়,—এইবোৰ লোকমানসৰ সৃষ্টি।

অন্তহাতে পৰাশৰ, বাজবন্ধ, বসিষ্ঠ আদি ঋষি মুনিৰ দ্বাৰা ৰচিত নিষ্ট-সমাজোপযোগী বচন-প্ৰবচন-আশ্বৰ্য্যকাৰ আদি লোকায়ত পটভূমিত বিবৰ্তিত হৈ আঞ্চলিক প্ৰবচন, বচন আদিৰ ৰূপ পৰিগ্ৰহ কৰিব পাৰে। ব’ল্লীকি, ব্যাসৰ বামাৰণ, মহাভাৰতৰ কাহিনী, ঘটনা, উপকাহিনী আদিৰ লোকসমাজত ৰূপ লোৱাৰ নিচিনাকৈ পৰাশৰ, বাজবন্ধ আদিৰ সংক্ৰান্ত শ্লোক-প্ৰবচন আদিয়েও লোকসমাজৰ লগত সজ্জিত ৰাখি ৰূপ লোৱাৰ পাৰে আৰু পৰ-ম্পৰাগত ভাবে প্ৰবহমান এই বচন-প্ৰবচনবোৰে ডাকৰ বচন, খনাৰ বচন, ঘাঘৰ বচন, ভড্‌ডৰ বা ভড্‌ডৰী বা ভড্‌ডৰীৰ বচন, ডুক-প্ৰবচন ৰূপে আত্ম প্ৰকাশ কৰিব পাৰে।

ডাক, খনা, ভড্‌ডৰ, ভড্‌ডৰী, ঘাঘ, ডুক আদিৰ ঐতিহাসিকতাকৰ্ণে

পণ্ডিতসকল বিমোহিত পৰিছে। ডি. চি. চৰকাৰৰ মতে ডাক, খনা আদি ঐতিহাসিক ব্যক্তি নহয়। ডাক ঐতিহাসিক ব্যক্তি হোৱাহেঁতেন তেওঁৰ বচন-বোৰ ভাৰতৰ মাজে এটা আঞ্চলিক ভাষাত বৰ্ণিত হ'ব লাগিছিল; কিন্তু কাৰ্য্যতঃ তেনে হোৱা নাই, কাৰণ ডাকৰ বচনৰ প্ৰচলন অসমৰ বাহিৰেও বংগদেশ, উত্তীয়া, বাংলাদেশ, নেপাল, বিহাৰ, মিজিলা, ৰাজস্থান, ভোজপুৰীক্ষেত্ৰ, পঞ্জাব আদিতো দেখা যায়। গতিকে ডাক ঐতিহাসিক ব্যক্তি হ'ব নোৱাৰে ১২ তেনেদৰে খনাকো ঐতিহাসিক ব্যক্তি বুলিব নোৱাৰি। খনাৰ বচন অসম বঙলা ভাষাতেই পৰিসীমিত নহয়, অসম (পশ্চিম অসম), উৰিষ্যা, বিহাৰ, বাংলাদেশ আদিতো খনাৰ বচন জনপ্ৰিয়। খনা ঐতিহাসিক ব্যক্তি হোৱা হেঁতেন তেওঁৰ নামত মাডুৰি দিয়া বচনবোৰো ভাৰতৰ বিশেষ এটা আঞ্চলিক ভাষাত আবৃত্তি থাকিব লাগিছিল।

অন্যহাতে ডাক, ঘাঘ, ভড্ডৰ, ভড্ডী, ডংক আদিক বৰাহমিহিৰৰ পুত্ৰ বোলা হৈছে। বৰাহমিহিৰ অতিৰি ৰূপে কুমাৰ, গোৱাল, মেঘপালক আদিৰ বংশত আশ্ৰয় লোৱা অৱস্থাত কুমাৰী বা গোৱালনী বা মেঘপালকৰ যুৱতী কন্যাৰ লগত তেওঁৰ ঘোঁৰ মিলনৰ পৰিণতি স্বৰূপে ডাক, ডংক, ঘাঘ, ভড্ডৰ, ভড্ডী আদিৰ জন্ম। এইটো যদি সত্য হয় তেনেহলে ডাক, ডংক, ঘাঘ, ভড্ডৰ আদিৰ জন্ম হ'ব লাগিব খৃঃ ৬ষ্ঠ শতিকাত; বাৰ্ষিক বৰাহমিহিৰ এই শতিকাৰ লোক। কিন্তু কাৰ্য্যতঃ ডাক, ডংক, ঘাঘ ভড্ডৰ আদি সমসাময়িক নহয়; আনকি ডংক, ডাক, খনা, ভড্ডৰ, ভড্ডী আদিৰ সময় সঠিক ভাবে কোনো পণ্ডিতেই স্থিৰ কৰিব পৰা নাই। ডাক, ডংক ঘাঘ আদি যদি ঐতিহাসিক ব্যক্তি হ'লহেঁতেন তেনেহলে এজনৰ নগ্নে এজনৰ সময় সঠিক ভাবে স্থিৰ কৰিব পৰা গ'লহেঁতেন। গতিকে আমি নিশ্চিত ভাবে ক'ব পাৰোঁ যে, ডাক, ঘাঘ, খনা, মিহিৰ, ভড্ডৰ, ভড্ডী আদি ঐতিহাসিক ব্যক্তি নহয়।

ডাক, ডংক, ঘাঘ আদিয়ে ঐতিহাসিক ব্যক্তি নহয়, ঘোঁৰাৰ পৰামৰ্শৰে এই অজ্ঞানৰ অৱস্থাতে শলিলেখৰ ডিৱাৰীৰ এটি মন্তব্য উদ্ধৃত্য কৰিব পাৰি: “...ঘাঘ, ভড্ডৰ, ভড্ডী আৰু ডাকৰ জন্মস্থান, সময়স্থান, যুৱতী ভিবি. প্ৰাৱণিক নাম আৰু তেওঁলোকৰ প্ৰবচনৰ মূল ভাষাৰ প্ৰসংগত নিশ্চিত

ভাৱে একো কৰ নোৱাৰি। অসমৰ পৰা গুজৰাট পৰ্য্যন্ত প্ৰায়বিলাক আঞ্চলিক ভাষাত আৰু উপভাষাত এই কবিসকলৰ নামত প্ৰচলিত প্ৰবচন বা লোকোক্তি পোৱা যায়। এই লোকোক্তিবিলাকৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি ভাৰতবৰ্ষৰ বিভিন্ন ভাষা-ভাষী ক্ষেত্ৰৰ লোকে এই কবিসকলক নিজৰ নিজৰ ক্ষেত্ৰ আৰু ভাষাৰ কবি ৰূপে প্ৰতিপন্ন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰি আহিছে।^{১৩} ডাক-ঘাঘ আদি ঐতিহাসিক ব্যক্তি হোৱাহেঁতেন তেওঁলোকৰ স্থান-কাল আদিৰ বিষয়ে নিশ্চিত হ'ব পৰা গলহেঁতেন।

জয় কান্ত মিশ্ৰই ডাকৰ বহুত ভেদ কৰিবলৈ চক্ৰম হৈ কবলৈ বাধ্য হৈছে: “প্ৰত্নলিখিত বাক্তিসকলৰ ভিতৰত ডাক এজন, যি জনে সম্ভৱ কেতিয়াও বহুতৰ পৰিমীমা অতিক্ৰম কৰিব নোৱাৰিব।”^{১৪} অৱশেষত তেওঁ কবলৈ বাধ্য হৈছে যে, ডাক উত্তৰ-পূব ভাৰতৰ লোক।^{১৫} অৱশ্যে তেওঁ বাঙালী ডাক পৰম্পৰাৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰা নাই। স্থান যি কি নহওক জয়কান্ত মিশ্ৰয়ে ডাকক ঐতিহাসিক ব্যক্তি ৰূপে আত্মা দিবলৈ চেষ্টা কৰা নাই।

১৩ “ঘাঘ, भड्डर, भड्डरी और डाक के जन्मस्थान, जन्मतिथि, मृत्युतिथि, प्रामाणिक नाम और इनकी सूक्तियों की मूलभाषा के सम्बन्ध में निश्चित रूपसे कुछ नहीं कहा जा सकता। असम से गुजरात तक की प्रायः सभी भाषाओं और बोलियों में इन कवियों के नाम से प्रचलित सूक्तियाँ मिलती हैं। इसी आधार पर भारतवर्ष के कई भाषा-भाषी क्षेत्र एक साथ इन कवियों को अपने-अपने क्षेत्र और भाषाके कवि सिद्ध करने की कांशिश करते हैं।”

भोजपुरी लोकोक्तियाँ, पृ: 231

১৪ “Dāka is one of those enigmatic figures who will never probably cross the frontiers of mystery.”

Introduction to the Folk Literature of Mithilā P. 44

১৫ “It appears that Dāka belonged to North-East India.”

Ibid P. 45

ঘাঘৰ সম্পৰ্কেও কব পাৰি যে, ঘাঘে প্ৰবচনৰ কোনো পুৰি বচনা কৰা নাই অথবা তেওঁৰ নামত চলা প্ৰবচনবোৰ তেওঁ যে কাৰোৰাক কৈছিল তাৰো প্ৰমাণ নাই। গতিকে ঘাঘকো ঐতিহাসিক ব্যক্তি বোলাৰ কোনো ভিত্তি নাই। ভড ডবীৰ প্ৰবচনৰ লগত ডংক আৰু ডাক-প্ৰবচনৰ সাদৃশ্য আছে; হড্ ডবীৰ বচন বাজি বিহাৰ, মধ্যপ্ৰদেশ, উত্তৰ প্ৰদেশ, ৰাজপুতনা, পঞ্জাব আদি প্ৰদেশত লে। গতিকে হড্ ডবী কোন ঠাইৰ ব্যক্তি তাক সঠিকভাৱে নিৰ্ণয় কৰা অসম্ভৱেই, অথবা কোন প্ৰদেশৰ ভাষাত পোনতে ভড ডবীয়ে তেওঁৰ প্ৰবচনবোৰ কৈছিল তাকো নিৰ্ণয় কৰিব নোৱাৰি। পঞ্জাবত প্ৰচলিত হড্-ডবীৰ বচনৰ লগত অন্ধ্ৰ প্ৰদেশত প্ৰচলিত সেই জাতীয় প্ৰবচনৰ পাৰ্থক্য মুহূৰ্ত্ত নাই।^{১৬} গতিকে ডাক, ঘাঘ আদিৰ দৰে ভড ডৰ, হড ডবীও ঐতিহাসিক ব্যক্তি নহয়, মৌখিক পৰম্পৰাহে।

সত্যেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মাৰ মতেও ডাক ঐতিহাসিক ব্যক্তি নহয়। তেওঁৰ ভাষাত: “ডাক চৰিত আৰু জন প্ৰবাদৰ পৰম্পৰ বিৰোধী বৰ্ণনা আৰু অলৌকিক আৰু অবিশ্বাস্য ঘটনাৰ উল্লেখ উক্ত চৰিতক বুৰঞ্জীমূলক সত্য নিৰ্ধাৰণৰ অক্ষপযোগী সম্বন্ধে প্ৰতিপন্ন কৰিছে। অজ্ঞাত লেখকৰ ‘ডাক-চৰিত’ অৰ্বাচীন বচনা। গতিকে সেই চৰিত পুথিৰ কথাত একান্ত নিৰ্ভৰ কৰি ডাকক নিৰ্দিষ্ট স্থানত আৰু নিৰ্দিষ্ট ঘৰত জন্মলাভ কৰা ঐতিহাসিক ব্যক্তি ৰূপে মানি লোৱা টান। ডাক শব্দৰ অৰ্থ হ’ল উচ্চাৰণ কৰা, সংবাদন কৰা বা অহ্বান কৰা, গতিকে যিবোৰ উপদেশে সমাজত কেনেকৈ চলিব লাগে সকলোই দিয়ে, দিয়ে হ’লে ডাক বচনাৰূপে প্ৰসিদ্ধি লভে। কাল-ক্ৰমত সেই ডাক বচনবোৰৰ এজন উদ্ভাৱক বুলনা কৰি ললে।”^{১৭}

অতুলচন্দ্ৰ বৰুৱাই ডাকক ইতিহাস নিৰপেক্ষ ব্যক্তি ৰূপে অভিহিত কৰিছে। তেওঁৰ মতে ডাক নামৰ কোনো ব্যক্তিৰ অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰি লোৱা দুৰূহ। পৰম্পৰাগত ভাৱে সজিত আৰু প্ৰবহমান অৰ্থ পূৰ্ণ প্ৰবচনবোৰ ডাক নামৰ এগৰাকী কল্পনিক ব্যক্তিৰ নামত সংযোগ কৰি দিয়া হৈছে মাথোন।^{১৮}

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা আমি নিৰ্ভুল ভাৱে কব পাৰোঁ যে, ডাক, ডংক, ঘাঘ, ভড ডৰ, হড্ ডবী আদি ঐতিহাসিক ব্যক্তি নহয়। দুব অতীতৰ

১৬ জিলাগী, পৃ: ২-১১

১৭ সত্যেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মা, প্ৰা. গ্ৰ. পৃ: ১০০-১১

১৮ অতুল চন্দ্ৰ বৰুৱা: ডাকে বোলে শুনা উপাধ, পৃ: ৫

পৰা যুগ পৰম্পৰা চলি অহা কৃষি, জ্যোতিষ, শুভাশুভনিৰ্ণয়, বাজাৰ বিচাৰ আদি সম্পৰ্কীয় প্ৰবচনবোৰ লোকমানসে ড'ক, ডংক, ঘাঘ, ভড্‌ডৰ, ভড্‌ডনী আদিৰ নামত সংযোগ কৰি দিছে—সেই প্ৰবচনবোৰৰ মূল্য আৰু গাভীৰ্য্য বঢ়াবলৈ। লোক মনস্তত্বই ব্যক্তি নিৰপেক্ষ বচনাটোক ব্যক্তি সাপেক্ষ বচনাত গুৰুত্ব দিবলৈ প্ৰযুক্তিগতভাবে ভাল পায়। ব্যক্তি নিৰপেক্ষ মৌখিক বা বাচিক কলাৰ জন্ম নীড় কৃষিজীৱি লোক সমাজ, কিন্তু সেই লোক-সমাজেই কোনো জ্ঞানী লোকৰ বচনা বুলি নকলে অৰ্থাৎ প্ৰামাণ্য (autho-
rity) বিহীন বচনা বা প্ৰবচন সৰ্বাস্বত্বৰূপে গ্ৰহণ কৰিবলৈ টান পায়—
আৰু 'থুৰেই ফলশ্ৰুতিত জন্ম লাভ কৰিছে ড'ক, ডংক, খনা, মিহিৰ, ঘ ঘ, ভড্‌ডৰ, ভড্‌ডনী, ভড্‌ডনী আদি কাল্পনিক ব্যক্তিয়ে।

স্বদীৰ্ঘ অবিচ্ছেদতা (Continuity) বিশিষ্ট ভাৰতীয় লোকোক্তি বা প্ৰবচনৰ পৰম্পৰাই ভাৰতবৰ্ষৰ বিভিন্ন প্ৰান্তত, বিভিন্ন অঞ্চলত, বিভিন্ন ভাষা-উপভাষাত ডাক, ডংক, ঘাঘ, ভড্‌ডৰ, ভাড, ভড্‌ডনী, ভড্‌ডনী, খনা মিহিৰ আদি নানা শাখা প্ৰশাখাত বিকীৰ্ণ (diffuse) হোৱা স্বাভাৱিক।

কাম্বীৰৰ পৰা কল্যাকুমাৰীকালৈ আৰু স্বাৰকাৰ পৰা দ্বন্দ্বনগাভূমিলৈ এই বিশাল ভূখণ্ডত প্ৰবহমান লোকোক্তিবিলাক বিভিন্ন ভাষা আৰু উপভাষাত পোৱা গলেও সেইবিলাকৰ বিষয়বস্তু, ভাৱ আৰু অস্তিত্বৰ মাজত বিভিন্নতা নাই। কাম্বীৰ, পঞ্জাব, ৰাজপুতনা, কাঠিয়াৱাড়, গুজৰাট, মহাৰাষ্ট্ৰ, দক্ষিণ ভাৰত, উৰিষ্যা, বংগদেশ, অসম, বিহাৰ, মধ্যপ্ৰদেশ আৰু অন্যান্য প্ৰান্তৰ প্ৰবচনবোৰ সেই সেই প্ৰান্তৰ ভাষা-উপভাষাত ৰচিত হোৱা বাবে বেলেগ বেলেগ যেন লাগে। কিন্তু সেইবিলাকৰ মাজত উপলব্ধ হোৱা অমূল্য মূলতঃ একেই।^{১০}

এই সাধুৰ মূল কাৰণ জন প্ৰব্ৰজন আৰু সাংস্কৃতিক সম্পৰ্ক (Cultural Contact)। অসমত প্ৰচলিত অনেক ড'ক বচন, জন প্ৰব্ৰজন আৰু সাংস্কৃতিক সম্পৰ্কৰ মাধ্যমেৰে পশ্চিমৰ পৰা আহিছে। প্ৰযুক্তি প্ৰবচনবোৰে অসমৰ ভৌগোলিক আৰু সাংস্কৃতিক পৰিবেশ (Cultural milieu) অনুসৰি ৰূপ সলাইছে। অনেক প্ৰবচনে আকৌ স্থানীয় ভাৱেই (locally) বিকাশ লাভ কৰিছে। অৱশ্যেও ডাকৰ নামত মৌখিক পৰম্পৰাত প্ৰচলিত এই প্ৰবচনবোৰৰ কিছুমানে লিখিত ৰূপ পাইছে আৰু কিছুমান তেনে প্ৰবচন মুখে মুখে প্ৰচলিত হৈয়ে আছে।

৩য় অধ্যায়

অসমীয়া ডাক-প্ৰবচন

ডাক, ডক, ঘাঘ, ডাড, ডড্‌ড, ডড্‌ডী, খনা, যিহিব আদিৰ নামত প্ৰচলিত প্ৰবচনবোৰ মৌখিক পৰম্পৰা ৰূপে প্ৰবহমান হৈ আহি বৰ্তমান লিখিত ৰূপ পৰিগ্ৰহ কৰিছে যদিও আনকি প্ৰবচন বৰ্তমানো লোক জীৱনত যুগ পৰম্পৰা প্ৰচলিত হৈয়ে আছে। আনকি বৰ্তমানো দুই চাৰিজনলোকে মৌখিক ভাৱে প্ৰচলিত ডাক-প্ৰবচনবোৰক লিখিত ৰূপ দিবলৈ চেষ্টা চলাই আছে। বিতৰ্কিত, তুলনামূলকভাৱে পুৰণি প্ৰবচনবোৰৰ লগত অপেক্ষাকৃতভাৱে নতুন প্ৰবচন সংযোগ কৰাৰ প্ৰবণতাও স্পষ্ট। গতিকে ডাক-প্ৰবচন সম্বলিত পুথিৰ পাঠ আৰু সংখ্যাৰ ক্ষেত্ৰত তাৰতম্য দেখা যায়। এই প্ৰসংগত মহেশ্বৰ নেওগৰ এটি মন্তব্য প্ৰাধিকানযোগ্য : ‘...ডাকৰ বচনৰ যিবোৰ পুথি পোৱা যায় তাত পাঠ আৰু সংখ্যা’ৰ তাৰতম্যলৈ লক্ষ্য কৰিলে সংগ্ৰহখন (এক প্ৰকাৰ compendium) বিভিন্ন সময়ত কোনোৱে সংকলন কৰা সংক্ষৰণ (redaction) ঘেন লাগে।’^১

তৃতীয়তে, ডাকৰ বচন সংকলককলে অনেক ক্ষেত্ৰত কোনো বিশেষ পুথিৰ পৰা ডাক-প্ৰবচনসমূহ গ্ৰহণ নকৰি পৰম্পৰাগতভাৱে নিকি অহা বা জনা বচনবোৰ হে লিপিবদ্ধ কৰে। সেয়েহে ডাকৰ বচনৰ এটা পাঠৰ লগত আন এটা পাঠৰ প্ৰায়ে মিল পোৱা নাযায়।

বৰ্তমান চলি থকা এই প্ৰবণতাৰ পৰিপন্থিত্তেই ডাক-চৰিত বা ডাক-ভণিতা পুথিবোৰৰ জন্ম সম্ভৱ হৈছে। মৌখিকভাৱে প্ৰচলিত এই প্ৰবচন-বোৰে এনেদৰেহে লিখিত ৰূপ পাইছে। বংগদেশত ডাক বা খনাৰ বচনে লিখিত ৰূপ পাবলৈ এৰবছৰৰো ওপৰ হোৱা নাই। বাংলাদেশতো ডাক আৰু খনাৰ বচনে লিখিতৰূপ পাবলৈ দহ দিন হোৱা নাই। উত্তৰাঞ্চল যুগ পৰম্পৰা প্ৰচলিত ডাক-বচনসমূহ সংগ্ৰহ কৰিছে কৃষ্ণবিহাৰী দাসে। মৈথিল ভাষাত প্ৰচলিত ডাক-বচনৰ পুথি উদ্ধাৰ হোৱা নাই, যদিও ভালপত্ৰত লিখা জ্যোতিৰ বিষয়ক পুথিত ডাকৰ নাম পোৱা যায়। জীৱানন্দ

ঠাকুৰে প্ৰাচীন হাতেলিখা পুথিৰ পৰা কিছুমান ডাক-বচন উদ্ধাৰ কৰিছে।^২ ইয়াৰ বাহিৰেও মৈথিল ভাষাত ৰচিত 'বিশুদ্ধ ডাক বচন' নামৰ এখন পুথি পুথি (তালপাতত লিখা) পোৱা হৈছে।^৩ পুথিখন এশ, ডেৰশ বছৰতকৈ বেছি পুথি নহয় যেন লাগে। এই পুথিখনকে মূল পুথি স্বৰূপে লৈ কপিলেশ্বৰ বাই ক্ৰী: ১২২৭ চনত 'ডাকবচনামৃত' নামৰ পুথিখন সম্পাদন কৰিছিল।^৪ ওপৰোল্লিখিত তালপত্ৰত ৰচিত পুথিখনকেই আধাৰ গ্ৰন্থ ৰূপে গ্ৰহণ কৰি ক্ৰী: ১২৫০ চনত জীৱানন্দ ঠাকুৰে 'মৈথিল ডাক' সম্পাদন কৰে।^৫

মিথিলাৰ বাহিৰে বিহাৰৰ অন্তৰ্ভুক্ত অঞ্চলত আৰু ভোজপুৰী ক্ষেত্ৰত প্ৰচলিত 'ডাক-বচন' অথবা 'ডাডৰ-বচন' মুখ পৰম্পৰা প্ৰচলিত। অসমীয়া ভাষা অথবা মৈথিল ভাষাৰ নিচিনাকৈ সেইবোৰ অঞ্চলত ডাক-বচন বা ডাডৰ-বচন সহজিত হাতে লিখা পুথি এতিয়ালৈকে উদ্ধাৰ হোৱা নাই।

ঘাঘ আৰু ভড়ভৰ অথবা ভড়ভৰী প্ৰবচনবোৰো মুখ পৰম্পৰাহে প্ৰচলিত। সাম্প্ৰতিক কালত অৱশ্যে এই প্ৰবচনবোৰে লিখিতৰূপ পালেও এশ, ডেৰশ বছৰৰ পূৰ্বে ৰচিত হৈছিল। ঘাঘ আৰু ভড়ভৰ-ভড়ভৰী প্ৰবচন সহজিত পুথি পোৱা নাযায়। ৰাম নবংশ ত্ৰিপাঠীয়ে প্ৰায় এবছৰ কাল গাঁৱে-ভূঞা ফুৰিহে এই প্ৰবচনবোৰ সংগ্ৰহ কৰিছে।^৬ ভড়ভৰী-প্ৰবচন ৰাজি সহজিত এখন সৰু পুস্তিকা 'শকুন-বিচাৰ' নামেৰে ছপা হৈছে।^৭ এই পুথি খন হাতেলিখা পুথিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল নহয়। মুখ পৰম্পৰা প্ৰচলিত ভড়ভৰী-প্ৰবচনবোৰ সংগ্ৰহ কৰিহে উক্ত পুস্তিকা খনি প্ৰস্তুত কৰা হৈছে।

ৰাজপুত্ৰনাত প্ৰচলিত ভড়ভৰী-বচন সহজিত এখন পুথি অৱশ্যে পোৱা গৈছে। পুথিখনৰ নাম 'ভড়ভৰী-পুৰাণ'। কিন্তু এই পুথিখনৰ প্ৰাচীনত্ব সম্পৰ্কে জনা নাযায়।

২. Sri Jivananda Thakur.....quotes a number of Dāka's verses from very old manuscripts...." মৈথিল ডাক, পৃ: ৪

৩. মৈথিল ডাক, পৃ: ৪

৪. কল্লৈলাল ফুকদাল, বামেশ্বৰ প্ৰেছ, দাবভংগা।

৫. মৈথিলী-সাহিত্য-পৰিষদ, দাবভংগা।

৬. ত্ৰিপাঠী পৃ: ১১

৭. ত্ৰিপাঠী, পৃ: ২৭

অসমীয়া ভাষাত বচিত কেইবা খনিও ডাক-বচন সম্বলিত পুথি বিভিন্ন অৱস্থান আৰু ব্যক্তি বিশেষৰ ঘৰত সংৰক্ষিত অৱস্থাত পোৱা গৈছে। লণ্ডনৰ ইণ্ডিয়া অফিচ লাইব্ৰেৰীত 'ডাক-ভণিতা' নাম বিশিষ্ট এখন হাতে লিখা পুথি সংৰক্ষিত থকাৰ সন্ধান সূৰ্য্যকুমাৰ ভূঞাদেৱে, ৮৭ত্ৰীয়াৰ দস্তক দিছিল আৰু সেই পুথিখন দস্তদেৱে পঢ়িবলৈও সুবিধা লাভ কৰিছিল। পুথিখন মুঠতে ষোলটা ফলক সম্বলিত।^৮ ইয়াৰ বাহিৰেও সৰ্থেবাৰীৰ হৰি-বাট; উত্তৰ লখীমপুৰৰ বাৰমৰা সত্ৰ আদিত সংৰক্ষিত 'ডাক-ভণিতা' পুথিৰ সন্ধানো দস্তদেৱে আমাক দিছে।^৯

গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পুৰণি পুথি সংৰক্ষণ বিভাগ; বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতত্ত্ব বিভাগ, গুৱাহাটী; অক্ষদক্ষান সমিতি, গুৱাহাটী আদিত কেইবা খনিও 'ডাক-বচন বা 'ডাক-ভণিতা' পুথি ৰক্ষিত হৈছে। এই হাতে লিখা পুথি বিলাকৰ ভিতৰত কেইখনমান পুথিতহে লিপিকাৰৰ নাম, ধাম আৰু সময়ৰ উল্লেখ আছে। কেইখনমান পুথিত লিপিকাৰৰ নাম-ধাম আৰু লিপ্যন্তৰৰ সময়ৰ উল্লেখ নাই।

বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতত্ত্ব বিভাগত ১৪০৫ ক্ৰমান্বক বিশিষ্ট 'ডাক-বচন' পুথি খনিৰ লিপিকাৰ মনোজ কাকতি। গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পুৰণি পুথি সংৰক্ষণ বিভাগত সংৰক্ষিত ২৮৮৭ ক্ৰমান্বকৰ 'ডাক-চৰিত' পুথি খনি বিষ্ণুৰাম ডেকা বৰুৱাই লিখিছিল। লিখাৰ সময় ১৭৮৬ শকৰ ১২ পূহ (অৰ্থাৎ ১৭৮৬+১৮= ১৮০৪ চন)। বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতত্ত্ব বিভাগত সংৰক্ষিত (ক্ৰমান্বক ৪২৭) 'ডাক-বচন' পুথিখনৰ ৰচনাৰ সময় ১৭২৮ শকৰ ১৫ আছিন (অৰ্থাৎ ১৮০৬ চন)। লিপিকাৰৰ নাম আৰু সময়ৰ উল্লেখ নথকা 'ডাক-চৰিত' পুথি কেইখনো এশ, ডেৰশ বছৰৰ পূৰ্বেহে ৰচিত। গতিকে অতি সহজেই অহুমান কৰিব পাৰিযে, 'ডাক-চৰিত' পুথি সমূহ অৰ্ধাচীন। পুথিৰ ভাষা, লিখন শৈলী, বাননবীতি আদিৰ ফালৰ পৰাও অতি সহজেই অহুমান কৰিব পাৰিযে, 'ডাক-বচন' সম্বলিত পুথি সমূহ বৰ বেছি পুৰণি নহয়। অন্য হাতে 'ডাক চৰিত' পুথিৰ মূল ৰচয়িতা কোন তাক জনাব উপায় নাই। দ্বিতীয়তে, লিপিকাৰ সকলে যে আন আন পুথি লিপ্যন্তৰ কৰাৰ নিচিনাকৈ এখন মূল পুথি আগত ৰাখি

৮. স্বত্ৰীয়াৰ দস্ত (দম্পা) : ডাকৰ বচন, পাতনি, পৃ: ৫

৯. উ: গ্ৰ:

নকল কৰিছিল তেনে নহয়। লিপিকাৰৰ মনত থকা বচন বোৰহে এফালৰ পৰা লিখি গৈছিল। সেইহে অস্ত্ৰ হাতে লিখা পুথিৰ নিচিনাকৈ ‘ডাক-বচন’ পুথিৰ বিষয় বস্তুৰ ক্ষেত্ৰত হুবহু মিল বা সাদৃশ্য থকা দেখা নাযায়। এখন ‘ডাক-বচন’ পুথিৰ বিষয় বস্তু, আৰু বিষয়বস্তু বিভাজনৰ ৰীতিৰ লগত আনখন ‘ডাক-ভণিতা’ পুথিৰ বিষয়বস্তু আৰু ইয়াৰ বিভাজন-ক্ৰমৰ অমিল দেখা যায়। আনকি নামৰ ক্ষেত্ৰতেই বিভিন্নতা দেখা যায়, যেনে : ‘ডাকৰ বচন’, ‘ডাক চৰিত’, ‘ডাক-ভণিতা’, ‘ডাক-প্ৰবচন’ ইত্যাদি। কোনো কোনো পুথিৰ বিশেষকৈ জ্যোতিষ প্ৰকৰণ, গৃহলক্ষণ, দ্ৰব্যগুণ কথন আদিত পণ্ডিতী বচনৰ গোন্ধ পোৱা যায়। এই বিলাকত পৰম্পৰাগত ফলিত জ্যোতিষীৰ তুল হস্তাৱলম্বৰ নিদৰ্শন স্পষ্ট। আনকি এখন ছপা ‘ডাকৰ বচন’ত, পুৰাণৰ নিচিনাকৈ কাহিনী, উপ-কাহিনী আদি সংযোজন কৰাৰ প্ৰৱণতা পৰিলক্ষিত। উদাহৰণ স্বৰূপে ‘সপুৰুষ-লক্ষণ’ প্ৰকৰণত বৈষ্ণৱজ্ঞ সৰ্ব-নাভুলক্ষণ যুক্ত হোৱা সত্ত্বেও ‘অংকাৰ বৰণ’ বিশিষ্ট জিহ্বা আৰু তালুত ‘কাঁকৰ চৰণ’ চিহ্ন থকাৰ বাবে ‘কিমেৰে ভিক্ষা বৃত্তি অৱলম্বন কৰিবলগীয়া হৈছিল তাৰ বৰ্ণনা পৰিত্ৰেখন কৰা হৈছে।’^{১০} এনে ধৰণৰ ‘চৰিত কথা’ আন হাতে লিখা বা ছপা ডাকৰ বচন পুথিত পাবলৈ নাই।

সাধাৰণতে মূলপাঠ বিশিষ্ট পুথিত এনে ধৰণৰ সংযোজনৰ প্ৰবণতা তুলনামূলক ভাবে কম। ইয়াৰ বিপৰীতে মূলপাঠ নোহোৱা পুথিৰ ক্ষেত্ৰত নতুন সংযোজনৰ যাত্ৰা সদায়েই বেছি। গতিকে মূলপাঠ নোহোৱা ‘ডাক-বচন’ত নতুন সংযোজনৰ প্ৰক্ৰিয়া প্ৰতিজন লিখকৰ কাপৰ জৰিয়তে বাঢ়ি যোৱা অস্বাভাৱিক নহয়। আকৌ অঞ্চল বিশেষেও ‘ডাক-বচন’ৰ ক্ষেত্ৰত বিভিন্নতা পৰিলক্ষিত।

উজনি-নামনিত প্ৰচলিত ডাক-বচনৰ ভাষা আৰু বিষয়বস্তুৰ ক্ষেত্ৰত পাৰ্থক্য নথকা নহয়। তেনেদৰে পুৰণি কামৰূপ জিলাৰ বিভিন্ন অঞ্চলৰ লোক জীৱনত সন্না-সৰ্বসাই গাঢ়ভাৱে ডাক-প্ৰবচনৰ মাজতো তাৰতম্য লক্ষ্য কৰিব পাৰি; তদুপৰি কামৰূপ আৰু দৰঙত প্ৰচলিত ডাকৰ বচনৰ মাজতো বিভিন্নতা নথকা নহয়। এই বিভিন্নতা বিশেষ ভাবে পাঠ আৰু জমিনৰ প্ৰসঙ্গত হলেও অনেক স্থলত বিষয়বস্তুৰ ক্ষেত্ৰতো দেখা যায়। মৌখিক সাহিত্য বা বাচিক কলাৰ

প্ৰসংগত বিষয়ে অঞ্চলভেদে পাঠ, অমিন, বিষয়বস্তুৰ ক্ষেত্ৰত তাৰতম্য দেখা যায় তুৰুপ 'ডাকৰ বচন'ৰ ক্ষেত্ৰতো এই তাৰতম্য স্পষ্ট। গতিকে 'ডাকৰ বচন' যি মৌখিক কলাৰ অন্বীভূত তাত বিমত থাকিব নোৱাৰে, মৌখিক কলাই লিখিত ৰূপ পৰিগ্ৰহ কৰাৰ নিচিনাকৈ 'ডাকৰ বচন'ও লিখিত ৰূপ গ্ৰহণ কৰিছে।

ডাকৰ বচনৰ যি পাঠ পোৱা যায় সেই পাঠবোৰ বিশেষ কোনো পাঠৰ পৰা নকল কৰা যেন নালাগে। বানন, ভাষা, আকলিক ৰূপ আদিৰ ফালৰ পৰা বিচাৰ কৰি চালে দেখা যায় যে, 'ডাকৰ বচন'ৰ পাঠবোৰ মৌখিক সঞ্চাৰণৰ (oral transmission) ওপৰতহে প্ৰতিষ্ঠিত।

'ডাকৰ বচন'ৰ পাঠত উল্লেখ থকা চন-তাৰিখ, ইয়াৰ বানন-বীতি, ভাষা শৈলী আদি বিশ্লেষণ কৰি চাই কব পাৰি যে, ডাকৰ বচন সমূহে এশ, ডেংশ বছৰৰ ভিতৰতে লিখিত ৰূপ গ্ৰহণ কৰিছে। ইয়াতকৈ পূৰ্বৰি ডাকৰ বচনৰ পাঠ নথকাৰ অৱস্থাতে মত পোষণ কৰাই যুক্তি সঙ্গত। আমাৰ অৱস্থানৰ সপক্ষে প্ৰফুল্লদত্ত গোস্বামীৰ এটি মন্তব্য উল্লেখ কৰিব পাৰি: "ডাকৰ বচনৰ বয়স নিৰ্ণয় কৰিবলৈ বহুতে চেষ্টা কৰিছে আৰু প্ৰায় বিফলো হৈছে। অসমত চলা ডাকৰ বচন ডেংশ ছশ বছৰতকৈ পূৰ্বৰি যেন নালাগে আৰু তাত বাহিৰৰ প্ৰভাৱ আওকান কৰিব নোৱাৰি। বচনৰ বেছি পূৰ্বৰি পুথিও পোৱা নাযায়। স্বৰ্ণ বাগৰি পূৰ্বৰি মাত-কথা বিলাকে আধুনিক গঢ় লয়; বহুত সময়ত সেইবলকে আজি কালিৰ সামাজিক আচাৰ ব্যৱহাৰৰ সঁচো লয়।"^{১১}

ডাকৰ বচনৰ ভাষাতাত্ত্বিক দিশ :

ডাকৰ বচন মুখে মুখে প্ৰচলিত। মুখ পৰম্পৰা প্ৰচলিত স্মৃতি-পদ আদিৰ ভাষাৰ স্থিৰ ৰূপ ৰক্ষিত নহয়; তুৰুপ 'ডাকৰ বচন'ৰ ভাষায়ো স্থিৰ ৰূপ পোৱা নাই। বচিক কলাৰ কোনো এটি শ্ৰেণীৰ (genre) অমিন (texture, স্বাৰ্থভাবে ৰক্ষিত নহলে তাৰ কাল নিৰ্ণয় কৰা অসম্ভৱ।

১.১ "ডাকৰ বচন"ৰ পুথিৰ বিষয়বস্তু যে, সম্পূৰ্ণ ভাবে মৌখিক পৰম্পৰাৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত তাৰ সাক্ষ্য এই পুথিৰ ভাষাতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্যৰো দ্বিৰ পাবে।

আখৰ জোঁটনি বা বানন-পদ্ধতিৰ (orthography) প্ৰসংগত 'ডাক প্ৰবচন'ৰ পাঠে কথিত ৰূপৰ ওপৰত তুলনামূলক ভাবে অধিক গুৰুত্ব দিয়া দেখা যায়। সাধাৰণতে কথিত ৰূপত বা মৌখিক ৰূপত যিদৰে ই, উ, উ; চ, ছ; জ, ঝ; ট, ত; ঠ, থ; ড, দ, ঢ, ধ; ণ, ন; শ, ষ, স বৰ্ণৰ প্ৰয়োগত প্ৰায়ে পাৰ্থক্য দেখা নাযায়; তদুপৰি 'ডাক-প্ৰবচন'ৰ পাঠতো 'হৃদ-দীৰ্ঘ, দন্ত্য-মূৰ্দ্ধা বৰ্ণৰ মাজত প্ৰায়ে পাৰ্থক্য দেখুৱালৈ চেষ্টা কৰা নাই। 'য' বৰ্ণৰ ব্যৱহাৰ নথকা নহয় যদিও 'জ' বৰ্ণৰ প্ৰয়োগ নিশ্চিত ভাবে স্তাৎপৰ্য্যপূৰ্ণ: জেবে (যেবে), জেনে (যেনে), জতন (যতন), জিতো (যিটো), জদি (যদি), জুছ (যুছ), জেবে (যেবে), জেই (যেই), জি (যি), জতনে (যতনে), জাই (যাই), জত (যত), জাত্ৰা (যাত্ৰা), জাইবেক (যাইবেক), জতেক (যতেক), জাহাৰ (যাহাৰ), জিহন (জীহন), জনি (যনী), জস (যশ), জেদুৰ (যেদুৰ) জাও (যাওঁ), জাচি (যাচি), জে (যে), জাবা (যাব), জিএ (জীৱ), জয় (যয়), কাজ (কাৰ্য্য) ইত্যাদি।

১.২ মূৰ্দ্ধা 'ণ'ৰ ব্যৱহাৰ নাই বুলিয়েই কব পাৰি। দন্ত্য 'ন'ৰ প্ৰয়োগৰ পৰিমাণেই অধিক। গত বিধানৰ বাতি প্ৰায়ে পালন কৰা হোৱা নাই: লোন (লোণ), ব্ৰাহ্মন (ব্ৰাহ্মণ), গন (গণ), ৰবন (ৰবণ), ৰোপন (ৰোপণ), সোনা (সোণ), ঋন (ঋণ), চৰন (চৰণ), জাবন (জাবণ), শুনিয়াক [শুণীয়াক], দক্ষিণা (দক্ষিণা), বানি (বাণী), ঘৰিনি [ঘৰিণী] ধৰনি (ধৰণী), তুন (তুণ), পান (পাণ), মানিক (মাণিক), স্মৰন (স্মৰণ), বায়ুন (বায়ুণ), বৰিষন (বৰিষণ), সোনাৰি (সোণাৰী), সৰন (শৰণ), স্তৰন (স্তৰণ), পৰিমান (পৰিমাণ), সোন (সোণ), হুণ্ডন (হুণ্ডণ), নাৰায়ন (নাৰায়ণ), লক্ষন (লক্ষণ), মৰন (মৰণ), গুন (গুণ) ইত্যাদি।

১.৩ নামনি অসমৰ উপভাষাত 'জ'ৰ ঠাই 'ঝ'ৰ প্ৰয়োগ বেছি। 'ডাক-প্ৰবচন'ৰ পাঠত 'ঝ'ৰ প্ৰয়োগেই বিশেষ ভাবে লক্ষ্য কৰা যায়: ঝালুক (জালুক), ঝাল (জাল), ঝাকে ঝাকে (মাজে মাজে), ঝাকে (বাজে), ঝুঝিয়া (ঝুজিয়া), ঝুঝিয়া (ঝুজিয়া), ঝাঝ (ঝাঝ), ঝোকাৰি (জোকাৰি), ঝাপত (জাপত), জুঝাৰ (যুজাৰ), ঝাঞা (জাও), ঝোল (জোল), ঝুঝি (ঝুজি), ঝুঝিৰ (ঝুজিৰ), ঝাৰি (জাৰি), ঝুঝে (যুজে), ঝুঝাই ঝুঝাই (যুঝাই যুঝাই), ঝাঝিৰা (মাজিৰা) ইত্যাদি।

১.৪ 'ক'ৰ ঠাইত 'খ'ৰ প্ৰয়োগ দেখা যায় : খুদ্র (ক্ষুদ্র), দখিনে (দক্ষিণে), খয়স্কৰ (ক্ষয়স্কৰ), খীন (কীণ), খিন (কীণ), খুধা (ক্ষুধা), পখে (পক্ষে), লাখি (সাক্ষী) ইত্যাদি।

১.৫ কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত খ > ক হোৱাও দেখা যায় ; দ্বিভিন্নতে সনিয়ে হৰে খ্যাতি। (ডা. প্ৰ. পৃ: ৫৫)

১.৬ কোনো কোনো শব্দ ৰূপত (form) ক > খ লৈ পৰিবৰ্তিত হোৱাৰ উদাহৰণো পৰিদৃষ্ট হয় :

ক) স্তম্ভতাৰ পাত বেজুয়াৰৰ জোল। (ডা. প্ৰ. পৃ: ২২)

খ) ভোজনৰ বস ভুঞ্জে ভোখে। (ডা. প্ৰ. পৃ: ২২)

গ) বাহৰ আগত স্তথাই তেৰে। (ডা. প্ৰ. পৃ: ৫৬)

ঘ) বোদ্ৰত কাটি থই স্তথাই। (ডা. প্ৰ. পৃ: ৩৩)

ঙ) ভোজনৰ বস ভুঞ্জে ভোখে। (ডা. প্ৰ. পৃ: ২২)

১.৭ কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত খ > ক লৈ পৰিবৰ্তিত হোৱাৰ উদাহৰণো নেদেখাকৈ থকা নাযায় :

লাকুতিত বান্ধিবা ভাব। (ডা. প্ৰ. পৃ: ২৩)

১.৮ ষ > থ প্ৰনিলৈ পৰিবৰ্তিত হোৱাৰ প্ৰৱণতা বিশেষ ভাবে নামনি অসমৰ কথিত ভাষাৰ এটা অন্ততম বিশেষত্ব। 'ডাক-প্ৰবচন'ৰ পাঠৰ ভাষাতো এই বৈশিষ্ট্যটো লক্ষ্য কৰিব পাৰি :

ক) কাথত কলচি জলক জাই। (ডা. প্ৰ. পৃ: ৩৩)

খ) কাথত কলচি কহন্ত কথা। (পৃ: ৮২)

গ) স্ততিকাৰ কাখে বাখিৎ জুই। (পৃ: ৩)

ঘ) স্ততিকা কাখেৰে নঐবা পানি। (পৃ: ৪)

ঙ) কাথত লোকে হাই নকৰিব। (পৃ: ৫)

১.৯ (i) শচ > চ, (ii) ঠ > থ > ত হোৱাৰ দৃষ্টান্তও 'ডাক-প্ৰবচন'ৰ পাঠত নোপোৱাকৈ থকা নাযায় :

ক) পচিমে গাজিলে আনে। (পৃ: ২৭)

খ) সিৰচেদ তাৰ হইব নিচিত। (পৃ: ৬৩)

গ) সিতো খনবন্ত হোৱে নিচয়। (পৃ: ৬৪)

(II) ক) জাতন্ত (জাঠত) তিতা দাতন্ত লোন। (পৃ: ৮৪)

১.১০ ‘ডাক-শ্ৰবচন’ৰ পাঠিত সংযুক্ত ‘ঠ’ আৰু ‘ত্ৰ’ ধ্বনি ক্ৰমে ‘ট’ আৰু ‘ত’ ধ্বনিলৈ পৰিবৰ্তন হোৱা দেখা যায়। যেনে :

শ্বেট, বলিষ্ট; গৃহস্থালি, গৃহস্থ ইত্যাদি।

১.১১ ‘শ, ষ, স’—এই তিনিওটা উষ্ম ধ্বনিৰ (fricative or spirant) মাজত ‘স’ ধ্বনিৰ প্ৰয়োগ আপেক্ষিক ভাৱে বেছি : দসমূল (দশমূল), সিন্ধুক (শিন্ধুক), শিবে (শিবে), সূতাইব (সুতাইব), শিলা (শিলা), শালি (শালি), শোভন (শোভন), আস (আশ), শাৰি (শাৰী), প্ৰসংগে (প্ৰশংগে), শালা (শালা), শক্ৰ (শক্ৰ), স্তনা (স্তনা), শপত (শপত), সংসৰ (সংশৰ), দোষ (দোষ), প্ৰায়শ্চিত্ত (প্ৰায়শ্চিত্ত), সাঠি (ষাঠি), বিস (বিষ), শিত (ঈত), শৰ (শৰ), বেগ্যা (বেগ্যা), পত্ৰ (পত্ৰ), কেশৰি (কেশৰী), শাক (শাক), ইল (ইল), সন্তোষ (সন্তোষ) ইত্যাদি।

১.১২ ‘ষ’ৰ বিধান’ৰ নিয়ম প্ৰায়ে ৰক্ষিত হোৱা নাই : ত্ৰসৰ্গ (ত্ৰবৰ্গ), বৃষ্টি (বৃষ্টি), গৃষ্ঠ (গৃষ্ঠ), কুসি (কুসি) ইত্যাদি।

১.১৩ সংযুক্ত ধ্বনিৰ ক্ষেত্ৰত ‘য’ (১) ধ্বনি ‘এ’লৈ ৰূপান্তৰিত হোৱাৰ উদাহৰণো পোৱা যায়। যেনে :

ক) সেই বেঙন সাৰ বোলে ডাক। (পৃ: ৩০)

খ) এই বেঙন জিহনে খাই। (পৃ: ৩১)

গ) আন বেঙনক কৰিব দুৰ। (পৃ: ৩১)

ঘ) পৰিহৰ বাহি ভৈলে বেঙনৰ স্তম্ভ। (পৃ: ৪২)

ঙ) তাহাৰ অঙ্গ হৈব বেথিত। (পৃ: ৬৩)

১.১৪. ‘চ’ আৰু ‘ছ’ ধ্বনিৰ মাজত ‘চ’ ধ্বনিৰ প্ৰয়োগ পৰিদৃষ্ট হয় : চিহ্নে (ছিহ্নে), মাচ (মাছ), চাগ (ছাগ), চাই (ছাই), চোৱালি (ছোৱালী), চমাহ (ছমাহ), মিচা (মিছা), চলে (ছলে), চেদয় (ছেদয়) ইত্যাদি।

১.১৫ ‘ট’ ধ্বনিৰ ঠাইত ‘ত’ ধ্বনিৰ ব্যৱহাৰ হোৱাবো প্ৰমাণ পোৱা যায় : তোকেৰি (টোকেৰি), জিতো (ষিটো) ইত্যাদি।

১.১৬. ‘প’ ধ্বনিৰ ঘোৰীভূত ৰূপ ‘ব’ৰ প্ৰয়োগো মাজে মাজে চকুত নপৰাকৈ নাথাকে :

নবৰ লখু লেবলেবোৱা (লেপলেপোৱা)। (পৃ: ২৩)

১. ১৭. 'স' ধ্বনি আৰু ইয়াৰ পৰিবৰ্তিত কণ 'হ'ৰ প্ৰয়োগে লক্ষ্য কৰিব পাৰি :

ক) বেহা কৰিবা লো কপাহ। (পৃ: ২৩)

খ) তত লাভ পাই কলা কপাহে। (পৃ: ৬৬)

গ) জি নাৰিৰ আলাস কপাহ হুতাৰ কাজে। (পৃ: ৪১)

১. ১৮. নামনি অসমৰ বিশেষকৈ কামৰূপী উপভাষাত 'জ্যো' সংযুক্ত ধ্বনি 'জ্যো' ৰূপে উচ্চাৰিত হোৱা দেখা যায়। 'ডাক-প্ৰবচন'ৰ ভাষাতো এই প্ৰৱণতাৰ দৃষ্টান্ত নোপোৱাকৈ ৰকা নাযায় :

ক) চোৰে ভাল নেদেখে চক্ৰৰ জ্যোতি। (পৃ: ১৫)

১. ১৯. মাত্ৰ অসমীয়াত ব্যৱহৃত 'ঘোৱা বছৰ' পদৰ অৰ্থ সূচিত কৰিবলৈ নামনি অসমৰ বিশেষকৈ দবঙী ৰূপিত ভাষাত 'আৰ বছৰা' পদৰ (term) ব্যৱহাৰ দেখা যায়। 'ডাক-প্ৰবচন'ৰ ভাষাতো এই পদটোৰ প্ৰয়োগ লক্ষ্য কৰিব পাৰি :

'আৰ বছৰত পৰ বাৰ পাই।' (পৃ: ৭৪)

১. ২০. ৰূপিত কণত একেটা শব্দে বিভিন্ন কণ দেখাৰ নিচিনাকৈ 'ডাক-প্ৰবচন'ৰ ভাষাত কিছুমান পদৰ একাধিক কণ দেখা যায়। যেনে :

উশাহ, উয়াহ, উশাস, উলাস।

কুঠি, কোঠি, কোটি।

পৈ, পই; নৈ, নই।

তিবোতা, তিকতা, তিবতা।

পোৱাতী, পোৱাতি, পোঞাতি।

এৱা, আঞ, এঞা।

লাওন, সাৱন, সাঞন।

১. ২১. নিষেধাত্মক উপসৰ্গ (negative Particle) 'ন'ৰ পৰিবৰ্তী জিয়াৰ সৈতে অসমীভূত আৰু গমীভূত উভয় ৰূপে প্ৰয়োগ 'ডাক-প্ৰবচন'ৰ ভাষাত পৰিলক্ষ্যীয়। যেনে : অসমীভূত ৰূপ :

ক) বটিয়া থুৱাইব নথাকে বাহি। (পৃ: ৩)

খ) ঘন পোৱাতিৰ নহৈবা জোৱাই। (পৃ: ১৮)

গ) তিনি তিবতাৰ পৈ নপাই ভাত। (পৃ: ২৬)

ঘ) এঞা ভাঙ্গিলে নথাবা এৱা চৈই। (পৃ: ২০), ইত্যাদি

সমীভূত কপ : ক) অহিতে সিহক জনে নেদেখি। (পৃ: ৩)

খ) দিনত সিহক নাচাৰিব জনে। (পৃ: ৩)

গ) সপুত্ৰনি নাৰি সঙ্কে নেডিৰ। (পৃ: ৩)

ঙ) পানিৰ ঘাটত হুহিৰা আগা। (পৃ: ১৭)

১. ২২. 'ডাক-প্ৰবচন' পুথিত 'বৎসৰ' আৰু 'মৎস' শব্দ দুটিৰ সমীভূত কপ যথাক্ৰমে 'বচ্ছৰ' আৰু 'মচ্ছৰ' প্ৰয়োগ উল্লেখ কৰিব পাৰি। যেনে :

ভিক্ষা মাগি ভূঞ্জিব বাবে বচ্ছৰে। (পৃ: ১০)

সাঠি বোচ্চৰত বোলে আই। (পৃ: ১১)

বচ্ছৰকে তাৰ নিমিলে বন্ধ। (পৃ: ৪৮)

আৰু, মচ্ছ মাংস যদি হোৱে প্ৰচুৰ। (পৃ: ৪০)

'শিক্ত' শব্দৰ সমীভূত আৰু তাৰ সম্প্ৰসাৰিত কপ 'শিচ'ৰ প্ৰয়োগ দেখা যায়। যেনে :

'ভকতি আতাই তাই সিচো কপটিয়া শুক আশাধাৰী। (পৃ: ২৩)

১. ২৩ স্বৰ্গক্ষৰ্তৃ আত্মনাসিকীভবনৰ উদাহৰণো দুই এটা দেখা যায় :

ক) বটিয়া থুৱাইব নথাকে বাঙ্কি। (পৃ: ৩)

খ) পালে বস্ত পুতেকলৈ সাঞ্চে। (পৃ: ১৭)

গ) চয়ে তামোল নন্দন বন্দন। (পৃ: ৫১)

১. ২৪. কথিত পৰম্পৰাত দীৰ্ঘ স্বৰধ্বনিৰ প্ৰয়োগ কম। 'ডাক-প্ৰবচন'ৰ ভাষাতো ঙ, ঊ আদিৰ প্ৰয়োগ নিচেই কম। যেনে: কাহিনি (কাহিনী), জিৱ (জীৱ), পৰিক্ষা (পৰীক্ষা), পানি (পানী), নিতি (নীতি), হিৰা (হীৰা), তিৰ্থ (তীৰ্থ), স্বামি (স্বামী), ক্ষিৰ (কীৰে) গিতাল (গীতাল), সিত (শীত), ধনি (ধনী), মূল (মূঢ়), পুৰলৈ (পুৰলৈ), কপা (কপা), জুড় (জুড়), স্ততা (স্থতা), দুৰ (দূৰ), পুজে (পূজে), মুকথ (মূকথ) ইত্যাদি।

১. ২৫. স্ত্ৰীবাচক পদবোৰো প্ৰায়ে ইকাবাস্ত হোৱা দেখা যায় : জননি (জননী), নাৰি (নাৰী), ঘৰিনি (ঘৰিণী), ধৰনি (ধৰণী), বোৱনি (বোৱনী), তিৰি (তিৰী), লক্ষি (লক্ষ্মী), চোৱালি (ছোৱালী), নটনি (নটিনী), বুঢ়ি (বুঢ়ী), শ্ৰি (শ্ৰী), ধুবুনি (ধুবুনি), মালিনি (মালিনী), গোৱালি (গোৱালী), ইত্যাদি।

১. ২৬. সংস্কৃতৰ নিচিনাকৈ 'আ'ৰ সহায়ত লিঙ্গ পৰিবৰ্তন কৰাৰ দৃষ্টান্ত নথকা নহয় :

ডাকে বোলে দুটা জানিবা তাই। (পৃ: ৩৭)

১.২৭ 'অ' ধ্বনি 'এ' লৈ পৰিবৰ্তিত হোৱাৰ উদাহৰণ 'ডাক-প্ৰবচন'ত
শোৱা যায় :

ক) পানিৰ ঘাটক একলে জাই। (পৃ: ৮২)

খ) এঞা ভাঙ্গিলে নখাৰা এনা চৈই। (পৃ: ২৭), ইত্যাদি

১.২৮ 'অ' ধ্বনি 'ও' লৈ পৰিবৰ্তিত হোৱাৰ উদাহৰণ লক্ষ্য কৰিব
পাৰি: সাগোৰ (সাগৰ), ওলোট (ওলট), বিনোবিত (বিপৰীত), সোমান
সোমান), গোৰখিয়া (গৰখীয়া), তেলো (তেল), মাচোক (মাছক), ইত্যাদি

১.২৯ কোনো কোনো শব্দ ৰূপত 'আ' ধ্বনিৰ সলনি 'অ' ধ্বনিৰ প্ৰয়োগ দেখা
যায়। যেনে :

ঔমচ বায়ে মঙ্গলা কৰি। (পৃ: ৪)

ইয়াৰ বিপৰীতে 'অ' ধ্বনিও 'আ' ধ্বনিলৈ ৰূপান্তৰিত হোৱাও দেখা
যায়। যেনে :

অভ্যাস্তৰে ধৈবা স্তহদ ৰাখি। (পৃ: ৩)

তেবেষে ৰাজ্যৰ দায়াক পাই। (পৃ: ২২), ইত্যাদি

১.৩০ ৰচিত ৰূপত সমানে দেখা বিশেষত্ব যেনে :

(ক) ও > উ, (খ) ও > অ, (গ) অ > এ, (ঘ) উ > ও আদি বৈশিষ্ট্যও

'ডাক-প্ৰবচন'ত পৰিদৃষ্ট হয়। যেনে :

ক) বুলয়, বুলে, কহ, উত্থাগ, কাপুৰ, মন্তবথ, ইত্যাদি

খ) তিৰতা, 'পোলগা তিৰতা ঘৰলৈ নানি।' (পৃ: ১৭)

গ) ক্ষেত্ৰিয়, 'ক্ষেত্ৰিয়গনৰ জুক কৰণ।' (পৃ: ৫)

ঘ) অমোলা, ভোবন, 'কথাৰ বস ভোবনত সাৰ।' (পৃ: ২২)

১.৩১ নামনি অসমৰ ৰচিত ভাষাত মধ্যবৰ্তী 'ই' ধ্বনি 'উ' লৈ পৰি-
বৰ্তিত হোৱাৰ নিচিনাকৈ 'ডাক-প্ৰবচন'ৰ পুথিৰ ভাষাতো মধ্যবৰ্তী 'ই' ধ্বনি,
'উ' ধ্বনিলৈ পৰিবৰ্তিত হোৱা দেখা যায়। যেনে :

বৰুৱন হলে তিনিকো নাপাই। (পৃ: ২৫)

১.৩২ ঙ > বি, যেনে :

ক) বিনৰ সাধি জদি নাই থত। (পৃ. ১০)

খ) ৰিক তিৰি জেবে দুয়োতুল। (পৃ: ৪৫)

১.৩৩ 'ডাক-প্ৰবচন'ৰ পুথিৰ ভাষাত 'ঋ' আৰু ৰ্ (্) ধ্বনিৰ মাজত
পাৰ্থক্য ৰখা দেখা নাযায়। যেনে :

গৃহ (গ্ৰীহ), দ্বিভিষা (তৃতীয়া), বাত্ (বাজি), ইত্যাদি।

১.৩৪ বৰ্ণ বিশৰ্য্যৰ পৰিণতি স্বৰূপে ‘অশৌচ’ পদ ‘ঔসচ’ স্বৰ্ণলৈ
অপাত্তবিত হৈছে : “ঔসচ বাখে স্বৰ্ণল্য কৰি।” (পৃ: ৪)

১.৩৫ ঋতিধনিৰ বিকাশ কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত দেখা গলেও অনেক
ক্ষেত্ৰত ঋতিধনিৰ বিকাশ হোৱা দেখা নাযায়। যেনে :

ক) চাগ চাএ চাই। (পৃ: ২৪)

খ) কাটোক নকাটোক লোএ।

পোহোক নোপোহোক পোএ।। (পৃ: ২৬)

গ) জদি দৈৱ বসে হএ শনিবাৰ। (পৃ: ৪৫)

ঘ) বোৱাৰি থাকে মুখলৈ চাই। (পৃ: ১৬)

ঙ) ঘন পোৱাতিৰ নৰৈবা জোৱাই। (পৃ: ১৮)

চ) কাঠৈ মাচক কচি কুটিয়া। (পৃ: ৩০)

ছ) পুৱা হলি জাৰা নিম্বাৰ সাৰি। (পৃ: ২৩)

জ) চিত্ত জোৰা চলি কান্তি। (পৃ: ২৯)

ঝ) ধুবুনি মালিনি নটি গোমালি। (পৃ: ৩৬)

ঞ) পুজা জাৰি গধূলি ৱাহিবি। (পৃ: ৫১)

ট) গলত বেথা কুকুৰা কান। (পৃ: ৮৭)

ঠ) গলত বেথা পসিমা থাকয়। (পৃ: ২০)

ড) বোলন্ত ডাকে বিধোআ হুল। (পৃ: ২০), ইত্যাদি।

১.৩৬. কথিত ৰূপত ‘ই’ ধনি আৰু ‘ৱ’ ধনিৰ প্ৰয়োগত প্ৰায়ে পাৰ্থক্য
নাথাকে। ‘ডাক-প্ৰবচন’ৰ পুথিৰ ভাষাতো কথিত ৰূপৰ এই বৈশিষ্ট্যটো
ৰক্ষিত হৈছে। যেনে :

ক) গকয় নাজানে গৃহন্তৰ ধান। (পৃ: ২০)

খ) আগে বই পাচে বাই।

সেহি গৃহন্তৰ লাথেক বই। (পৃ: ২১)

গ) জাজাৰ ৰস আনে বই ভাৰ। (পৃ: ২২)

ঘ) জি বাজায় প্ৰজাক পালে। (পৃ: ২৮)

ঙ) আই নাচাই ব্যয় কৰে প্ৰচুৰ। (পৃ: ৩৪)

চ) তাহাক সত্ৰজ জিনিব জেবে। (পৃ: ৬০)

১. ৩৭. স্বভক্তিৰ সহায়ত সংযুক্ত ব্যক্তন জনি বিভিন্ন কৰাৰ উদাহৰণ
'ডাক-প্ৰবচন'ৰ পাঠত পোৱা যায়। যেনে :

- ক) কিবিসি পান পুজ ধন। (পৃ: ২৫)
- খ) কিবিসি কৰিবা চাহ পুৰনা। (পৃ: ৫১)
- গ) তেবেসে কবিসিৰ ফলক পাই। (পৃ: ৫১)
- ঘ) মৰনক যদি আছে তবাস। (পৃ: ৮১)
- ঙ) উমফাই চিত্ত সবদ জেবে। (পৃ: ৮৩)
- চ) সিতো গৃহন্তৰ নাহিকে চিৰি। (পৃ: ২০)

১. ৩৮ 'ডাক-প্ৰবচন'ৰ পুথিৰ ভাষাত ১মাদি বিভিন্ন বিভক্তিৰ প্ৰয়োগ
দেখা যায়। যেনে :

- ১ম-এ : ক) উপজিয়া ডাকে বোলন্ত বাক। (পৃ: ২)
- খ) বোলন্ত ডাকে দৈবে বাধা নাই। (পৃ: ৮)
- গ) চোৰে ভাল নেদেখে চন্দ্ৰৰ জ্যোতি। (পৃ: ১৩)
- ঘ) বাপে-পোৱে যদি কমল বাজে। (পৃ: ১০)
- ঙ) গুৰুএ যদি দেখে লগক। (পৃ: ৫৭), ইত্যাদি
- ২য়-ক : ক) পোঞাতি বাৰি চাহ পুতাক। (পৃ: ২)
- খ) অহিতে লিন্তক জনে নেদেখি। (পৃ: ৩)
- গ) সূৰ্য্যক দেখাইবা নয়ন তৰি। (পৃ: ৪)
- ঘ) ডাকে বোলে তাইক বেদা নিকালি। (পৃ: ৩৩)
- ৩য়-এ : ক) তাৰ মুখে কথা হৈবেক বাৰ। (পৃ: ৭)
- খ) আমিৰ দোষে ভূতৰ দণ্ড। (পৃ: ১০)
- গ) প্ৰত্যেক দিবসে ভোজন কৰিবে। (পৃ: ১১)
- ঘ) পৰৰ ভাতে জাই দিন। (পৃ: ৬০)
- ঙ) আদাএ ভোজন মিলিখাএ মৃত্তি। (পৃ: ৮৪)
- ৪র্থ-লৈ : ক) পুৰলৈ সিৰে লিন্ত সূৰ্যাইব। (পৃ: ৩)
- খ) বোৱাৰি থাকে মূৰলৈ চাই। (পৃ: ১৬)
- গ) পালে বস্ত পুতেকলৈ লাকৈ। (পৃ: ১৭)
- ঘ) সিজা ভাতো এড়ি ৰাজমতালৈ জাব। (পৃ: ২৬)
- লৈ : ক) স্নিতিবৰ দৰলে চম্বাহে বৎসবেকে জাব। (পৃ: ২৬)

৭মী-হস্তে : ক) পৰ গৃহ হস্তে বাখিৰা নাৰি। (পৃ: ৩৬)

খ) বিপু হস্তে তাৰ মিলে সংসয়। (পৃ: ৬৭)

—ৰ : সদায় হাসি মুখৰ নেৰে। (পৃ: ৩৭)

—পৰা : ক) কৈৰ পৰা আহে চহাল কুকুৰ। (পৃ: ১৫)

খ) তিনি দিনৰ পৰা চুহানিৰ কুকুৰ। (পৃ: ১৬)

৬ষ্ঠী-ৰ : ক) কলা তুলসি বেলৰ পাত। (পৃ: ৩)

খ) কালিৰ ভাগক বাখে জতনে। (পৃ: ৬)

গ) প্ৰসংসে তাহাক ববিৰ নন্দনে। (পৃ: ৬)

ঘ) সোনাৰ তুল্য কছা দান। (পৃ: ৬)

৭মী-তৃত্ব : ক) মুখা সমে খুন্দি পটাত। (পৃ: ৩)

খ) নিসাত বাখিৰ মাৰে জতনে। (পৃ: ৩)

গ) ঋনৰ সাখি যদি নাই খতত। (পৃ: ১০)

ঘ) মাঘি সপ্তমিত গবজে দেৱ। (পৃ: ৭৪)

ঙ) উদৰত নকৰে ৰোগ নিবাস। (পৃ: ৮৬)

—এ : ক) ধুৱাই পথলাই কোলে লৈব জেবে। (পৃ: ২)

খ) উৎপত্তি কালে তসাত্ত জানি। (পৃ: ৪)

গ) কৃত্যক দিবসে ভোজন ফিৰে। (পৃ: ১১)

ঘ) ঘৰে চেকি পৰ ঠাই জাই। (পৃ: ৩৬)

কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত ২য়। বিভক্তিৰ সলনি ৭মী বিভক্তিৰ প্ৰয়োগ কৰা দেখা যায়। যেনে :

সাস্থ্যৰিত পুচ কৰে আয় বায়। (পৃ: ৩২)

তেনেদৰে ৬ষ্ঠী বিভক্তিৰ সলনি ৭মী বিভক্তি প্ৰয়োগ কৰা হৈছে।

যেনে :

উকৰা ঘৰত চালত লাউ। (পৃ: ২৩)

১. ৩২ বৰ্তমান কালৰ ধাতুত-‘অন্ত’ যোগ কৰি সমাপিকা ক্ৰিয়া সিদ্ধ কৰাৰ উদাহৰণ ‘ডাক-প্ৰবচন’ৰ পাঠৰ ভাষাত পৰিদৃষ্ট হয়। যেনে :

ক) উপজিয়া ডাকে বোলন্ত বাক। (পৃ: ১)

খ) ধৰ্ম কৰি কথা মোধন্ত বাজ। (পৃ: ৭)

গ) বোলন্ত ডাক সার্থক জিবন। (পৃ: ১১)

১.৪০ বেক্ যুক্ত বৰ্ণ সাধাৰণতে দ্বিধ্বকপত দেখা যায়। যেনে :
ধৰ্ম, কৰ্ম, নকৈ, সৰু, গৰু, ইত্যাদি।

১.৪১ বৰ্তমান, অতীত আৰু ভবিষ্যত-তিনিওটি কালৰ প্ৰয়োগ 'ডাক-প্ৰবচন'ৰ ভাষাত লক্ষ্য কৰিব পাৰি। নিত্য বৰ্তমান কালৰ তৃতীয় পুৰুষত 'এ'ৰ প্ৰয়োগ দেখা যায়। যেনে :

ক) ধনি জাই (যায়) গাহ্ন বোকাৰি। (পৃ: ১৫)

খ) পবৰ স্ত্ৰীত কৰে চিত্ত। (পৃ: ১২)

স্বকপ ভূত কালৰ তৃতীয় পুৰুষত 'ইলে'ৰ প্ৰয়োগ লক্ষ্য কৰিব পাৰি। যেনে :

লাজ কৰিলে হৰাই কাৰ্য। (পৃ: ২৩)

ভবিষ্যত কাল স্ৰুতিত কৰিবলৈ ধাতুৰ পিছত-'ইব' বিভক্তি প্ৰয়োগ হোৱা দেখা যায়। যেনে :

ক) ভালে ভালে ফুল পৰিব তেবে। (পৃ: ২)

খ) পত্ৰত নাম লিখি ৰাখিব। (পৃ: ২)

অনুজ্ঞাৰ সন্মানাৰ্থত-'আ' বিভক্তিৰ প্ৰয়োগ লক্ষ্য কৰিব পাৰি :

ক) হৰিধ্বনি কৰি নাতি কাটিবা। (পৃ: ২)

খ) বাবিসা বুয়াৰৰ নিকিনিবা চক। (পৃ: ২৫)

অনুজ্ঞাৰ তুচ্ছাৰ্থত 'অ' বিভক্তিৰ প্ৰয়োগ পৰিদৃষ্ট হয় :

ক) পোঞাতি ৰাখি চাব পুতাক। (পৃ: ২)

খ) বহ ঘৰ বহ নৰ। ডাকে বোলে নকৰ নকৰ। (পৃ: ৭২)

১.৪২ 'ডাক-প্ৰবচন'ৰ পাঠৰ ভাষাত মাত্ৰ অসমীয়াত অপ্ৰচলিত অথচ নামনি অসমৰ কথিত ভাষাত ব্যৱহৃত কিছুমান কপৰ (form) প্ৰয়োগ সহজে লক্ষ্য কৰিব পাৰি, যেনে : বিদিচাই, গাতি, টেলেঙ্গা, ভৰা, চাহি, চহলিয়া, পথৰ, ভোচা, সবথিয়া, পনেইথুৰ, বাউমুৱা, গৰিয়াঙটি, মেচি, বিতাবমুৱা, দিগি, ঘল্লিয়াক, মেচা, হাপামুখি, চোতালহানপিঠি, হেঙ্গেবাদাতি, পাতাল (লঘু), হাদিৰ মেল, চকলামুখি, ধাৰাহান পিঠি, বটেলি, ইত্যাদি।

১.৪৩ 'ডাক-প্ৰবচন'ৰ পাঠত নামনি অসমৰ কথিত ভাষাৰ অনেক শব্দ কপৰ ব্যৱহাৰ থকাৰ ওপৰিও অনেক বাক্য কপৰো প্ৰয়োগ লক্ষ্য কৰিব পাৰি। যেনে :

ক) সকলো বন এড়ি পকা ধান দাবা। (পৃ: ১৬)

- খ) বেলি পৰি গেল নহল সোধোতা। (পৃ: ২৬)
 গ) পোৰা মাচ নস্ত গেল ঢমঢ়িয়া জুই।
 জি নস্ত গেল পৰব ঘৰত থই।
 চাল নষ্ট গেল কাতি সত্যত।
 ঘৰ নস্ত গেল ভুবভুবিয়া কথাত। (পৃ: ২৬)
 ঘ) আখৰ তপত। তিবিধ সপত। (পৃ: ২৭)
 ঙ) ধাবাৰ বেলা মুণ্ড নোতোল। (পৃ: ৩১)
 চ) স্বামিৰ বাক্য কিচো নেপেলাই। (পৃ: ৩২)
 ছ) ডাকে বোলে হৈল নাৰ। (পৃ: ৩৬)
 জ) বিগুতি বজ্জ কৰে ধৈমালি। (পৃ: ৩৮)
 ঝ) পানিৰ ষাটক থৰ কৰি জাই। (পৃ: ৪০)
 ঞ) ঘৰৰ ঢেকি আচোতে পৰব ঢেকি জাই। (পৃ: ৩৬)
 ট) কষ্ট পুষ্ট যদি হোৱে মূৰ। (পৃ: ৪৭)
 ঠ) ভাল কাপুৰ নষ্ট গেল নিতে ললে ঝাপত। (পৃ: ১৭)
 ড) ঝকৰা পস্তা কৰিবা গ্ৰাহ। (পৃ: ৭২)
 ঢ) বাই ডোকেৰি বাই ভাল। (পৃ: ৮৬)

১. ৪৪ বিদেশী শব্দৰ ভিত্তবত ফাৰ্চী 'হাৰামখোৰ' পদটোৰ প্ৰয়োগ দেখা যায়:

জাককৰা খলিহা হাৰামখোৰ। (পৃ: ২৫)

জুইৰ পৰিবৰ্তে অন্তত: এঠাইত 'আগুন' পদৰ প্ৰয়োগ লক্ষ্য কৰিব পাৰি: পিৰিক পাৰাক কৰে আগুন। (পৃ: ২)

১. ৪৫ লংকৃতীয়া ঠাঁচৰ বাক্যত দুই এটা নথকা নহয়। যেনে:

ৰাজ্য হস্তি বিহাৰে মন্ত্ৰি। বিনাযুক্তে প্ৰজা মৰন্তি। (পৃ: ৭৩)

১. ৪৬ 'ডাক-প্ৰবচন'ৰ পাঠৰ ভাষাত আধুনিকতাৰ স্পষ্ট প্ৰভাৱ অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি। মুখ-পৰম্পৰা প্ৰবহমান অথচ জনপ্ৰিয় গীত, পদ, লোকোক্তিৰ ভাষাত আধুনিকতাৰ প্ৰভাৱ পৰা স্বাভাৱিক। সেয়েহে 'ডাক-প্ৰবচন'ৰ পাঠৰ ভাষাতো আধুনিকতাই স্থান লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। যেনে:

ক) লোন ঝালুক দি খুৱাব ঝোল। (পৃ: ২)

খ) মুখ চাই ৰাছনি নেদিয়ে ভাত। (পৃ: ১৬)

গ) খালা নাখালা সোধোতা নাই। (পৃ: ১৬)

- ঘ) পালে বস্ত পুডেকলৈ সাধে । (পৃ: ১৭)
 ঙ) বুঢ়া গকৰ শিক্ৰে ভাব । (পৃ: ১৭)
 চ) এদিনৰ যিতিৰ দুদিনৰ যিতিৰ ।
 তিনি দিনৰ পৰা চুৰানিৰ কুকুৰ । (পৃ: ২৬)
 ছ) আজৰি পালে ওলাই জাই । (পৃ: ৩৮)
 জ) শুকুৰাৰে খাব আঠৈ ॥ (পৃ: ৮৫)
 ঞ) কাণ্ডনৰ মাটি সোনাৰ মাটি । (পৃ: ৪৭)
 ট) বেনেকৈ বজাই পালে বাণীক । (পৃ: ৫০),
 ঠ) গক কিনিবা চিতুৰা পথৰা । (পৃ: ৪৭), ইত্যাদি ।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা দেখা যায় যে, 'ডাক-প্ৰবচন'ৰ পাঠৰ ভাষাৰ বানন পদ্ধতি, শব্দৰূপ আদিৰ ক্ষেত্ৰত সম্বন্ধপতা (Uniformity) যুঠেই বৰ্ণিত হোৱা নাই। লিখিত পৰম্পৰাৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত পুথিৰ ভাষাত ন্যূনতম সম্বন্ধপতা বৰ্ণিত নোহোৱাকৈ নাথাকে। অগ্ৰহাতে মৌখিক পৰম্পৰাৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত পাঠত সম্বন্ধপতা নথকাই স্বাভাৱিক, যদিহে লিখক বা লিপিকাৰ ভাষাৰ সম্বন্ধপতাৰ প্ৰতি সচেতন আৰু সজাগ নহয়। 'ডাক-প্ৰবচন' পুথিৰ লিখক বা লিপিকাৰ সকলে 'ডাক-প্ৰবচন'ৰ মূল পুথিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি 'ডাক-প্ৰবচন'ৰ বিভিন্ন পুথিবোৰ লিখাৰোঁতেন সেইবোৰৰ পাঠৰ মাজতো ন্যূনতম সম্বন্ধপতা বৰ্ণিত হ'লহেঁতেন; কিন্তু কাৰ্য্যত: তেনে হোৱা নাই। 'ডাক-প্ৰবচন'ৰ পুথিৰ ভাষাত কথিত ভাষাৰ বিশেষকৈ লোক ভাষাৰ প্ৰভাৱ স্পষ্ট। মৌখিক পৰম্পৰাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি 'ডাক-প্ৰবচন'ৰ পুথি ৰচনা কৰিব-লগীয়া হোৱা বাবেই ইয়াৰ ভাষাত কথিত ৰূপৰ প্ৰভাৱৰ গভীৰতা আপেক্ষিক ভাৱে ব্যাপক। 'ডাক-প্ৰবচন'ৰ ভাষাই খ্ৰী: ১৮ শ শতিকাৰ পূৰ্বৰ অসমীয়া ভাষাৰ নিৰ্ধৰ্মন নিশ্চিত ভাৱে দাঁড়ি ধৰিব নোৱাৰে।

'ডাক-প্ৰবচন'ৰ মূল পাঠ যে কোনো ব্যক্তি বিশেষৰ ৰচনা নহয় আৰু এই ৰচনাবোৰ যে মূখ পৰম্পৰা প্ৰচলিত হৈ আহি এশ-ডেৰশ বছৰৰ পূৰ্বেহে লিখিত ৰূপ লৈছে তাত সন্দেহৰ অৱকাশ নাই। বাচিক কলাৰ (verbal art) অন্তৰ্গত এই লোকোক্তিবোৰ যুগে যুগে মূখ পৰম্পৰা সঞ্চাৰিত হৈ, এশ-ডেৰশ বছৰৰ পূৰ্বে এইবোৰে লিখিত ৰূপ পৰিগ্ৰহ কৰিলেও মৌখিক পৰম্পৰাৰ পৰিৱেশ আৰু গাঁথনি এবিধ পৰা নাই। এই সন্দৰ্ভত মহেশ্বৰ নেওগে সমীচীন সন্মত দাঁড়ি ধৰিছে: "মুঠতে তাক যদি বুৰঞ্জীমূলক পুথিবো হয়, তেওঁৰ

বিষয়ে প্ৰচলিত বিশ্বাস আৰু তেওঁৰ নামত চলিত প্ৰবচনবোৰ লোকমনৰ মাজৰ পৰাহে জন্ম লোৱা যেন লাগে।”^{১২}

ডাক, ডংক, খনা, ভড্‌ডৰ, ভড্‌ডৰী, ভড্‌ডলী আদিৰ নামত প্ৰচলিত বচনবোৰ স্বৰূপাৰ্থত নৈৰ্ব্যক্তিক (impersonal) বচন। মৌখিক পৰম্পৰাৰ অন্তৰ্গত শ্ৰেণী বিশেষ ৰূপে মুখে মুখে চলি অহা এই বচনবোৰক পৰবৰ্তীকালত কাল্পনিক ব্যক্তি বিশেষৰ নামত সংযোগ কৰি লিখিত ৰূপ দিয়া হৈছে। লিখিত ৰূপ পালেই যে কোনো গীত-পদ-বচন আদি মৌখিক পৰম্পৰাৰ অঙ্গীভূত বিষয় হ'ব নোৱাৰে তেনে কোনো কঠোৰ বাধা-নিষেধ নাই।^{১৩} গতিকে 'ডাক-প্ৰবচন'বোৰে লিখিত ৰূপ পালেও সেইবোৰ মৌখিক পৰম্পৰাৰ অঙ্গীভূত বাচক বলা ৰূপে পৰিগণিত হোৱা স্বাভাৱিক।

৪র্থ অধ্যায়

উপসংহাৰ

কৃষিজীবি সমাজ ডাক, খনা, ভড্‌ডৰ, ভড্‌ডৰী, ভাড ভড্‌ডলী, ডংক আদিৰ নামত চলা বচন-প্ৰবচন-উক্তি আদিৰ জন্ম উৎস। এই বচন-প্ৰবচন-বোৰৰ প্ৰসঙ্গ (context) যদিও অনেক সময়ত নিৰ্ণয় কৰিব নোৱাৰি তত্ৰাচ যি বোৰ বচনৰ প্ৰসঙ্গ অনুমান কৰি ল'ব পাৰি সেইবোৰ লোক জীৱন, খেতি-বাতি আদিৰ লগত সম্পৰ্কান্বিত। গতিকে ডাকৰ নামত জৰিত এই বচন প্ৰবচনবোৰক প্ৰাক্কোক্ত ৰূপে অভিহিত নকৰি লোকোক্তি বোলাহে উচিত।

১২. মহেশ্বৰ নেগুগ : অসমীয়া সাহিত্যৰ ৰূপৰেখা, পৃ: ৪০

১৩. "One must not insist that all the transmission, or even the composition, be oral. ....But one may insist, I think, that a true folksong or folktale will always have some biography, traceable—or at least hypothetical—as tradition in a non-literate or semi-literate society, or must be preserved orally in a literate society because it is obscene or libelous or otherwise uncomfortable in print."

Francis Lee Utley : A Definition of Folklore.

(*American Folklore*, ed. Tristram Coffin, III) P. 12

এই প্ৰসংগত উল্লেখ কৰিব পাৰি যে, প্ৰবাদ-বচন-প্ৰবচনৰ আদি স্ৰষ্টা লোকসমাজ। তেওঁলোকৰ সাধাৰণ বুদ্ধি আৰু জ্ঞানৰ বহুদৰ্শিতাৰ অবলম্বনত প্ৰবাদ-প্ৰবচনৰ সৃষ্টি আৰু প্ৰচাৰ হৈছিল। পুৰুষ পৰম্পৰা মূখ্য বাগৰি আহি লাহে লাহে এইবোৰে সাহিত্যিক বচনাত স্থান লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হ’ল আৰু তাৰ পৰিণতি স্বৰূপে প্ৰবাদ-প্ৰবচন-বচনবোৰে লাভ কৰিলে পৰিপূৰ্ণ আৰু স্থায়ী।

লোকসমাজৰ সাধাৰণ মানুহ ব্যক্তিবৈক শিষ্ট বা জ্ঞানী সমাজৰ প্ৰতিনিধি স্বৰূপ জ্ঞানী ব্যক্তি বা Oracle সকলৰ সুবিবেচিত আৰু স্বলক্ষণবৰ্ণনাৰ লক্ষণ-আপ্যবাক্য বা বাক্যত্বত বাজিক জনসাধাৰণে জীৱন-প্ৰবাহৰ গতি-বিধি বুলি ধৰি লৈছিল। এইদৰেই সৃষ্টি হৈছিল চলোমনৰ প্ৰবচন বা হেছি-য়ডৰ বচন। চলোমনৰ দ্বাৰা সংগৃহীত *Proverbs* গ্ৰন্থত উল্লেখ থকা ‘words of the wise and their dark sayings’ জাতীয় প্ৰবচনবোৰ প্ৰাক্ত প্ৰবচন বা প্ৰা.জ্ঞাতি। লেটিন ভাষাত এই শ্ৰেণীৰ প্ৰাক্ত প্ৰবচনক বোলা হৈছে—*Sententia*। এই প্ৰাক্তপ্ৰবচন বোবক যথার্থতে প্ৰকৃত প্ৰবচন বা প্ৰবাদ বা *Proverbium* বুলিব নোৱাৰি; প্ৰাক্তপ্ৰবচন বাজি সদা-সৰ্বদাই জ্ঞানীৰ বিদ্যা আৰু জ্ঞানৰ নিষ্কৰ্ষ, সৃষ্টিস্বিত্ত, সুব্যক্ত আৰু উপদেশমূলক নীতি বাক্যবৰ্ণনা সম্পৃক্ত; কিন্তু প্ৰকৃত প্ৰবাদ বা প্ৰবচনত পাণ্ডিত্য, চিন্তা বা উপদেশৰ কঠোৰতা নাথাকে।^১

প্ৰাক্তপ্ৰবচন অথবা প্ৰাক্তজ্ঞাতিক প্ৰকৃতার্থত প্ৰবাদ অথবা প্ৰবচন বুলিব নোৱাৰি, যদিহে সেইবোৰ লোকসমাজৰ দ্বাৰা গৃহীত নহয়। ব্যক্তি বিশেষৰ বচনাইও প্ৰবাদ, প্ৰবচনবোৰ নৈৰ্ব্যক্তিক বচনা, সমাজৰ উমৈহতীয়া সম্পত্তি, সেইবাবে প্ৰকৃত প্ৰবাদ-প্ৰবচনত নাথাকে বচনিতাৰ নাম-ধাম কাল। প্ৰকৃত-প্ৰবাদ-প্ৰবচনবোৰ সাৰ্বকালিক। প্ৰবাদ-প্ৰবচনৰ সংযোগত কোনো এক নৃ-গোষ্ঠীৰ সাংস্কৃতিক আচৰণৰ বিষয়ে অবগত হ’ব পাৰি। সেইহে প্ৰবাদ-প্ৰবচনক ‘ethnography of speaking’ ৰূপে অভিহিত কৰা হৈছে।^২ অন্তহাতে প্ৰকৃত প্ৰবচন-প্ৰবাদ আদিয়ে যোগাযোগৰ মাধ্যম ৰূপে (medium of Communication) কাম কৰে। কোনো এক জাতিৰ মনস্তত্ত্ব আৰু আচাৰ-ব্যৱহাৰৰ প্ৰতিফলনো সেই জাতিৰ প্ৰবাদ-প্ৰবচনত পৰিদৃষ্ট নোহোৱাকৈ নাথাকে।

১ সুলীল কুমাৰ দে (সম্পা): বাংলা প্ৰবাদ, ভূমিকা, পৃ: ২

২ Alan Dundes: *Essays in Folkloristics*, P. 52

ডাকৰ নামত জৰিত অনেক প্ৰবচন-প্ৰবাদত ওপৰোক্তিত থিত বৈশিষ্ট্য সমূহ বৰ্তমান। গিহে, ডাক বা খনা বা তড্‌ডৰৰ নামত সংযোজিত প্ৰবচন-বোৰক প্ৰাজ্ঞোক্তি আখ্যা নিদি লোকোক্তি আখ্যা দিয়াহে সমীচীন; কাৰণ এই বচনবোৰৰ প্ৰসঙ্গ, প্ৰয়োগ আৰু ক্ৰিয়া (function) লিখা-পঢ়া নজনা লোকসমাজত (non-literate society) সীমিত। সেইহে ডাকৰ নামত চলা প্ৰবচনবোৰত প্ৰাজ্ঞোক্তিৰ গুণ থাকিলেও সেইবোৰ মুখ্যতঃ লোকোক্তিহে।

অসমত প্ৰচলিত ডাক-প্ৰবচনবোৰৰ পাঠ (text) আৰু জমিন (texture) বৰ্ণিত হলেও অনেক ক্ষেত্ৰত সেইবোৰৰ প্ৰসঙ্গ (context) বৰ্ণিত হোৱা নাই। অৱশ্যে কিছুমান প্ৰবচনৰ প্ৰসঙ্গ অস্বাভাৱিক কৰিব লগীয়া হয়। কোনো কোনো প্ৰবচনৰ প্ৰসঙ্গ লোককথাৰ লগত জৰিত যেন লাগে। উদাহৰণ স্বৰূপে 'কেসৰি নষ্ট গেল টিপচিক পুলি' (পৃ: ২০) বচনটোৰ প্ৰসঙ্গ নিশ্চিত ভাবে লোক-কাহিনী। তেনেদৰে 'মৰে নপাই টুঙ্গা, মৰে পহুলি স্কৰা' (পৃ: ২৬) প্ৰবচনটোৰ প্ৰসঙ্গও সাধুকথা যেন লাগে। সেইদৰে 'পঢ়াই পঢ়ে বোৱে পান, এই তিনি নিচিন্তে আন' (পৃ: ২২) প্ৰবচনটোৰ প্ৰসঙ্গ কৃষিজীবি সমাজতে সীমিত নহয় আৰু এই বচনটো তুলনামূলক ভাবে আধুনিক যেন লাগে; কাৰণ ইয়াত শিষ্ট সমাজ বা শিক্ষিত সমাজৰ (elite or literate) গোল্ক নথকা নহয়।

কিছুমান প্ৰবচনৰ প্ৰসঙ্গ নিৰ্ণয় কৰা টান। উদাহৰণ স্বৰূপে 'কাপ মহি পাড, তিনি মিলি আখৰৰ জাত' (পৃ: ২৭), 'বৈদ্য হয় মৰে আপুনি বিলে' (পৃ: ১২), 'আহে বহে উকুৰ, কৈৰ পৰা আহে চহাল কুকুৰ' (পৃ: ১৫), আদি উক্তিৰ প্ৰসঙ্গ বা সামাজিক পৰিৱেশ নিৰ্ণয় কৰা টান।

প্ৰসঙ্গ বা সামাজিক পৰিৱেশ অবিহনে প্ৰবাদ-প্ৰবচন-বচন-উক্তি আদিৰ পাঠ (text) বা জমিন (texture) অৰ্থশূন্য। এই সন্দৰ্ভত কোনোবাই প্ৰশ্নৰ অৱতৰণা কৰিব পাৰে: পাঠৰ (text) লগত প্ৰসঙ্গৰ কি প্ৰয়োজন? প্ৰত্যুত্তৰত কব পাৰি যে, প্ৰসঙ্গ অবিহনে কোনো এক বিশেষ সামাজিক পৰিস্থিতিত কিয় বিশেষ এটি পাঠ ব্যৱহাৰ কৰা হয় তাৰ বৌদ্ধিকতা প্ৰদৰ্শন কৰিব নোহোৱাৰি।^{১০} প্ৰবচনৰ অৰ্থ-ব্যাখ্যাৰ বাবে প্ৰসঙ্গ অপৰিহাৰ্য্য, যিহেতু

প্ৰসংগ বিহীন প্ৰবচন স্বৰূপ অৰ্থত স্পন্দনহীন দেহ সদৃশ।^৪ প্ৰকৃত প্ৰসংগৰ অভাৱ হোৱা হেতু ডাকৰ নামত প্ৰচলিত বহুতো বচনৰ অৰ্থ ব্যাখ্যা কৰাৰ ক্ষেত্ৰত অস্ববিধাৰ সম্মুখীন হ'ব লগীয়া হয়।

ডাকৰ নামত চলা আটাইবোৰ বচনক প্ৰকৃত অৰ্থত প্ৰবাদ বা প্ৰবচন অৰ্থাৎ Proverb বুলিব পাৰিবে নোৱাৰি—এই বিষয়েও আলোচনা হোৱা উচিত। প্ৰবচন বা Proverb ৰ অন্যান্য বৈশিষ্ট্যৰ প্ৰতি আওকান কৰি যাত্ৰ এটা বৈশিষ্ট্যৰ ওপৰত দৃষ্টিপাত কৰি কব পাৰিবে, ইয়াৰ এটা অন্তৰ্নিহিত অৰ্থ থাকে—যিটো বাহ্যিক অৰ্থতকৈ সম্পূৰ্ণ বেলেগ। ডাকৰ নামত চলা কিছুমান প্ৰবচনত অন্তৰ্নিহিত অৰ্থ অথবা ব্যঞ্জনা বিচাৰি পোৱা নাযায়। উদাহৰণ স্বৰূপে কেইটিমান প্ৰবচন তলত দিয়া হ'ল :

- ক) ব্ৰাহ্মনৰ পিতৃ দেৱ অৰ্চন।
ক্ষেত্ৰিয়গনৰ জুহু কৰণ ॥
- খ) নৃপতি সবৰ প্ৰজা পালন।
- গ) বৈশ্বৰ বাণিজ্য ধন আৰ্জন।
সুত্ৰৰ স্বৰ্ণ নিতি দেৱন ॥
- ঘ) জেবে ধৰ্ম কৰিবা জানি।
পুখুৰি খানিয়া বাখিবা পানি ॥
- ঙ) বুকু বোপনত অধিক ধৰ্ম ॥
মঠ মণ্ডপ সোতন কৰ্ম ॥ (পৃ. ৫)

ওপৰোল্লিখিত বচন কেইটিও প্ৰকৃত প্ৰবচনত বৰ্তমান থকাৰ দৰে প্ৰাণজিক অৰ্থ অন্তৰ্নিহিত হৈ থকা নাই। অৱশ্যে এই বচন কেইটিও নীতি বা উপদেশ মূলক নিকা নিহিত আছে; কিন্তু উচ্চ আদৰ্শ, তত্ত্বজ্ঞান বা লোকনিকা প্ৰবাদ-প্ৰবচনৰ মূল লক্ষ্য নহয়। 'প্ৰবাদৰ প্ৰধান অঙ্গপ্ৰেৰক নৈতিক জ্ঞান নহয়, সাংসাৰিক জ্ঞান, পৰোক্ষ চিন্তা নহয়, প্ৰত্যক্ষ অৱভূতি।'^৫ প্ৰবচনত সাধাৰণতে এটা কণক (metaphor) থাকে যাৰ সহায়ত অভিপ্ৰেত অৰ্থটো প্ৰকাশ কৰা হয় : "Most of the commonly used proverbs are

৪. "The text, of course, is extremely important, but without the context it remains lifeless."

Bronislaw Malinowski : *Magic, Science and Religion*, P. 104

৫. হুগীল ক্ৰাৱ দ্যে (সম্পা) প্ৰা. প্ৰ. ভূমিকা, পৃ. ৪

metaphors drawn from daily life or the observation of nature or are terse summeries of experience.”^৬ ওপৰোল্লিখিত বচন কেইটিত কণকৰ সহায়ত অস্থানিহিত অৰ্থ ব্যক্তি হোৱা নাই; কাৰণ বচন কেইটাৰ অৰ্থ স্পষ্ট আৰু পোনপটীয়া।

অসমৰ সামাজিক আৰু ঘৰুৱা জীৱনত বিশেষকৈ কৃষিভিত্তিক সমাজত ডাকৰ বচনে ‘বেদৰ বাণী’ৰ দৰে আস্থা আৰু শ্ৰদ্ধা লাভ কৰি আহিছে: ‘ডাকৰ বচন বেদৰ বাণী’ (পৃ: ১৭)। খনাৰ বচন, ভড্‌ডৰ আৰু ভড্‌ডৰী-বচন, ডংক-বচন, অগস্তি-বচন আদিৰ ক্ষেত্ৰতো একেই মন্তব্যকে দাঙি ধৰিব পাৰি। অৱশ্যে এই আস্থা আৰু শ্ৰদ্ধা ডাকৰ বচন বা ভড্‌ডৰীৰ বচন ৰূপে নহয়, প্ৰকচন ৰূপেহে। সৰ্ব যুগৰ, সৰ্ব দেশৰ সংস্কৃতিত সেই সেই সংস্কৃতিৰ প্ৰবচন ৰাজিয়ে শ্ৰদ্ধা, আস্থা আৰু গুৰুত্ব লাভ কৰা স্বাভাৱিক। আনকি আদালততো বিচাৰৰ প্ৰসংগত প্ৰবচনৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি। বিশেষকৈ আফ্ৰিকাৰ গ্ৰাম্যলয়ৰ প্ৰক্ৰিয়াত অংশ গ্ৰহণকাৰী সকলে প্ৰবচনৰ সহায়ত যুক্তিপূৰ্ণ তৰ্কত প্ৰবৃত্ত হয়।^৭ অসমৰ গ্ৰাম্যলয়ত বিচাৰৰ প্ৰসংগত প্ৰবচনৰ ভূমিকা নাথাকিলেও লোকজীৱনত দেখা দিয়া নানা সমস্যাৰ সমাধানত প্ৰবচনৰ বাস্তৱ ভূমিকা কোনোৱে অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰে। এই সন্দৰ্ভত ডাকৰ নামত চলা প্ৰবচনবোৰৰ ক্ৰিয়া (function) অত্যধিক।

ডাকৰ নামত চলা প্ৰবচনবোৰৰ প্ৰভাৱ অজনজাতীয় সমাজ-জীৱনতেই যে সীমিত তেনে নহয়; জনজাতীয় জীৱন প্ৰবাহতো এই প্ৰবচনবোৰৰ স্থান মন কৰিব লগীয়া। অসমৰ চাহ মজুতৰ জনজাতি সকলৰ সাংস্কৃতিক জীৱনত ‘শালুক বচন’^৮ অৰ্থাৎ প্ৰবচনৰ প্ৰভাৱ হৃদয় প্ৰসাৰী। ‘শালুক বচন’ত

৬. Maria Leach (ed): *Dictionary of Folklore, Mythology and Legend*, P. 902

৭ “The impersonal power of proverbs is perhaps most apparent in the well-known African judicial Processes in which the participants argue with proverbs intended to serve as past precedents for present actions.” Alan Dundes, *op-cit*, p. 50

৮ মেঘৰাজ কৰ্মকাৰৰদ্বাৰা সংকলিত আৰু সম্পাদিত আৰু ভট্টাচাৰ্য্য এজেকীৰ দ্বাৰা প্ৰকাশিত (১৯৮৪) ‘শালুক বচন’ দ্ৰষ্টব্য।

সংগৃহীত প্ৰবচন বাজিৰ অন্তৰ্গত কিছুমান প্ৰবচন, ডাকৰ বচনবণৰা লোৱা হৈছে। যেনে :

- ডা. ব: চোৰে ভাল নেদেখে চন্দ্ৰৰ জ্যোতি।
 দুটা জীৱ নাই পুত্ৰত ৰতি ॥ (পৃ: ১৩)
- শা. ব: চোৰ নিন্দে চান্দকে,
 বেজা নিন্দে ভাতাৰকে। (পৃ: ১০০)
- ডা. ব: খুৰাই পেলোৱা কাপৰ। (পৃ: ২৪)
- শা. ব: খুৰাই দেৱল দাটি, কাড়ু কৰল জবৰা। (পৃ: ৭১)
- ডা. ব: বায়ুণে শঙনে বিচাৰে মৰা।
 আলু কচু বিচাৰে বৰা ॥ (পৃ: ২৬)
- শা. ব: গহৰী খোজে কান্দা কচু,
 বাহয়ন গিধিন খোজে মৃত্যু। (পৃ: ৭৫)
- ডা. ব: বাট বুলিবা দেখি, কৰি লৰা লেখি। (পৃ: ২১)
- শা. ব: কড়ি লেবে গহীন কে, বাস্তা চলবে ফুইককে। (পৃ: ৪৭)
- ডা. ব: অন্ন জল জানা অধিকে দান।
 ভাত কৰি খেট নাহিকে আন ॥ (পৃ: ৫)
- শা. ব: অন্নদান মহাদান, যে কৰে ও ভগবান। (পৃ: ১৩)
- ডা. ব: গক কিনিবা চিকন জালি।
 দুই চাৰি চয় দতিয়া জালি ॥
 হৰিনৰ ময় জিহবা কান।
 হেন বলধক বিচাৰি আন ॥ (পৃ: ৪৬)
- শা. ব: গক কিনবে চিকন গাভ,
 দুই চাৰ ছয় গহীনবে দাঁত,
 হৰিণেৰ মতন যাৰ কাণ,
 সে বকম বুখে আন। (পৃ: ৭৬)
- ডা. ব: চকুত অন্ন দাত্ত লোণ।
 উদৰ ভৰিব তিনি কোন ॥ (পৃ: ৮৪)
- শা. ব: চইখে অন্ন, দাঁতে লৱণ,
 পেট ভইববে তিন কোণা...। (পৃ: ৯৩)

ডা. ব: আঠত তিতা দাতত লোন ।

পেট ভৰাৰা তিহি কোন ।

বৰ্ণে কহু নাতিত তেল ।

ডাকে বোলে বৈদ্য গেল বা নেগেল । (পৃ: ৮৫)

শা. ব: আঠতে তিতা খায়, দাঁত ঘসে নিমকে,

কাণেতে কহু দেয়, তেল দেয় নাতিতে,

সে ঘৰে ভুত নাই, ডাক্তৰ নাই ডাক্তে । (পৃ: ৯২)

ডা. ব: কাথত বলচি জলক জাই ।

তলমূৰ কৰি কাৰো নাচাই ।

- জেইপথে জাই সেই পথে আসে ।

ডাকে বোলে ভাল মনত ভাসে । (পৃ: ৩৩)

শা. ব: কাৰে বলসী জলে যায়,

হেট মাথায় আসে যায়,

সে মেয়েৰ সবাই গুণ গায় । (পৃ: ৫৭)

ডা. ব: চাপ পাবা পোহে হাস ।

ছুই সিয়াত বোলে বাস ।

বোলন্ত ডাকে মোত দোস নাই ।

নিতে নিতে আহকালে জাই । (পৃ: ৪১)

শা. ব: ছাপল পাব আৰ পালে হাঁস,

বাড়ীক ধাপে বোপে বাশ,

সে ঘৰে কিসেক উপাস ? (পৃ: ১০১)

ডা. ব: গাঁওৰ বলধ নিকটৰ ভুই ।

ইহাক নেড়িবা জানন্তা হুই । (পৃ: ৪৬)

শা. ব: পান্থয়েৰ বলদ, লায়নেৰ পাখাৰ ।

এই দোনোকে নাই ছাড়বাৰ । (পৃ: ৮০)

এইদৰে ডাকৰ বচনৰ লগত শালুক-বচনৰ শাস্ত্ৰৰ তুলনাৰ সংযোগত সহজে অনুমান কৰিব পাৰি যে, ডাকৰ বচনৰ লোকপ্ৰিয়তাৰ পৰিসৰ অসম্ভব লাংকৃতিক প্ৰবাহৰ প্ৰক্ৰিয়াৰ লগত সমীকৃত আতি-উপজাতিৰ লাংকৃতিক জীৱন পৰ্য্যন্ত সম্প্ৰসাৰিত । প্ৰবচনত বৰ্তমান থকা সাৰ্বজনীনতা, সক্ৰিয় বাস্তৱ অভিজ্ঞতা আৰু জীৱন আৰু সমাজৰ লগত থকা নিবিড় সম্পৰ্কৰ দ্বাৰা এইবিধ

বাচিক কলাই লোকজীৱনত নৈৰ্য্যক্তিক বাহনৰ (impersonal vehicle) ক্ৰিয়া (function) সম্পাদনৰ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। ডাকৰ বচন, খনাৰ বচন, ডড্ডৰ-ডডডৰী-প্ৰবচন আদিয়ে পৰম্পৰাগত উক্তিৰ মাধ্যমত (in traditional terms), সাংস্কৃতিক অতীতৰ (cultural Past) পৰা সত্যক বিবৃত কৰে—সামাজিকক (audience) লক্ষ্য কৰি আৰু ইয়াতেই পৰ্য্যবসিত প্ৰবচনৰ স্থানিষ্ণ।

ভাৰতীয় প্ৰবচন বা লোকোক্তি পৰম্পৰাৰ একত্ৰক বাহক ডাকৰ বচন বাজি অসহীয়া বাচিক-কলাৰ অন্তৰ্গত অতি প্ৰয়োজনীয় আৰু আকৰ্ষণীয় অঙ্গ। ডাকৰ বচন তথা প্ৰবচন বাজিব প্ৰণালীবদ্ধ অধ্যয়নে অসহীয়া তথা ভাৰতীয় সমাজ-জীৱন আৰু সাংস্কৃতিক-জীৱনৰ অনেক অজ্ঞাপিত সত্ত্বেদ যে দিব পাৰিব তাত সন্দেহ নাই।

ম. গ্ৰন্থগঞ্জী

অসমীয়া :

কটকী, ভীমকান্ত : পাৰিবাৰিক জ্যোতিষ-দৰ্পণ, মণি-মানিক প্ৰকাশ,
গুৱাহাটী, ১৯৮৬।

কৰ্মকাৰ, য়েশ্বৰাজ [সম্পা] : শালুক বচন, ভট্টাচাৰ্য্য এজেক্‌চি, ডিব্ৰুগড়, ১৯৮৪
গোহাৰী, প্ৰফুল্লদত্ত : অসমীয়া জন-সাহিত্য, বাণী প্ৰকাশ, গুৱাহাটী, ১৯৮৬
(———) : বুৰঞ্জী আৰু সংস্কৃতি, বীণা লাইব্ৰেৰী, গুৱাহাটী, ১৯৮৫
গোহাৰী, সত্যেন্দ্ৰ নাৰায়ণ : নিৰক্ষ গুচ্ছ, মণি-মানিক প্ৰকাশ, গুৱাহাটী ১৯৭২
গোহাৰী, হেমচন্দ্ৰ [সম্পা] : অসমীয়া সাহিত্যৰ চানেকি, [১ম খণ্ড]
কলিকতা, ১৯২৯

চৌধাৰী, ৰঘুনাথ : হেমকোষৰ পৰিচিষ্ট, গুৱাহাটী, ১৯১৯

দত্ত, দত্তীৰাম (সম্পা) : ডাকৰ বচন, লয়াৰ্ছ বুক ষ্টেল, ১৯৬৮

দেওগ, মহেশ্বৰ (সম্পা) : বেগুধৰ ৰাজখোৱাৰ অসমীয়া খণ্ডবাক্য কোষ,
বকৰা বুক এজেক্‌চি, গুৱাহাটী, ১৯৮০

(———) : অসমীয়া সাহিত্যৰ ৰূপৰেখা, নিউ বুক ষ্টেল, গুৱাহাটী, ১৯৭৪
বকৰা, অতুলচন্দ্ৰ : ডাকে বোলে শুনা উপায়, নৱগিৰি, গুৱাহাটী, ১৮৬৪
(———) [সম্পা] : ৰঘুনাথ চৌধাৰী ৰচনাবলী, অসম সাহিত্য সভা,
বোৰহাট, ১৯৮০

বকৰা, প্ৰসন্ন চন্দ্ৰ (সম্পা) : পটন্তৰ মালা, আঠঘৰীয়া, ১৩৩৪ সাল

বকৰা, হেমচন্দ্ৰ : হেমকোষ, গুৱাহাটী, ১৯০০

বৰ্মণ, হেমৰথ [সম্পা] : সম্পূৰ্ণ ডাকৰ বচন, গুৱাহাটী বুক ষ্টেল, গুৱাহাটী, ১৯৮০

বেজবকৰা, দেবেন্দ্ৰ নাথ : অসমীয়া ভাষা আৰু সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী, যোৰহাট, ১৯১৩

ভট্টাচাৰ্য্য, শিৱনাথ [সম্পা] : ডাক-চৰিত্ৰ বা ডাক-ভণিতা, বিহাৰাবী,
ডিব্ৰুগড়, ১৯৩১

ভট্টাচাৰ্য্য, হৰেন্দ্ৰ নাথ [সম্পা] : ফকৰা যোজনা, ভট্টাচাৰ্য্য এজেক্‌চি,

ডিব্ৰুগড়, ১৯৬৩

বহুদত্ত, হলিৰাম [সম্পা] : নাৰায়ণ দাস ঠাকুৰ আতা বিৰচিত্ত ফকৰা পুথি,
দত্তবকৰা এণ্ড কোং, নলবাৰী, ৫০২ শঙ্কৰাৰ

বাজপ্ৰসাদ, সৰ্বেশ্বৰ [সম্পা] : অসমীয়া প্ৰবাদ, নগাঁও, ১৯৭২

শৰ্মা, গিৰিধৰ : অসমীয়া অভিধান, বাধা-প্ৰকাশন, বিহাৰাটী, গুৱাহাটী, ১৯৭১

শৰ্মা, সত্যেন্দ্ৰনাথ : অসমীয়া সাহিত্যৰ সমীক্ষাত্মক ইতিবৃত্ত, সোণাৰ
প্ৰিণ্টিং এণ্ড পাব্লিছিং প্ৰা. লি. বিহাৰাটী, গুৱাহাটী, ১৯৮৪

আলোচনী—প্ৰবন্ধাদি

আৱাহন, ১ম বছৰ ২য় আৰু ৩য় সংখ্যা

প্ৰবন্ধ :

সোণাৰাম চৌধুৰী : ডাক পুৰুষৰ জীৱনী আৰু বচনাৱলী,

[আৱাহন, ১ম বছৰ ২য় আৰু ৩য় সংখ্যা]

বঙলা

দত্ত, ভোলানাথ [সম্পা] : ডাকৰ কথা, কলিকতা, ১৩০৪ সাল

দাস, প্ৰভাত কুমাৰ [সম্পা] : খনাৰ বচন, কলিকতা, পঞ্চদশ মুদ্ৰণ

দাস, লক্ষেশ্বৰ [সম্পা] : খনাৰ বচন, তিনিচুকীয়া, ১ম তাণ্ডবণ

দে, হুশীল কুমাৰ [সম্পা] : বাংলা প্ৰবাদ, কলিকতা, ১৩৫২ সাল

দেৱ, আশুতোষ : নতুন বাঙালা অভিধান, কলিকতা, ১৯৭৬

জায়ৰত, বক্ৰেশ্বৰ [সম্পা] : ডাক পুৰুষৰ বচন, কলিকতা, ১৯২৮

বহু, মণীন্দ্ৰ মোহন : সহজিয়া সাহিত্য, কলিকতা, ১৯৩২

বহু, বাজেশ্বৰ : চলচ্চিত্ৰ, কলিকতা, ১৩৮৫ সাল

বিদ্যাবত্ৰ, কালীমোহন [সম্পা] : বৰাহমিহিৰ ও খনা, কলিকতা, ১৩৩৩ সাল

বিদ্যাল, উজ্জল [সম্পা] : খনাৰ বচন, কলিকতা, ১৩৮৬ সাল

ভট্টাচাৰ্য্য, আশুতোষ [সম্পা] : বাংলাৰ লোক-সাহিত্য, ৫ম খণ্ড, কলিকতা, ১৯৭১

(———) [সম্পা] : বাংলাৰ লোক-সাহিত্য, ৬ষ্ঠ খণ্ড, কলিকতা, ১৯৭২

মুখোপাধ্যায়, দুৰ্গাগতি [সম্পা] : ডাক পুৰুষৰ কথা, কলিকতা, ১৯০৪

হিন্দী :

তিৱাৰী, শশিশেখৰ : ভোজপুৰী লোকোক্তিগ্ৰন্থ, বিহাৰ ৰাষ্ট্ৰভাষা পৰিষদ,
পাটনা, ১৯৭০

ত্ৰিপাঠী, ৰামনৰেশ [সম্পা] : দ্বাৰ ঠৈৰ ভাঙৰী, হিন্দুস্থানী একাডেমী, দ্ৰ. পী.
এলাহাবাদ, ১৯৪৯

পাঠক, আব. সী : ভাৰ্গৱ আদৰ্শ হিন্দীকোষ, বাৰানসী, ১৯৮৬

মেহতা, বি. এন : যুক্ত প্ৰান্ত কী কৃষি সম্বন্ধী কথাবোৰে,

লহল, কঠৈয়ালাল : ৰাজস্থানী কথাবোৰে, দিল্লী, ১৯৫৮

মৈথিল :

ঠাকুৰ, জীৱানন্দ [সম্পা] : মৈথিল ডাক, মৈথিলী-সাহিত্য-পৰিষদ,

দাৰঙা, ১৯৪২-৫০

সংস্কৃত :

অম্বকোষ, শ্ৰীমৎকনাথ বিদ্যানিধিতট্টাচাৰ্য্য সম্পাদিত, কলিকতা, ১৩৬৮ সাল

ভাৰ্গৱ, মহামহোপাধ্যায় হৰ প্ৰসাদ শাস্ত্ৰী সম্পাদিত ('হাজাৰ বছৰৰ পুৰাণ

ৰাজলা ভাৱ্য ৰৌদ্ৰগান ও দোহা'ৰ অন্তৰ্গত) বঙ্গীয় সাহিত্য পৰিষৎ,

কলিকতা, ১৩৮৮ সাল

ব্ৰহ্মবৈবৰ্ত্তপুৰাণ, পঞ্চাননভৰ্ক ৰত্ন সম্পাদিত, কলিকতা, ১৩৩২ সাল

মহাশ্বতি, পণ্ডিত ৰামেশ্বৰ ভট্ট সম্পাদিত, দিল্লী, ১৯৮৫

শ্বতি-সন্দৰ্ভ, শ্ৰীমন্নৰ্হি প্ৰণীত, কলিকতা, ১৯৫৯

(পৰাশৰশ্বতি, ব্ৰহ্ম পৰাশৰশ্বতি, লঘুহাবীতশ্বতি, বৃদ্ধহাবীতশ্বতি)

ইংৰাজী :

Alan Dundes : *Essays in Folkloristics*, Folklore-Institute,
Meerut, 1978

Apte, Vaman Shivram : *The Practical Sanskrit-English Dic-
tionary*, Delhi, 1965

Coffin, Tristram (ed) : *American Folklore*, Voice of America, 1968

Das, Kunjabehari : *A Study of Orissan Folklore*, Visva-
bharati, Santiniketan, 1953

Goswami, Praphulla Datta : *Folk-Literature of Assam*,
D. H. A. S., Gauhati, 1965

Goswami, Hemchandra : *Descriptive Catalogue of Assamese
Manuscripts*, University of
Calcutta, 1930

Leach, Maria (ed) *Dictionary of Folklore, Mythology and Legend*, Funk & Wagnalls Company, New York, 1950

Malinowski, Bronislaw : *Magic, Science and Religion*
Garden City, 1954

Mansinha, Mayadhar : *History of Oriya Literature*,
Sahitya Akademi, New Delhi, 1972

Mishra, Jayakanta : *History of Maithili Literature*, Sahitya
Akademi, New Delhi, 1976

(———) : *Introduction to the Folk Literature of Mithila*,
University of Allahabad, 1950

Sen, Sukumar : *History of Bengali Literature*, Sahitya
Akademi, New Delhi, 1960

Sharma, M. M : *Folklore of Nepal*, New Delhi, 1978

Article

- Sircar, D. C. : The Sayings of Dāk
[*Prāgjyotiṣa*, Souvenir of the All India
Oriental Conference, XXII Session, Gauhati,
1965; *Dākar-bacan*, ed. D. Datta 1968]
- Uitley, F. L : A Definition of Folklore [*American Folklore*,
ed, Coffin, T., Voice of America, 1968]

৬. সংবাদ দাতা :

১. আচার্য্য মনোবজ্রন শাস্ত্রী
অবসরপ্রাপ্ত অধ্যাপক, নলবাৰী সংস্কৃত কলেজ, নলবাৰী
২. ড° প্রফুল্লদত্ত গোস্বামী
অবসরপ্রাপ্ত প্রফেছৰ, লোকসংস্কৃতি গৱেষণা বিভাগ, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
৩. ড° লতেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মা
অবসরপ্রাপ্ত বৰীজ প্রফেছৰ, আধুনিক ভাৰতীয়ভাষা বিভাগ,
গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়

৪. ড° বীবেকনাথ দত্ত
প্ৰফেছৰ, লোকসংস্কৃতি গৱেষণা বিভাগ, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
৫. ড° প্ৰবীণ চন্দ্ৰ দাস
অধ্যাপক, লোকসংস্কৃতি গৱেষণা বিভাগ, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
৬. ড° সত্যেন্দ্ৰনাৰায়ণ গোস্বামী
বিভাগ, আধুনিক ভাৰতীয় ভাষা বিভাগ, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
৭. ড° পৰীক্ষিত হাজৰিকা
বিভাগ, অসমীয়া বিভাগ, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
৮. ড° প্ৰমোদচন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্য
অৱদৰ্শনাধ্যক্ষ, বি. বকৱা কলেজ, নৱগিৰি, গুৱাহাটী
৯. শ্ৰীমতুল চন্দ্ৰ বকৱা
প্ৰাক্তন সভাপতি, অসম সাহিত্য সভা, নৱগিৰি, গুৱাহাটী
১০. শ্ৰীহৰিলাল মিশ্ৰ, জ্যোতিষৰত্ন, ডাহী, দৰং
১১. শ্ৰীগুৰুচন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্য, নলবাৰী, অসম
১২. ড° মুকুন্দ মধৱ শৰ্মা
প্ৰফেছৰ, সংস্কৃত বিভাগ, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
১৩. ড° বাণীকান্ত শৰ্মা
বিভাগ, আধুনিক ভাৰতীয় ভাষা, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
১৪. অধ্যাপক নলিনীৰঞ্জন শৰ্মা,
সংস্কৃত বিভাগ, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
১৫. ড° নলিনী দেৱী মিশ্ৰ
অধ্যাপিকা, সংস্কৃত বিভাগ, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
১৬. ড° কৃষ্ণনাৰায়ণ প্ৰসাদ 'মাগধ'
প্ৰফেছৰ, হিন্দী বিভাগ, মণিপুৰ বিশ্ববিদ্যালয়
১৭. অধ্যাপক নন্দ কিশোৰ সিং
প্ৰাগজ্যোতিষ কলেজ, গুৱাহাটী
১৮. ড° হেমন্ত কুমাৰ শৰ্মা
প্ৰফেছৰ, কটন কলেজ, গুৱাহাটী
১৯. শ্ৰীভট্টকান্ত শৰ্মা, বলদেৱপাৰা, দৰং
২০. শ্ৰীধিবাকৰ শৰ্মা, বি. এ. বি. টি. বলদেৱপাৰা, দৰং

২১. শ্রীশবন্ত শর্মা, [বিয়াহৰ ওকা], ব্যাসপাৰা, দৰং
২২. শ্রীভাবিৰাম শৰ্মা, [,,], ব্যাসপাৰা, দৰং
২২. ড° ভৃগুমোহন গোস্বামী
অধ্যাপক, উত্তৰ গুৱাহাটী কলেজ, গুৱাহাটী
২৩. শ্রীবজ্জিত ভট্টাচাৰ্য্য, ব্যাসপাৰা, দৰং
২৪. শ্রীঅৰুণ শৰ্মা, বঙাহাৰপাৰা, হাজৰিকাপাৰা, দৰং
২৫. শ্রীদেবেন শৰ্মা, পশ্চিমচুৰা, নাগক পাৰা, দৰং
২৬. শ্রীদুৰ্গাকান্ত শৰ্মা, বি.কম.এল.এল.বি. এড্‌ভোকেট, শান্তিপুৰ, গুৱাহাটী ২
২৭. শ্রীমতী চাক (মানী) দেৱী, শান্তিপুৰ গুৱাহাটী ২
২৮. শ্রীহংসনাথ শৰ্মা, শান্তিপুৰ, গুৱাহাটী ২
২৯. শ্রীহেমোনাথ, পকাদলি, ছিপাকাৰ, দৰং
৩০. শ্রীদুৰ্গানাথ ওকা, পকাদলি, ছিপাকাৰ, দৰং
৩১. শ্রীললিত চন্দ্ৰ নাথ ওকা, ছিপাকাৰ, দৰং
৩২. শ্রীহেমবৰ্ণ বৰ্মণ, গুৱাহাটী ১
৩৩. শ্রীহৰেকৃষ্ণ গোস্বামী, পাটবাউনী সত্ৰ, বৰপেটা
৩৪. শ্রীৰামচন্দ্ৰ কলিতা, হৰিপুৰ, পাঠশালা, বৰপেটা
৩৫. শ্রীধৰম কলিতা, বৰভাঙ্গা, পাঠশালা, বৰপেটা
৩৬. শ্রীকালীচন্দ্ৰ দেৱ গোস্বামী, গোবিন্দপুৰ, বৰপেটা
৩৭. শ্রীমতী বাসন্তী দেৱী, শান্তিপুৰ, গুৱাহাটী ২
৩৮. শ্রীমতী স্তম্ভাদেৱী, হাজৰিকাপাৰা, দৰং
৩৯. শ্রীবৰ্ণীকান্ত শৰ্মা, হাজৰিকাপাৰা, দৰং
৪০. শ্রীউমাকান্ত শৰ্মা, হাজৰিকাপাৰা, দৰং
৪১. শ্রীজ্যোতিষ ভাগৱতী, অধ্যাপক, ছেণ্ট মড্‌য়াওছ কলেজ, ছিলং
৪২. শ্রীলোকনাথ শৰ্মা, বৰৈগানীপাৰা, হাজৰিকাপাৰা, দৰং
৪৩. শ্রীঅৰবিন্দ ভালুকদাৰ, দুৰ্গাসৰোবৰ, গুৱাহাটী ২
৪৪. শ্রীজগদীশ শৰ্মা, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
৪৫. শ্রীমতী চন্দ্ৰপ্ৰভা বৰুৱা চৌধাৰী, শান্তিপুৰ, গুৱাহাটী ২
৪৬. শ্ৰীজোনেই শৰ্মা ওকা, ব্যাসপাৰা, দৰং
৪৭. শ্ৰীৰাম কলিতা ওকা, পিঠাখোৱা, দৰং
৪৮. শ্রীপঙ্কজ শৰ্মা, বলদেৱপাৰা, দৰং

৪৯. শ্ৰীহেমচন্দ্ৰ গোস্বামী, কটাহী, দৰং
 ৫০. শ্ৰীমতী চাকদেৱী, বালি, টিহু, নলবাৰী
 ৫১. শ্ৰীকালীন্দ্ৰ শৰ্মা, দুখনৈ, গোৱালপাৰা
 ৫২. আৰ. চন্দ্ৰ. শেখৰম্, অধ্যাপক, ভাৰতীয় বিশ্ববিদ্যালয় কোইম্বাটুৰ,
 ডাম্বিনাডু
 ৫৩. ড° এন. ছি. পাণ্ডা, সম্বলপুৰ বিশ্ববিদ্যালয়, জ্যোতিবিহাৰ, উৰিষ্যা
 ৫৪. ড° বৃন্দাবন চন্দ্ৰ আচাৰ্য্য, প্ৰফেছৰ, উড়িষ্যা বিভাগ, সম্বলপুৰ
 বিশ্ববিদ্যালয়, জ্যোতিবিহাৰ, উৰিষ্যা

চ. পৰিশিষ্ট

‘ডাক-প্ৰবচন’ পুথিত সন্নিবিষ্ট প্ৰবচনবোৰৰ বাহিৰেও ডাকৰ নামত প্ৰচলিত কিছুমান বচন মুখপৰম্পৰা প্ৰচলিত হৈ থকা দেখা যায়। তেনে ধৰণৰ কেইটিমান প্ৰবচন তলত দিয়া হ’ল :

- ১। যোৱা চালে নুলা,   তাৰ আধা তুলা।
       ভাৰ আধা ধান,   বিনা চাসে পান ॥
- ২। এক শাওণে ধান,   তিনি শাওণে পান ॥
- ৩। এক আঘোণে ধান,   তিনি শাওণে পান।
- ৪। পচিমৰ খেচু নিত্য খৰা,   পূবৰ খেচু বৰিষে ধাৰা।
- ৫। যদি বৰষে আঘণে,   ৰাজা যায় মাগনে।
       যদি বৰষে পুঠে,   ধান হয় তুঁহে।
       যদি বৰষে মাঘৰ শেষে,   ধন্য ৰাজা ধন্য দেশ।
       যদি বৰষে ফাগুনে,   চিটা ধান হয় দুগুণে।
- ৬। মাটি কিন্‌বা খলপা বৰপা, গৰু কিন্‌বা গাই।
       কীয়া আনবা হেৰেবী পেৰেবী চহকী কৰবো তাই ॥
- ৭। লিৰিবাই লিৰিবাই কথা পাতেই মাচাক মিচিক হাঁহেই।
       বুঢ়াই বুঢ়াই কথা পাতেই ঠেংৰ ঠেংৰ কাহেই ॥
- ৮। মাটি কিন্‌বা চিটা বান্ধনী, গৰু কিন্‌বা গাই।
       কীয়া আনবা আলাই জাৰেবী, ঘৰ ৰাখবো তাই ॥
- ৯। দিলো লাউ বগাল পূবে, লাগিল কোৱাভাতুৰী।
       কাউৰীৰ বাহত কুলিয়ে ডিমা পান্না জামিল চুঙা বাহুলি ॥

- ১০। আহাৰ নিজা মৈথুন, যিহানে বচায় সিহানে হয় ।
- ১১। বাহুবৰ কীয়া আনলি কাণ্ড লাগেই সোণা ।
গণকৰ কীয়া আনলি লাগেই দীঘল হোনা ॥
কোচৰ কীয়া আনলি হয়ই খাপৰা থুপুৰা ।
গৰিয়াৰ কীয়া আনলি হয়ই কুৰাৰ কুৰুৰা ॥
- ১২। একাশিহা বৰি উঠিহা নাসে ।
উত্তৰৰ মেঘ দখিণে ভাসে ॥
পূৰ্ব দিশে একাশে দেখু ।
ডাকে বোলে বৃষ্টি হৈব জাহ্ন ॥
- ১৩। চন্দ্ৰ মণ্ডলৰ স্বাক্ষত তৰা ।
যেঘে বৰঘে মূল ধাৰা ॥
- ১৪। স্মৃতিবী পেদেলী ।
- ১৫। স্মৃতিবী কেদেলী
- ১৬। কাণ লটপট শিং লক ।
লেঙুৰ চাই কিন্‌বা গক ॥
ঘাৰ কজলা কুকা বড়া ।
কাণৰ সোণা বেচি আনা ॥
- ১৭। ডিয়া নাপুৰা হাঁহ, ডয়া পৰা মাহ ।
নদীৰ সিপাৰৰ ডুই, বুলিখেৰৰ জুই ।
এই চাৰিটাৰ ভাৰহা নাই ।
- ১৮। কীৰ নাতি ঢোকোনা কাটি ।
পোৰ নাতি মইখাৰ মাটি ॥
- ১৯। তিৰী মৰদৰ ঘোৰা নাই ।
গক মৈহৰ ঘোৰা নাই ॥
- ২০। ঢেকীৰ জোখ : আঢ়ে ডেবে গজে মুঠি ।
- ২১। ঘন সবিন্নহ পাভাল মাহ ।
ভিলৰ ডলত চৰেই হাঁহ ।
- ২২। বাজা কৰেই ধানে, বাজা কৰেই পাণে ।
- ২৩। ঘাৰ নাই গক সি সবাতকৈ লক ।
- ২৪। ঘৰৰ কথা নকবি পৰক ।
কথা হুয়েই লবক ফৰক ॥

- ২৫। অজান জোন বুৰাৰ শেৰ।
দখিৰ আদ্য ঘটৰ শেৰ।
শাকৰ চায় মাচৰ মায়।
বত পাবা ভত খায়॥
- ২৬। মাঘে তক, ফাগুনে গক।
চৈতে নৰ, বৈশাখে বানৰ।
- ২৭। সাপে খায় লেখি, বাঘে খায় দেখি।
যদি ধৰে কালে, মৰে নিজৰ কৰ্মৰ ফলে।
- ২৮। এক তিকতা হুকুৰ হুকুৰ।
ভিনি তিকতা কাঠিৰ কুকুৰ॥
- ২৯। চেঙেৰা কালৰ বেটা বেটা কান্ধে উঠাই ভাৰ।
বুঢ়া কালৰ বেটা বেটা চুমাটিয়ে সাৰ।
- ৩০। আহিনত কল, কান্তিত চানা।
ডাক খালে নহয় বেমাৰ জানা॥
- ৩১। টকা-পইচা বাহুৰ বল।
পুত্ৰ কণা কৰ্মৰ ফল॥
- ৩২। পঢ়োৱা পণ্ডিত নপঢ়োৱা ওকা।
নচোৱাই দাড়ি দিলা ডুমুনীৰ বোকা॥
- ৩৩। বাচি দিয়ে ঔষধ যিটো।
অৰ্থমেধৰ ফল পালে সিটো॥
- ৩৪। মাঘৰ আগ, পুহৰ শেৰ।
ভেহে দেখুৱা জাবৰ ঠেহ॥
- ৩৫। পুহৰ পকী মাঘত খায়।
বাঘৰ সন্ধান বল পায়॥
- ৩৬। মাঘৰ পকী বাঘৰ বল।
- ৩৭। সাত ভাই যাৰ কুহিয়াৰ খেতি তাৰ।
- ৩৮। সেই শনি ফাতেকুটে দেৱে বদলে আয়ুস টুটে।
- ৩৯। সন্তমত বাহু ডুকে ভিনি শাঁহ।*

- ৬—৮ : শ্রীপঙ্কজ শর্মা, বলদেবপাৰা, দৰং
 ১০, ২৬, ৩৪-৩৬ : ড° ভৃগুমোহন গোস্বামী, উত্তৰ গুৱাহাটী কলেজ
 ৯, ১১ : শ্রীললিত চন্দ্ৰ নাথ, ছিপাঝাৰ, দৰং
 ১২, ১৩ : শ্রীউমাকান্ত শৰ্মা, হাজৰিকাণাৰা, দৰং
 ১৪, ১৫ : হেমো নাথ (ডাইনাপালি, বিয়াহৰ ওয়া), পকাহলি, দৰং
 ১৬, ১৭, ১৯-২১ : শ্রীঅৰবিন্দ তালুকদাৰ, ডাপা, বৰপেটা,
 (চুৰ্গা সৰোবৰ, গুৱাহাটী ৯)
 ১৮ : শ্রীমতী স্তম্ভদেৱী, হাজৰিকাণাৰা, দৰং
 ২২—২৪ : শ্রীভজ্জকান্ত শৰ্মা, বলদেবপাৰা, দৰং
 ২৫ : শ্রীহলিৰাম মিশ্র, জ্যোতিষবদ্ধ, ডাহী, দৰং
 ২৭—৩৩ : শ্রীভাবিৰাম শৰ্মা ওয়া, ব্যাসপাৰা, দৰং
 ৩৭ : শ্রীহেমচন্দ্ৰ গোস্বামী, কটেহী, দৰং
 ৩৮ : শ্রীমতী চাক দেৱী, বালি, টিহ
 ৩৯ : শ্রীকালীন্দ্ৰ শৰ্মা, দুধনৈ
-

ছ. নিৰ্ঘণ্ট

[কাষত থকা সংখ্যাই পৃষ্ঠাৰ ক্ৰমান্বয়ে নিৰ্দেশ কৰিছে ।]

অ

অগতি ১২০

অগতি-বচন ১২০, ২২৪

অচ্যুত কন্যা ১৬৫

অতিথি ১৪৭

অতুল চন্দ্ৰ বৰুৱা ২০১

অহুসঙ্কান সমিতি ২০৫

অপভ্ৰংশ ১৪৬, ১৭০

অপহৃষ্ট ১৭০

অসম ১৫৩, ১৫৪, ১৫৭, ১৬২, ১৬৬,

১৬৮, ১৭১, ১৭৭

অসমীয়া ১৪৬, ১৪৭

অসমীয়া ডাক-প্ৰবচন ১৭৪, ১৭৫

অসমীয়া ডাকৰ বচন ১৫৭

অসমীয়া ভাষা আৰু সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী ১৫১

অহীৰ ১৭৭, ১৭৮, ১৮০, ১৮৪, ১২৫

আ

আকবৰ ১৭২

আপ্তবাক্য ১২৮, ২২১

আতীৰ ১৭০

আবাহন ১৫১

আলি নাবাজ ১২১

আন্তৰ্জাতিক উট্টাচাৰ্য ১৫৪

ই

ইণ্ডিয়া অফিচ লাইব্ৰেৰী ২০৫

'ethnography of speaking' ২২১

ঈ

ঈড়া ১৪৫

উ

উজ্জয়িনী ১৫৬, ১৫৭, ১৮৪

উত্তৰপ্ৰদেশ ১৬৬, ১৬৮, ১৭৬, ১৭৭, ১৮৩

উত্তৰ বিহাৰ ১৫৪

উমেশ মিশ্ৰ ১৬৮, ১৭০

উৰিয়া ১৪৬, ১৬৫, ১৬৬, ১৬৮

উৰিয়া ১৬৫— ১৭৬

ও

oracle ২২১

ক

কনৌজ ১৭৭

কপিলেশ্বৰ বা ২০৪

কান্তকূজ ১৭৭

কাকৰ ১৭৫

কান্দি ১৭৫, ১৭৬

কীৰ্ত্তিলতা ১৭০

কুৰুবিহাৰী দাস ১৬৫, ২০৩

কুম্ভাব ১৪৭, ১৮০

কুম্ভাবণী ১৪২, ১২৫

কৌলিঙ্গ ১৭৬

খ

খত্তব ১৫৫, ১৫৬

খনা ১৪৫, ১৫২—১৫৭, ১৬২, ২৬৬,

১৮৮—১২৬, ১২২, ২০৩, '২০ '২২

খনা-পৰম্পৰা ১৫৭, ১৬৫, ১৬৬

খনাৰ বচন ১৫৩, ১৬২, ২২৪, ২২৭

খোনা ১৭৫, ১২১, ১২৩, ১২৪

গ

গণনাকাৰী ১৮০

গাজীপুৰ ১৭৬

গুজৰাট ১২০

গুৰ্ভে ১৮২

গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পুৰণি পুথি

সংৰক্ষণ বিভাগ ২০৫

গোণ্ড ১৭৭

গোপ ১৭৮

গোপকুলালদ্বাৰ ১৬২

গোবৰ্ণপুৰ ১৭৬

গোৱাল ১৫৪, ১৭০, ১৭৮, ১৮০, ১২১

গোৱালী ১২১

গ্ৰামবাল বিচাৰ ১৬২

ঘ

ঘাৰ ১৪৫, ১৬৮, ১৭৬-১৮৫, ১২০, ১২১

১২৩, ১২৪, ১২৫, ১২৬, ১২৮-২০৪

ঘাৰ-পৰম্পৰা ১৮০, ১৮১

ঘাৰ-বচন ১৮১

চ

চম্পাৰণ ১৭৮, '৭৮

চৰ্ঘা ১৪৬

চলোয়ন ২২১

চাৰণ ১৭৬

চাহাবাদ ১৭৬

ছ

ছটা ১৬৬

ছট্টিচগড় ১৭৬

ছগ্নয় ১৭৭

জ

জনশ্রুতি ১৫১, ১৫৩, ১৫৭, ১৬৫, ১৭০, ১৮০

জম্মকুণ্ডলী ১৫৫

জয়কান্ত মিত্র ১৭০, ২০০

জীৱানন্দ ঠাকুৰ ১৬৮, ১৭০, ২০৩, ২০৪

জোনাকী ১৫১,

জোনপুৰ ১৭৬

জ্যোতিৰ্বিদ ১৫৭

জ্যোতিষ ১৬২

জ্যোতিষ শাস্ত্র ১৬২, ১৭০

ড

ডংক ১৪৫, ১৬৮, ১৮৭, ১৮৮, ১২০,

১২২--১২৫, ১২৮, ১২২, ২০১,

২০২, ২০৩, ২২০

ডংক-পৰম্পৰা ১৮৭, ১৮৮

ডংক-বচন ২২৪

ডাক ১৪৫, ১৪৭,—১৫৪, ১৫৭, ১৬২	তাত্ত্বিক বোধ ১৫৪
১৬৫, ১৬৮, ১৬৮—১৭১, ১৭৫—	তামিলনাদ ১২০
১৭৭, ১৭৯, ১৮১, ১৮৩, ১৮৫,	তিথি-ঋতু নির্ণয় ১৬৯
১৯০—২০০, ২০১—২০৩, ২১৯,	থ
২২০, ২২২, ২২৩	থববিয়া ১৮৯
ডাক-চবিজ ১৫২, ২০১, ২০৫	দ
ডাক-পৰম্পরা ১৪৫, ১৪৭, ১৫২, ১৫৪,	দন্তকথা ১৭০, ১৮০
১৬৫, ১৭১, ১৭৫, ১৭৭, ১৮০,	দণ্ডীৰাম দত্ত ১৫২, ২০৫
১৮১, ১৮৫, ১৮৭, ১৮৮	দিশন্তবি ১৮৯
ডাক পুত্র ১৮০	দীনেশ চন্দ্র সেন ১৫৪
ডাক পুস্তক জীবনী আৰু বচনাবলী ১৫১	দুৰ্গাগতি মুখোপাধ্যায় ১৫৩
ডাক পুস্তক কথা ১৫৩	দেবেন্দ্রনাথ বেজবৰুৱা ১৫১
ডাক-প্রবচন ১৪৫, ১৪৬, ১৪৭, ১৫১,	দৈবজ্ঞাচাৰ্য্য ১৭০
১৫২, ১৫৪, ১৫৭, ১৬৭, ১৬৯,	দোহা ১৪৬, ১৭৭
১৭০, ১৭৯, ১৮১, ১৮৫, ২০৩,	দোহাবলী ১৪৬
২০৯—২১৯, ২২০, ২২২	D. C. Sircar ১৫৭
ডাকৰ বচন ১৪৫, ১৫১—১৫৩, ১৬২,	ধ
১৬৬, ১৬৮, ১৮১, ১৯০, ১৯৩,	ধনঞ্জয় কাকতি ২০৫
২০২, ২০৫, ২০৬, ২০৭, ২২৪-২২৭	ধনঞ্জবি ১৮৭, ১৮৮, ১৯৫
ডাক বচনামৃত ২০৪	ন
ডাক-ভণিতা ১৫১, ১৫২, ২০৫, ২০৬	নবব্রত ১৫৫, ১৫৭
ডাকোত ১৮৭, ১৮৮, ১৮৯	নিবন্ধ ১৬৮, ১৬৯
ডি. চি. চৰকাৰ ১৮৮, ১৯৩, ১৯৯	নেপাল ১৫৪, ১৭৬, ১৯০
ট	প
টগ ১৬৬	পঞ্চসিদ্ধান্তিকা ১৮৮
টাবিক ১৬৬	পঞ্জাব ১৬৬, ১৮৩
ত	
তাত্ত্বিক গ্রন্থ ১৪৫	

পৰাণৰ ১২৬—১২৮

পৰীক্ষিত ১৮৮, ১২৫

পলায় ১৭৬

পাতালভাষ ১৫৫, ১৫৬

পিজলা ১৪৫

পিব ব্ৰহ্মদ যুচুফ ১৬৮, ১৭৭

পুৰাণ ২০৬

প্ৰফুল্লদন্ত গোঁস্বামী ২০৭

প্ৰবচন ১৬৬, ১৬৯, ১৭৬, ১৭৭, ২২১,
২২৩

প্ৰবাদ ২২১, ২২৩

প্ৰবাহ-বচনৰ পুথি ১৪৬

Proverb ২২৩

Proverbs ২২১

Proverbium ২২১

প্ৰোজবচন ২২১

প্ৰোজোক্তি ২২১, ২২২

ফ

ফলিত জ্যোতিষ ১৮৪

ব

বঙলা ১৪৬

বঙলা ভাষাৰ বচন ১৫৭

বংগদেশ ১৫২, ১৫৩, ১৫৭, ১৬২, ১৬৬,
১৭০, ১৭৭

বজ্জৰ চক্ৰেটিছ ১৫৪

বাঁজ ১৭৫

বজ্জ ভাষাতত্ত্ব ১৫৪

বৰাহ ১৫৫—১৫৭, ১৮৯

বৰাহমিহিৰ ১৪৭—১৪৯, ১৫৪, ১৫৭,

১৬৬, ১৭০, ১৭১, ১৭৮, ১৮০,

১৮৪, ১৮৫, ১৮৮, ১৮৯, ১৯৫

১৯৬, ১৯৯

বলিহা ১৭৬

বলিষ্ঠ ১২৮

বাক্যশূদ্ধ ২২১

বাংলাদেশ ১২০, ১২১

বাংলা প্ৰবাদ ১৫৩

বাবানসী ১৭৬

বাগ্মীকি ১২৮

বি. এন. মেহতা ১৮৪

বিক্ৰমবজা ১৭৮

বিক্ৰমাদিত্য ১৫৫—১৫৬

বিদ্যাপতি ঠাকুৰ ১৬৯, ১৭০

বিনোদ ১৭৭

বিশুদ্ধ ভাষা-বচন ২০৪

বিষ্ণুৰাম ডেকা ২০৫

বিহাৰ ১৬৬, ১৭৫, ১৭৬, ১৮৩

বুদ্ধ ১৪৫

বুদ্ধিগন্ধ ১৪৫

বুঞ্জী আৰু পুৰাতত্ত্ব বিভাগ ২০৫

বুলি ১৭৬

বুদ্ধাবনচন্দ্ৰ আচাৰ্য্য ১৬৬

বুদ্ধে পৰাশৰমুণ্ডি ১২৭

বৌদ্ধগ্ৰন্থ ১৭৫

বৌদ্ধতাত্ত্বিক ১৫৪

বৌদ্ধ সহজীয়া ১৪৫

ব্ৰহ্মপুত্ৰ নদ ১৫০, ১৫১

ব্যবহাব প্রদীপক ১৬২

ব্যান ১২৮

ড

ডঙ্কলী ১৮২, ১২৫, ১২৬

ডঙ্কুব ১২৪

ডঙ্কুডব ১৪৫, ১৭৬, ১৮৩—১৮৫,
১৮৭, ১২০, ১২১, ১২৪—১২৬,
১২২, ২০১—'০৪, '২০, '২২

ডঙ্কুডব-পৰম্পৰা ১৮৪

ডঙ্কুডব-বচন ২২৪

ডঙ্কুডব-প্রবচন ২২৭

ডঙ্কুডবী ১৪৫, ১৭৬, ১৮৩—১৮৫,
১৮৭, ১২০, ১২১, ১২৪—১২৬,
১২২, ২০১—'০৪ '২০

ডঙ্কুডবী-পৰম্পৰা ১৮৩, ১৮৭, ১৮২

ডঙ্কুডবী-প্রবচন ২২৭

ডঙ্কুডলী ১৮৭, ১৮৮, ১৮২, ১২৫,
১২৬, ২০১ '২০

ডঙ্কুডলী-পুৰাণ ২০৪

ডাক ১৭৫, ১২৪, ২০৩

ডাকলী ১৮২

ডাকগৰ্ভ আদৰ্শ হিন্দীশব্দকোষ ১২৩

ডাকব বৰ্মা ১৪৬, ১৪৭

কুত্ব ১৫৫, ১৫৬

ম

মগ্গ ১৭৬

মধ্যপ্রদেশ ১৭৬, ১৮৩

ময়দান ১৫৪, ১৫৬

মজ ১৭৫

ম

মহাভাবত ১৮৮, ১২৮

মহেশ্বৰ নেগুগ ২০৩, '১২

মাগধী অপভ্রংশ ১৭৬

মালোহা ১৫৭

মিথিলা ১৫৩, ১৬৮—১৭০, '৭৬, '৭৭

মিৰ্জাপুৰ ১৭৬

মিৰ্জাবন্ধু ১৭৭

মিহিৰ ১৫৫—১৫৭, ১৮২, ১২৪, ২০৩

মুদ্রা ১৪৫

মুণাল ১৫০

মেঘনালক ১৮৪

মৈথিল ১৬৮, ১৭০, ১৭৫, ১৮০

মৈথিল ডাক ২০৪

মৈথিল ডাক-প্রবচন ১৭০, ১৭৫

মৈথিলী ১৪৬

মৌৰ্য ১৭৬

য

যজ্ঞসূত্র ১৪৫

যাজ্ঞবল্ক্য ১২৮

যোদ্ধা ১৮২

ব

বাঁচি ১৭৬

বাজস্থান ১৬৬, ১৬৮, ১৮৩, ১৮৭

বায়নবেশ জিণাঠী ২৪০

বায়ান ১২৮

বপক ২২৩, '২৪

ল

লক্ষাধীপ ১৫৫

লালবুঝকড় ১৭২, ১৮০

লোহিড্ডবা গাওঁ ১৪৭, ১৪৯, ১২১

লোকোক্তি ১৬৬, ১৭৬, ১৭৭, ১২০,

২০২, '১২, '২২

শ

শকুন বিচাৰ ২০৪

শনিছবিয়া ১৮৯

শশিশেখৰ ভিহাৰী ১৯৯

শালুক বচন ২২৪, '২৬

শিবনাথ ভট্টাচার্য্য ১৫২

শিবসিংহ ১৭৭

শুভঙ্কৰ ঠাকুৰ ১৬৯

শ্রীৰামচন্দ্র ১৫০, ১২৫

শ্রীহট্ট ১২১

ষ

ষড়চক্র ১৪৫

স

সন্তোজনাথ শৰ্মা ২০১

সম্পূৰ্ণ ডাকৰ বচন ১৫২

সবোজ ১১৭

সাহিত্যী ১৮৮

স্বপ্নীল কুমাৰ দে ১৫৩

স্বপ্নমা ১৪৫

স্বৰ্ণাকুমাৰ ভূঞা ২০৫

সোণাৰাম চৌধুৰী ১৫১

Sententia ২২১

হ

হংসবেগ ১৪৬

হৰপতি ঠাকুৰ ১৬৯

হৰ্ষবৰ্ধন ১৪৬

হুশায়ুন ১৭৯

হিন্দী-শব্দমাগৰ ১৭৭

হেমবৰ্ষ বৰ্মণ ১৫২

ক্ষ

ক্ষণদ ১২৩

ক্ষৌৰকৰ্ম ১৫০